

**Turecki pasza i szlachta:
korespondencja osmańskiego gubernatora
Chocimia Iliasza Kołczaka paszy
ze szlachtą Rzeczypospolitej z lat 1730–1739**

WARSZAWA 2020

Komitety Redakcyjny

DOROTA JANISZEWSKA-JAKUBIAK (PRZEWODNICZĄCA), MAGDALENA GUTOWSKA,
KAROL GUTTMEJER, PIOTR ŁUGOWSKI, AGNIESZKA TYMIŃSKA

Redaktor Serii

KAROL GUTTMEJER

Recenzenci

PROF. DR HAB. ZOFIA ZIELIŃSKA
PROF. DR HAB. MICHAŁ ZWIERZYKOWSKI

Tłumaczenie na język angielski

DARIUSZ KOŁODZIEJCZYK I MARIUSZ KACZKA

Tłumaczenie na język ukraiński

VIKTOR BREKHUNENKO

Redakcja, korekta i indeksy

MIECZYŚLAW MOLSKI

Projekt okładki, opracowanie graficzne i skład

PIOTR MOLSKI

© NARODOWY INSTYTUT POLSKIEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO ZA GRANICĄ POLONIKA 2020

© MARIUSZ KACZKA, DARIUSZ KOŁODZIEJCZYK 2020

Na okładce wykorzystano rysunek Johanna Christiana Kamsetzera, *Przeprawa poselstwa polskiego Karola Lasopolskiego ze Żwańca do Chocimia w 1776 r.*, AGAD, Zbiór Popielów, nr 236, k. 84 oraz fragment mapy Rzeczypospolitej Giovanni Rizzi-Zanoniego przedstawiający Podole (tenże, *Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats*, Paris 1772, mapa 19)

Wydawca

Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA
ul. Madalińskiego 101, 02-549 Warszawa, e-mail: kontakt@polonika.pl; www.polonika.pl

Instytucja nadzorująca

Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego.

ISBN 978-83-66172-32-6

Nakład: 200 egzemplarzy
Papier: Sora Matt Plus, 115 g
Druk: Proprint

Turecki pasza i szlachta:
korespondencja osmańskiego gubernatora
Chocimia Iiasza Kołczaka paszy
ze szlachtą Rzeczypospolitej z lat 1730–1739

*A Turkish Pasha and Polish Nobles: The Correspondence
of Ilias Kolchak Pasha, the Ottoman Governor of Hotin
with Polish-Lithuanian Nobility, 1730–1739*

*Турецький паша і шляхта: кореспонденція
османського губернатора Хотина Іляша Колчака-паші
зі шляхтою Речі Посполитої 1730–1739 рр.*

Mariusz Kaczka, Dariusz Kołodziejczyk

Spis treści

Od wydawcy	7
Editor's introduction	8
Від Видавця	9
Wstęp	11
Chocimskie archiwum Iliasza Kołczaka paszy: dzieje i zawartość	13
Korespondencja polskojęzyczna w archiwum paszy chocimskiego: rękopisy czernihowski i moskiewski	28
Iliasz Kołczak i jego kariera	32
Sieć korespondentów paszy chocimskiego w Rzeczypospolitej	46
A luboście nas, kochani sąsiedzi, w naszych pod nieszczęśliwy czas nie chcieli ratować ciężkościach...	58
Introduction	67
Вступ	115
Zasady edycji	159
Podziękowania	163
Wykaz korespondencji Iliasza Kołczaka paszy	165
Listy i dokumenty zawarte w Aneksie I	173
Listy opublikowane w Korespondencji Józefa Potockiego, zarejestrowane w Aneksie II	173
Listy z archiwum drezdeńskiego zachowane w przekładach na języki niemiecki i francuski, zarejestrowane w Aneksie II	174
Korespondencja Iliasza Kołczaka paszy	175
Aneks I: Listy i dokumenty zawarte w rękopisie czernihowskim, nienależące do korespondencji paszy chocimskiego <i>sensu stricto</i>	471
Aneks II: A. Listy opublikowane w <i>Korespondencji Józefa Potockiego</i> (regesty) B. Listy z archiwum drezdeńskiego zachowane w przekładach na języki niemiecki i francuski (regesty)	483
Wykaz skrótów	490
Słowniczek terminów obcych i staropolskich oraz miar	493
Biogramy korespondentów Iliasza Kołczaka – paszy chocimskiego	497
Spis ilustracji	514
Indeks osobowy	517
Indeks geograficzny	526

1. Widok współczesny zamku i obwarowań twierdzy chocimskiej. Fot. Krystian Trela

Od Wydawcy

Stosunki polsko-tureckie w XVIII wieku były już odmienne, niż w burzliwym XVII stuleciu. Wobec rosnącej w siłę Rosji i jej imperialnych zapędów dawne wojny poszły w zapomnienie. W pewnym momencie nastąpiło znaczne zbliżenie. W Chocimiu w latach 30. XVIII w. urzędował turecki gubernator Iliasz Kołczak Pasza. Magnateria i szlachta Rzeczypospolitej nawiązała z nim stosunki, których świadectwem są listy z tego czasu, pisane głównie przez antyrosyjskich konfederatów dzikowskich i zwolenników króla Stanisława Leszczyńskiego, ale nie tylko. Korespondencja ta odzwierciedla plany antyrosyjskiej kooperacji polsko-tureckiej. W trakcie wojny rosyjsko-tureckiej (1735–1739), po zdobyciu przez Rosjan Chocimia, pasza został wzięty do niewoli razem ze swoim archiwum, które przetransportowano w głąb Rosji. W ramach projektu badawczego dotyczącego wspomnianej polsko-tureckiej współpracy wybrano spośród ponad 3000 dokumentów i przeznaczono do edycji polskojęzyczne listy adresowane do paszy, których jest ponad 300, zachowanych głównie w Czernihowie i w Moskwie. Są one niezwykle cennym świadectwem tamtych czasów. Ich krytyczne opracowanie przez Mariusza Kaczkę i Dariusza Kołodziejczyka, poprzedzone obszernym komentarzem, jest przedmiotem niniejszej książki. Przygotowanie publikacji początkowo wspierał Departament Dziedzictwa Kulturowego i Strat Wojennych w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Na prośbę departamentu prace nad wydaniem zostały dokończone przez Instytut POLONIKA, choć ten zakres studiów historycznych nie jest głównym przedmiotem naszego programu badawczego. Doszliśmy do wniosku, że wartość materiału jest tak istotna dla badaczy, że należy doprowadzić do wydania opracowanych listów do Iliasza Kołczak Paszy, które z satysfakcją oddajemy do rąk Czytelników.

Editor's introduction

In the eighteenth century, Polish-Ottoman relations differed from those in the turbulent preceding age. In the face of the rise of Russia and its imperial ambitions, the past conflicts sank into oblivion and were replaced with mutual rapprochement. In the 1730s, the governorship of the Ottoman border province of Hotin was held by Ilias Kolchak Pasha. His intense relations with magnates and nobles from the Polish-Lithuanian Commonwealth are today reflected in correspondence extant in his archive, penned predominantly by the members of the anti-Russian Confederation of Dzików and the supporters of King Stanisław Leszczyński. This correspondence reveals the plans of a Polish-Ottoman cooperation directed against Russia. During the Russo-Ottoman War of 1735-1739, after the Russian conquest of Hotin, the pasha was taken prisoner along with his archive, which was transported to Russia. In the frames of a research project that envisaged to study the aforementioned Polish-Ottoman cooperation, over 300 letters in Polish, addressed to the pasha and held in Černihiv and Moscow today, have been selected for publication from among 3000 documents contained in the entire archive. These letters are a valuable testimony of those times. The present volume, prepared by Mariusz Kaczka and Dariusz Kołodziejczyk, contains their critical edition preceded by an extensive introduction. The publication was initially supported by the Department of Cultural Heritage Abroad and Wartime Losses at the Ministry of Culture and National Heritage. On its request, the editorial work has been concluded by the POLONIKA Institute, even though this kind of historical research lies beyond the main focus of its activities. We have nonetheless concluded that the correspondence of Ilias Kolchak Pasha merits a prompt publication due to its scholarly value. It is with great pleasure that we make it accessible to the readers.

Від Видавця

Польсько-турецькі стосунки у XVIII ст. були вже інакшими, ніж у бурхливому попередньому столітті. Під тиском наростання потуги Росії та її імперських прошуків старі війни забулися. З певного часу почалося значне зближення. У Хотині в 30-х рр. XVIII ст. урядовав турецький губернатор Іляш Колчак-паша. Магнатерія і шляхта Речі Посполитої нав'язали з ним стосунки, свідченням яких є тогочасні листи, написані переважно антиросійськими дзіковськими конфедератами та прибічниками Станіслава Лещинського, але не тільки. Ця кореспонденція віддзеркалює плановану антиросійську співпрацю Речі Посполитої і Туреччини. Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр., після оволодіння росіянами Хотином, паша потрапив до неволі разом зі своїм архівом. Останній було перевезено вглиб Росії. У рамках дослідницького проєкту, який стосується згаданої польсько-турецької співпраці, для публікації з-поміж 3000 документів обрано понад 300 польськомовних листів, адресованих паші і збережених переважно в Чернігові та Москві. Зазначені листи є надзвичайно цінними пам'ятками тих часів. Критичне опрацювання документів Маріушем Качкою та Даріушем Колодзейчиком, супроводжене розлогим коментарем, є метою цієї книги. Підготовку публікації початково підтримував Департамент культурної спадщини та воєнних втрат Міністерства культури та національної спадщини. На прохання Департаменту робота над книгою була завершена Інститутом ПОЛОНІКА, хоча ця ділянка історичних досліджень не належить до пріоритетів нашої дослідницької програми. А проте ми дійшли висновку, що цінність матеріалів є для дослідників настільки значною, що варто здійснити видання опрацьованих листів до Іляша Колчака-паші, яке із задоволенням віддаємо до рук читача.

Wstęp

Chocimskie archiwum Iliasza Kołczaka paszy: dzieje i zawartość

W 1735 r. wybuchła czwarta w dziejach wojna rosyjsko-turecka¹, sprowokowana przez drobne starcia na północnym Kaukazie między wojskami rosyjskimi a oddziałami Tatarów Krymskich, uznających zwierzchnictwo Porty Otomańskiej. Napięcie narastało od dawna, Porta z niepokojem obserwowała bowiem mieszanie się Petersburga w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej. W 1733 r. Rosja wysłała wojska do Rzeczypospolitej udzielając wsparcia mniej popularnemu elektorowi saskiemu w walce o tron przeciwko Stanisławowi Leszczyńskiemu i jego zwolennikom. Porta słusznie odebrała ten krok jako pogwałcenie obowiązujących traktatów, nie zdecydowała się jednak wówczas na stanowcze kroki, tocząc w tym czasie wojnę z Persją i pragnąc uniknąć walki na dwa fronty. Tym bardziej zaskoczyła ją gwałtowna reakcja Rosji, która potyczki z Tatarami, zmierzającymi przez Kaukaz na front perski, potraktowała jako pretekst do rozpoczęcia działań wojennych².

Od 1713 r. stosunki osmańsko-rosyjskie regulował zawarty w Adrianopolu traktat, którego pierwszy artykuł stanowił, że car moskiewski usunie swe wojska z Rzeczypospolitej i nie będzie ich tam w przyszłości utrzymywał. Strona turecka przewidywała nawet, że car będzie próbował wymówek twierdząc, jakoby wojska stacjonujące w Rzeczypospolitej nie były na jego żołdzie, a zatem nie są wojskami rosyjskimi, i także taka możliwość została w traktacie opisana i wyraźnie zabroniona. Artykuł kończył się znamiennej klauzulą stypulującą, że „odtąd pod żadnym pozorem [car moskiewski] nie powinien wysłać swych żołnierzy do Polski i powinien całkowicie wycofać [swą] rękę z Polski” (*bir dirlü bahane ile ‘askerini bundan sonra Leh memleketine göndürmeyüb*

¹ Poprzednie wojny między obu państwami toczyły się w latach 1677–1681, 1686–1699 i 1710–1713.

² S. Güngörürler, *The Repercussions of the Austro-Russian-Turkish War (1736–1739) on the Diplomacy and the International Status of the Ottoman Empire*, Istanbul 2014, s. 59–61.

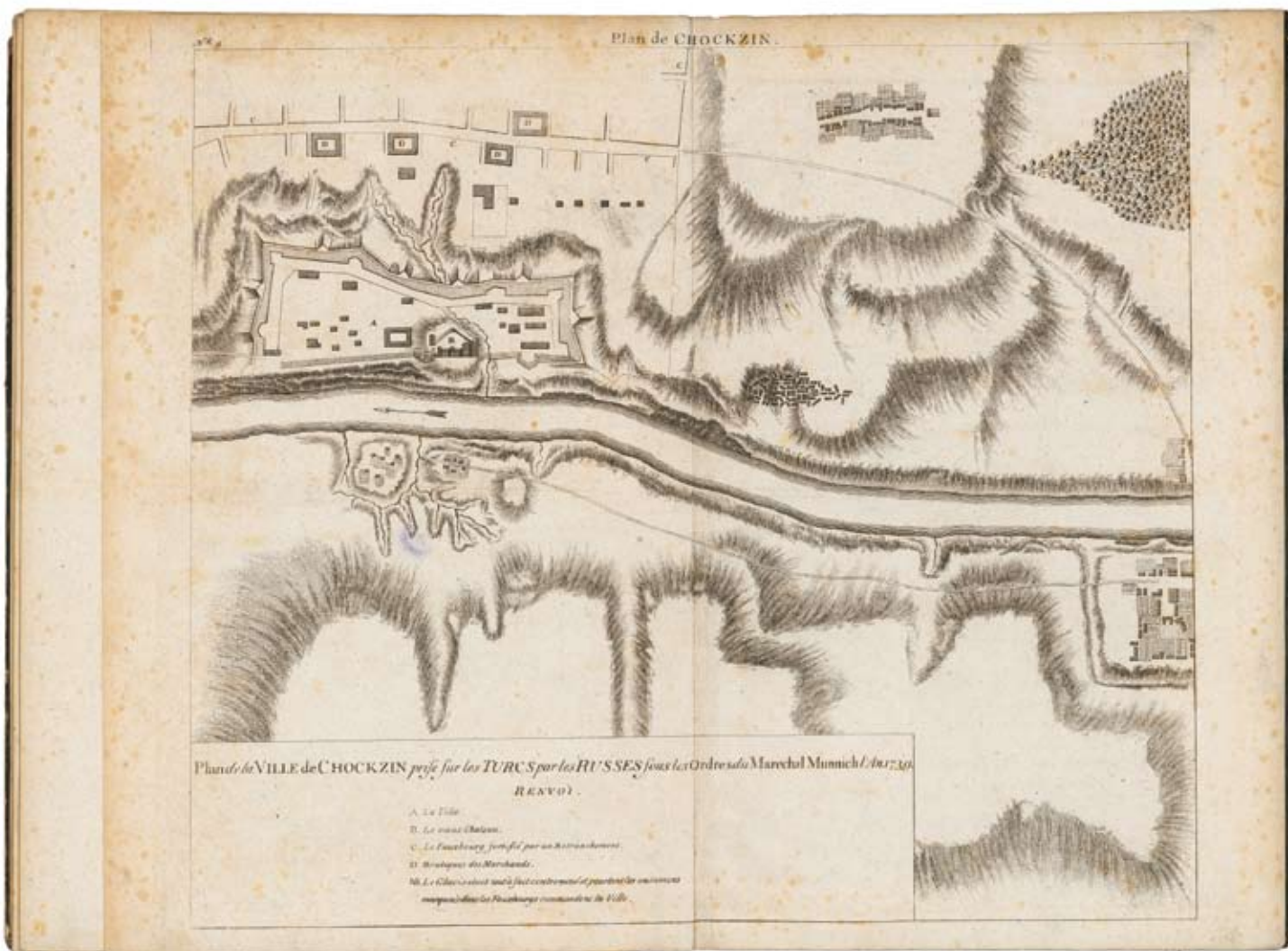
Leh memleketinden külliyet ile el çeke)³. Jak widać, już na początku XVIII w. ochrona integralności terytorialnej i suwerenności Rzeczypospolitej stała się podstawowym *credo* osmańskiej racji stanu, choć z drugiej strony język dokumentu wskazywał, że państwo polsko-litewskie zaczęto traktować jako przedmiot, a nie podmiot międzynarodowej dyplomacji. Dalszym dobitnym dowodem na degradację międzynarodowego statusu Rzeczypospolitej była treść polsko-tureckiego traktatu pokojowego, przywiezionego ze Stambułu w 1714 r. przez wojewodę mazowieckiego Stanisława Chomentowskiego. W pierwszym artykule owego dokumentu czytamy, że strona polska powinna starannie przestrzegać wszystkiego, co w jej sprawie postanowiono w zawartym w 1713 r. w Adrianopolu traktacie rosyjsko-tureckim⁴. Ostatecznie po wybuchu w 1733 r. wojny o polską sukcesję władze osmańskie nie zdecydowały się na ingerencję zbrojną i przyjęły tylko rolę przychylnych antyrosyjskiemu stronnictwu obserwatorów.

Choć Porta uniknęła zbrojnej konfrontacji z Rosją w 1733 r., wojna między obu państwami wybuchła dwa lata później i trwać miała do 1739 r. Już pierwszy rok konfliktu przyniósł Turcji dotkliwe porażki. W 1736 r. padła twierdza azowska, a wojska rosyjskie sforsowały umocnienia Perekopu i wtargnęły na Krym, zdobywając i paląc chańską stolicę w Bachczysaraju. W 1737 r. padła zaś twierdza w Oczakowie, strzegąca ujścia Dniepru i symbolizująca osmańską obecność na północnym wybrzeżu Morza Czarnego. Ponadto w 1737 r. Rosję wsparła przystępując do wojny Austria, wiedzona nie tyle chęcią pomocy, co apetytem na kolejne zdobycze na Bałkanach. Wiedeń srodze się wszakże rozczarował i wojska austriackie nie tylko nic nie zdobyły, ale utraciły Serbię z Belgradem, zagarnięte w poprzedniej wojnie z Osmanami lat 1716–1718. Osmańskie sukcesy na froncie austriackim nie zmieniły jednak sytuacji na froncie rosyjskim, choć rok 1738 przyniósł chwilowe osłabienie działań z powodu epidemii, dziesiątkujących armię rosyjską. Jej żołnierzy trapiły braki w zaopatrzeniu, niedobór wody i konieczność obozowania w trudnym stepowym środowisku i klimacie w opłakanych warunkach higienicznych.

Ofensywę wznowiono w kolejnym roku i 28 sierpnia 1739 r. wojska rosyjskie rozgromiły armię osmańską pod Stawuczananami, niewielką wsią położoną w pobliżu Chocimia. Zaledwie dwa dni później, 30 sierpnia 1739 r. osmański garnizon Chocimia, nie mogąc się już spodziewać odsieczy, otworzył bramy przed wkraczającą armią rosyjską

³ D. Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*, Leiden-Boston-Köln 2000, s. 161.

⁴ Tamże, s. 160–161, 641–643. Chomentowski pragnął uzyskać w Stambule nowy uroczysty sułtański list przymierny, usłyszał jednak w odpowiedzi, że wystarczy przestrzegać warunków obowiązującego nadal listu przymiernego, wydanego w 1699 r. przez sułtana Mustafę II po zawarciu traktatu karłowickiego. Ostatecznie przywiózł z osmańskiej stolicy jedynie wystawiony przez wielkiego wezyra krótki dokument (*temessük*), w którego pierwszym artykule nakazano monarsze i władzom Rzeczypospolitej przestrzeganie warunków traktatu turecko-rosyjskiego, a w drugim zapewniono możliwość przejazdu przez polskie ziemie króla Karola XII, zamierzającego udać się w powrotną drogę z emigracji w Turcji do Szwecji podczas trwającej wciąż Wielkiej Wojny Północnej.

2. Christoph Hermann von Manstein, Plan miasta Chocimia, w: Beytrag zur Geschichte Rußlands vom Jahr 1727 bis 1744: Charten u. Pläne, Hamburg und Bremen, plan numer 9. Manstein był oficerem wojska rosyjskiego i służył pod komendą feldmarszałka Münnicha w trakcie oblężenia Chocimia w 1739 r.

hrabiego Burkharda Christopha von Münnicha⁵. Komendant twierdzy, Iliasz Kołczak pasza, został wywieziony do Kijowa, a stamtąd do Petersburga, podczas gdy miejscowe archiwum przewieziono do Moskwy. Zaledwie miesiąc później, 29 września 1739 r. zawarty został pokój belgradzki, kończący trwającą od 1735 r. wojnę. Na mocy traktatu Chocim zwrócono Imperium Osmańskiemu, w którego granicach miał pozostać do 1806 r., a formalnie aż do zawartego w 1812 r. pokoju w Bukareszcie⁶. Kołczak pasza odzyskał wolność i wrócił do Chocimia, a nawet objął ponownie swój urząd, zmarł jednak wkrótce po powrocie do twierdzy w 1741 r.⁷ Tymczasem chocimskie archiwum pozostało w Moskwie i znajduje się tam po dziś dzień, stanowiąc prawdopodobnie największe prowincjonalne archiwum z obszaru dawnego Imperium Osmańskiego, jakie zachowało się w stanie mniej więcej integralnym, co pozwala na wgląd w strukturę i funkcjonowanie poszczególnych organów lokalnej administracji oraz w życie codzienne mieszkańców i żołnierzy garnizonu tej osmańskiej prowincji⁸.

W 1749 r. dokumenty tego archiwum przekazano do Moskiewskiego Archiwum Kolegium Spraw Zagranicznych (Московский архив Коллегии иностранных дел), które w 1834 r. przemianowano na Moskiewskie Główne Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych (Московский главный архив Министерства иностранных дел). Zgodnie z zachowaną w archiwum informacją, pierwszy (i do dziś jedyny) opis zawartości zbioru sporządził jeszcze w XVIII w. „student Aleksandr Rawicz” (*студент*

⁵ Opis szturm i kapitulacji twierdzy chocimskiej zawiera „Relacja jm. pana Hirszkorna porucznika regimentu pieszego j.w. jm. pana hetmana wielkiego koronnego [Józefa Potockiego], posłanego od tegoż j.w. jm. pana hetmana wielkiego koronnego do jm. pana feldmarszałka [Burkharda Christopha von] Münnicha z ekspedycją, a podczas tej batalii tam będącego”, b.m., b.d. [Chocim ok. 7 IX 1739], opublikowana w: *Listy hetmańskie rodu Potockich*, t. V. *Korespondencja Józefa Potockiego. Hetman wielki koronny 1739*, opracowanie, wstęp, przygotowanie do edycji T. Ciesielski, Warszawa 2019, s. 269–271.

⁶ C. Heywood, revised by D. Kołodziejczyk, *Hotin*, w: *The Encyclopaedia of Islam – Three*, pt. 2012–1, Leiden-Boston 2012, s. 144–146. Tamże spis najważniejszej literatury dotyczącej dziejów miasta i twierdzy w czasach osmańskich.

⁷ N. Camariano, A. Camariano-Cioran (wyd.), *Cronica Ghiculeștilor: Istoria Moldovei între anii 1695–1754*, București 1965, s. 518–519. W liście Jana Świrskiego, byłego zaufanego korespondenta Iliasza Kołczaka paszy, pisanym do Jana Tarły z Kamieńca 19 VII 1741 r. pojawia się stwierdzenie, jakoby pasza został otruty, informacja ta wydaje się jednak wątpliwa; zob. Центральний державний історичний архів у м. Києві [Centralnyj deržavnyj istoryčnyj archiv Ukrajinu u m. Kyjevi, otdąd CDIAUK], f. 254 (Tarło), op. 1, spr. 559, fol. 174r-v. W Wikipedii można znaleźć błędną informację, jakoby Kołczak bojąc się kary za poddanie twierdzy, po wypuszczeniu z rosyjskiej niewoli nie wrócił do Imperium Osmańskiego, a wstąpił na służbę polskiego hetmana koronnego Józefa Potockiego i zmarł w 1743 r. w Żytomierzu; zob. https://en.wikipedia.org/wiki/Ilia%C8%99_Colceag (dostęp 12 X 2019 r.; ta sama informacja w wersjach rosyjskiej, ukraińskiej i rumuńskiej); powtórzył to T. Ciesielski we wstępie do *Listy hetmańskie...*, dz. cyt., s. 59.

⁸ Por. D. Kołodziejczyk, *Zaproszenie do osmanistyki. Typologia i charakterystyka źródeł muzułmańskich sąsiadów dawnej Rzeczypospolitej: Imperium Osmańskiego i Chanatu Krymskiego*, Warszawa 2013, s. 31–32.

Александр Равич), o którego pochodzeniu i życiu nie wiemy nic. Sądząc po rezultatach jego pracy, Rawicz dobrze władał językiem osmańsko-tureckim i orientował się w osmańskiej nomenklaturze. Niestety, wykonany przezeń opis obejmuje tylko 633 z około 3000 dokumentów i listów stanowiących dziś tzw. Archiwum Kołczaka paszy i zgromadzonych w zespole o numerze 26 (фонд 26. «Архив Колчак-паши»).

Nie wiemy, kiedy moskiewscy archiwiści zaczęli włączać do tego zespołu dokumenty osmańskie i krymsko-tatarskie, zdobyte przez wojska rosyjskie w innych osmańskich twierdzach północnego wybrzeża Morza Czarnego. Nie wiemy też, czy zgromadzenie tak różnorodnych dokumentów w jednym zbiorze było efektem świadomej decyzji, czy wyniknęło z pomyłki. Jak jednak zobaczymy dalej, dzisiejszy zespół archiwalny przechowywany w Moskwie pod nazwą „Archiwum Kołczaka paszy” zawiera nie tylko dokumenty byłego archiwum chocimskiego, lecz także mniejszych archiwów innych osmańskich twierdz, jak również dokumenty innej proveniencji.

Ostatnia duża reorganizacja, która wpłynęła na dzisiejszy kształt i dostępność archiwum chocimskiego, zaszła w latach 40. XX w. W 1941 r. powstało Centralne Państwowe Archiwum Akt Dawnych (Центральный государственный архив древних актов)⁹, gdzie zgodnie z zasadą trafić powinny dokumenty pochodzące sprzed reformy kolegiальной Piotra I. Dokumenty późniejsze dotyczące spraw zagranicznych bądź pochodzenia zagranicznego, w tym dokumenty XVIII-wieczne począwszy w przybliżeniu od 1720 r. były stopniowo przekazywane do oddzielnego archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych ZSRR (архив Министерства иностранных дел СССР), które dziś funkcjonuje pod nazwą Archiwum Polityki Zagranicznej Imperium Rosyjskiego (Архив внешней политики Российской империи, odtąd AVPRI) i po dziś dzień podlega Ministerstwu Spraw Zagranicznych Federacji Rosyjskiej.

W rzeczywistości zasada podziału na dokumenty sprzed i po 1720 r. nie była jednak konsekwentnie przestrzegana. Dokumenty, które jeszcze w połowie XX w. uważano za istotne dla bieżącej polityki ZSRR, przekazano do archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, i dotyczyło to m.in. traktatów pokojowych zawieranych w XVII w. z Rzeczpospolitą oraz Imperium Osmańskim. W dostępnym dziś online rejestrze traktatów rosyjsko-tureckich, przechowywanych w Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych (Российский государственный архив древних актов, odtąd RGADA), obok nagłówka opisu dokumentu ratyfikacji traktatu bachczysarajskiego, dokonanej przez sułtana Mehmeda IV w kwietniu 1682 r., znajdujemy notatkę, że 19 czerwca 1952 r. dokument ten przekazano do Ministerstwa Spraw Zagranicznych. To samo dotyczyło dokumentów traktatów karłowickiego i konstantynopolańskiego, zawartych w latach 1699 i 1700. Wszystkich tych dokumentów nie znajdziemy dziś w RGADA, choć powstały one na długo przed rokiem 1720¹⁰.

⁹ W 1992 r. przemianowane na Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych (Российский государственный архив древних актов).

¹⁰ RGADA, f. 89 (Snošenija Rossii s Turciej), op. 3 (Traktaty) [dziewiętnastowieczny rękopiśmienny rejestr z późniejszymi uaktualnieniami], fol. 1v, 2v-3r; zob. [http://rgada.info/poisk/index2.php?str=89-opis_3&opisanie=Сношения%20России%20с%20Турцией%20-%20\(коллекция\)%20из%20фон](http://rgada.info/poisk/index2.php?str=89-opis_3&opisanie=Сношения%20России%20с%20Турцией%20-%20(коллекция)%20из%20фон)

Podczas gdy wyżej wspomniane dokumenty przekazano wówczas Ministerstwu Spraw Zagranicznych celowo i świadomie, inne trafiały tam zapewne przez przypadek i proces ten trwał już od końca XVIII w., gdyż niewielu pracowników moskiewskich archiwów władało alfabetem arabskim i potrafiło rozpoznać daty na dokumentach władców i dostojników muzułmańskich. Jaskrawym przykładem jest los dwóch listów przymiernych¹¹ wystawionych przez chanów krymskich: Dżanibeka Gereja posłanego carowi Michałowi Romanowowi w 1634 r.¹² oraz Islama III Gereja posłanego carowi Aleksemu Michajłowiczowi w 1646 r.¹³ Teksty obu dokumentów, spisanych typowym dla krymskiej kancelarii językiem, będącym zbitką osmańsko-tureckiego i tatarskiego, opublikowano już w 1864 r. w monumentalnej edycji Władimira Weljaminowa-Ziernowa i Husejna Faizchanowa, zapewne jednak na podstawie kopii. Można przypuszczać, że już w owym czasie oryginałów brakowało w zbiorze krymskich listów przymiernych, przechowywanych wśród dokumentów Poselskiego Prikazu¹⁴. Nic też dziwnego, że jeden z autorów niniejszej edycji, przeprowadzając w 2009 r. kwerendę w RGADA podczas przygotowywania monografii poświęconej dyplomacji Chanatu Krymskiego i jego stosunkom z dawną Rzeczpospolitą, daremnie szukał tam oryginałów tych dwóch listów przymiernych¹⁵. Dokumentów tych nie napotkał też moskiewski badacz Sagit

дов%20Боярской%20Думы,%20Посольской%20канцелярии,%20Коллегии%20иностранных%20дел%201718–1719%20гг.%3Cbr%3EОпись%203.%20Трактааты (dostęp 12 X 2019 r.).

¹¹ Były to uroczyste dokumenty przesyłane przez chanów władcom Rzeczypospolitej i Rosji, zawierające warunki przestrzegania pokoju i regulujące wzajemne stosunki, pełniące tym samym rolę traktatów pokojowych. Nosiły one w zasadzie charakter unilateralny, jednak stypulowały wzajemne przestrzeganie warunków pokoju i przymierza przez obie strony. Analogiczne dokumenty przysyłali – choć mniej regularnie – władcom krymskim polscy królowie.

¹² Datowanego w pierwszej dekadzie miesiąca redżeba roku 1043 ery muzułmańskiej.

¹³ Datowanego w 1056 r. ery muzułmańskiej.

¹⁴ *Materialy dlja istorii Krymskogo chanstva izvlečennyja, po rasporjaženiju Imperatorskoj Akademii Nauk, iz Moskovskogo Glavnogo Archiva Inostrannyh Del*, red. V. Vel'jaminov-Zernov i H. Faizchanov [Ch. Fejzchanov], Sankt-Peterburg 1864, s. ۱۰۰-۱۰۴, ۳۵۵-۳۵۹ [100–104, 355–359]. W edycji tekstu pierwszego dokumentu nie odnotowano obecności chańskiego monogramu (tugry), który powinien się znajdować w oryginale. Także nagłówek, pod którym opublikowano drugi z dokumentów (*šartname hattının 'aynidür*) wskazuje, że podstawą edycji był nie oryginał, a kopia, prawdopodobnie ta sama, która sporządzona na papierze stołbcowym do dziś zachowała się w RGADA (zob. niżej). O podziale dawnej kancelarii moskiewskiej na prikazy zob. użyteczny przewodnik: D. Lisejcev, N. Rogożyn, Ju. Eskin, *Priказы Moskovskogo gosudarstva XVI–XVII vv. Slovar'-spravočnik*, Moskva-Sankt-Peterburg 2015. Poselski Prikaz był urzędem centralnym, w którego gestii leżały sprawy zagraniczne, w tym zawieranie umów międzynarodowych, korespondencja zagraniczna, wysyłanie i przyjmowanie poselstw.

¹⁵ D. Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, Leiden-Boston 2011, s. 337–339; zob. tenże, *Popytki vosstanovlenija mongol'skoj tradicii v Krymskom chanstve načala XVII veka: bajsa, Tat ve Tavgač*, „Zolotoordynskoe obozrenie”, 2015, nr 3, s. 91–101. Wspomniane wyżej dwa listy przymierne powinny znajdować się w RGADA pod sygnaturami: f. 89 (Snošenija Rossii s Krymom), op. 2 (Šertnye gramoty krymskich chanov), nr 41 i 52. Znajdujemy tam jednak tylko ich kopie oraz rosyjskie przekłady, bez informacji o tym, co stało się z oryginałami.

3. Johann Heinrich Müntz, *Widok Chocimia*, około 1781, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (BUW), Gabinet Rycin, Inw. G. R. 829/86. Fot. BUW

Faiz [Faizov], który od wielu lat zajmuje się listami przymiernymi chanów krymskich i zdobięcymi je chańskimi monogramami (tugrami)¹⁶. Tymczasem podczas kwerendy w AVPRI w zbiorach tzw. Archiwum Kołczaka paszy, prowadzonej w związku z obecną edycją we wrześniu 2017 r., z ogromnym zdumieniem natknęliśmy się na oryginały obu listów dołączone do ogromnego tomu-teczki noszącego numer 6¹⁷. Choć dokumenty tego tomu ujęte są we wspomnianym wyżej opisie Aleksandra Rawicza, nie znajdujemy w nim żadnej wzmianki o chańskich listach przymiernych, a zatem te ostatnie musiały być tam włączone już po sporządzeniu opisu, może już w końcu XVIII lub na początku XIX w., bądź też dopiero podczas reorganizacji archiwalnej w połowie XX w.

Znajdujący się w AVPRI zespół archiwalny (fond) opatrzony numerem 26 i noszący nazwę „Archiwum Kołczaka paszy” (фонд 26. «Архив Колчак-паши») składa się obecnie z 27 dużych jednostek (дел) w formie obszernych teczek, z których każda zawiera około 100 lub więcej dokumentów, z reguły zszytych i wspólnie oprawionych w czasach współczesnych, tworząc w ten sposób odrębny tom¹⁸. Jest to efekt przeprowadzonej niedawno reorganizacji, bowiem podczas pierwszej wizyty w AVPRI jednego z autorów w 1992 r., każdy z niemal 3 tysięcy dokumentów należało zamawiać osobno, co przy przepisach pozwalających na zamówienie 5 jednostek tygodniowo oznaczało, że na przejrzanie całego zbioru potrzeba byłoby ponad 10 lat! Obecnie przejrzanie całego zbioru możliwe było w ciągu kilku dwutygodniowych wizyt, gdyż podczas jednej wizyty udawało się nam zamawiać od 5 do 8 dużych jednostek¹⁹. Wydany w 1988 r. przewodnik po zbiorach archiwalnych znajdujących się w gestii MSZ Rosji podawał, że „Archiwum Kołczaka paszy” liczy 2560 dokumentów z lat 1654–1737²⁰. Zarówno powyższa liczba, jak i chronologia, wymagają uściślenia. Typowateczka zawiera około 100 osmańskich dokumentów, złożonych na pół z racji dużych rozmiarów. Na tak złożonych dokumentach

¹⁶ S. Faiz, *Tugra i Vselennaja. Mochabbat-name i šert-name krymskich chanov i princev v ornamental'nom, sakral'nom i diplomatičeskom kontekstach*, Moskwa-Bachčisaraj 2002; S. Faizov, *Pis'ma chanov Islam-Gireja III i Muchammed-Gireja IV k carju Alekseju Michajloviču i korolju Janu Kazimiru 1654–1658. Krymskotatarskaja diplomatika v političeskom kontekste postperejaslavskego vremeni*, Moskwa 2003.

¹⁷ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši),teczka [дел] nr 6, fol. 314 i 315. Pierwszy z listów przymiernych o długości 113,5 cm opatrzony jest złoto-niebieską tugrą z ornamentem kwiatowym, w drugim zaś górnej części z inwokacją i tugrą brakuje, stąd mierzy on jedynie 96 cm, za to w dolnej części widać trzy dziurki, przez które przechodził ongiś srebrny sznur przytwierdzający złotą chańską bajkę (o bajsie zob. D. Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate...*, dz. cyt., s. 336–342; tenże, *Popytki vosstanovlenija...*, dz. cyt., s. 91–95; tenże, *Zaproszenie do osmanistyki...*, dz. cyt., s. 82–83 i 87).

¹⁸ Do wyjątków należy świeżo odrestaurowanateczka nr 26, w której dokumenty nie są zszyte we wspólnej oprawie, a umieszczone w dużym pudle.

¹⁹ Oprócz limitu 5 jednostek tygodniowo istnieje dodatkowy przepis, że owych 5 jednostek nie może w sumie liczyć więcej niż 500 kart. Autorzy przeprowadzili kwerendy w AVPRI we wrześniu 2017 r. (wspólnie), w lutym 2018 r. (D. Kołodziejczyk), we wrześniu 2019 r. (D. Kołodziejczyk), i w lutym 2020 r. (D. Kołodziejczyk).

²⁰ *Putevoditel' po fondam Archiva vnešnej politiki Rossii*, č. I. *Kollegija inostrannyh del (1720–1832)*, Moskwa 1988.

nałożono ołówkiem foliację, w efekcie czego każdy złożony dokument nosi podwójny numer, tak jakby mieścił się na dwóch osobnych kartach, a teczka mieszcząca 100 dokumentów oznaczona jest tak, jakby zawierała 200 kart²¹. Od tych średnich rozmiarów jednej teczki są jednak wyjątki, na przykład teczka numer 23 zawiera aż 202 osmańskie dokumenty, a zgodnie z opisaną wyżej zasadą foliacji liczy aż 404 karty. Z drugiej strony najmniejsza z teczek o numerze 1, w której zgromadzono głównie dokumenty wystawione przez sułtanów osmańskich, liczy mniej niż 50 dokumentów. Wszystkie dokumenty spisane w języku polskim zgromadzono w jednej teczce o numerze 2, co znacznie ułatwiło pracę nad niniejszą edycją. Teczka ta zawiera około 400 listów zapisanych na 428 kartach²². Choć dotąd nikt nie policzył dokładnie, ile dokumentów zawiera zespół nr 26, a obliczenie tego będzie możliwe dopiero po jego dokładnym skatalogowaniu, możemy z grubsza przyjąć, że liczy on około 3000 dokumentów i listów, z czego około 400 w języku polskim, a pozostałe w języku osmańsko-tureckim.

Do tej pory udało się nam zaznajomić z zawartością 23 spośród 27 teczek wchodzących w skład zespołu, a mianowicie teczek o numerach 1–3, 6–7, 9–24 i 26–27. Ponadto, ponieważ w teczkach o numerach od 3 do 9 znajdują się dokumenty ujęte w opisie Aleksandra Rawicza, także zawartość teczek 4, 5 i 8 znamy przynajmniej z drugiej ręki na podstawie tego opisu²³. Teczka numer 25 była niestety niedostępna z powodu prac restauracyjnych. Ponieważ zgodnie z opisem Rawicza w całym zespole archiwum chocimskiego miało znajdować się łącznie 300 beratów²⁴ sułtana Mahmuda I dla żołnierzy formacji *gönüllü* (dosłownie „ochotników”)²⁵, a 200 z nich znaleźliśmy w teczkach o sąsiadujących numerach 24 i 26, pierwotnie przypuszczaliśmy, że pozostałe beraty znajdują się właśnie w teczce nr 25. Podczas ostatniej kwerendy uzupełniającej w lutym 2020 r. okazało się jednak, że owe brakujące beraty znajdują się w teczce 22, tak więc zawartość teczki 25 pozostaje nieznana.

²¹ W teczkach 3–9 znajdują się dokumenty z opisu Rawicza opatrzone ciągłą numeracją od 1 do 633; numeracja ta niekiedy dubluje się z foliacją prowadzoną osobno dla każdej teczki, a niekiedy ją zastępuje.

²² Bardziej szczegółowy opis zbioru polskojęzycznej korespondencji, zachowanej w „Archiwum Kołczaka paszy” w AVPRI znajduje się w następnym podrozdziale.

²³ Trzeba jednak pamiętać, że podobnie jak w przypadku teczki nr 6, gdzie oprócz dokumentów ujętych w opisie Rawicza natknęliśmy się na „niespodziankę” w postaci dwóch listów przymiernych chanów krymskich, także w tych trzech teczkach mogą znajdować się dokumenty, które dodano w okresie późniejszym.

²⁴ Berat – osmański dokument wystawiony w imieniu sułtana nadający odbiorcy określone stanowisko lub funkcję, jak również związane z tym przywileje i uposażenie. Beraty zwano też niszaniem z racji odwołania się na początku dokumentu do znajdującej się na nim sułtańskiej tугry zwanej niszaniem. O beratach tych zob. też niżej.

²⁵ Na końcu opisu Rawicza znajduje się informacja, że oprócz opisanych przezeń szczegółowo 633 dokumentów w archiwum znajdowało się też 300 patentów nadanych *gönüllim*, 195 raportów adresowanych do Kołczaka paszy, 334 raporty sędziów chocimskich, i 1300 innych dokumentów, co zsumowane razem z dokumentami opisanymi dałoby łączną sumę 2762 dokumentów, przy czym nie wiemy, czy w tym podsumowaniu Rawicz uwzględnił też dokumenty w języku polskim.

Na podstawie dotychczas przeprowadzonych kwerend możemy pokusić się o identyfikację najważniejszych zbiorów dokumentów, które pierwotnie nie należały do zespołu archiwum chocimskiego i zostały tam dołączone w późniejszym okresie:

1. Dokumenty archiwum azowskiego z lat 1655–1696 (1065–1107 ery muzułmańskiej) zagarnięte przez wojska rosyjskie w trakcie szturm Azowa w 1696 r. (w teczce nr 1).
2. Dokumenty pochodzące z archiwum Poselskiego Prikazu, w tej liczbie listy książąt tatarskich do cara Aleksego Michajłowicza, sułtański paszport wydany posłowi rosyjskiemu Piotrowi Tołstojowi, który w czerwcu 1711 r. miał być odesłany do Moskwy, etc. (w teczce nr 11); do tej grupy należy też dołączyć wspomniane wyżej dwa listy przymierne chanów krymskich z lat 1634 i 1646 (w teczce nr 6).
3. Dokumenty pochodzące z archiwum hetmanów ukraińskich, w tej liczbie list Kara Mustafy, wówczas jeszcze trzeciego wezyra, do hetmana Piotra Doroszenki, list osmańskiego seraskiera (głównodowodzącego) Szejtana Ibrahima paszy wysłany w 1677 r. do kozackiej starszyny w Czehryniu, nakazujący adresatom, by wobec zdrady Doroszenki, który podporządkował się carowi moskiewskiemu, uznali władzę naznaczonego przez Portę nowego hetmana Jurka Chmielnickiego²⁶, jak również rozmaite listy osmańskich i krymskich dostojników oraz krymskich chanów i książąt adresowane do hetmanów Iwana Samojłowicza i Iwana Mazepy (w teczkach nr 11 i 12).
4. Dokumenty z archiwum perekopskiego, zdobytego przez Rosjan wraz z twierdzą Perekop (Or) w maju 1736 r., w tej liczbie pisma naczelnego agi janczarów do agi janczarów stacjonujących w tej krymskiej twierdzy (w teczce nr 11).
5. Listy adresowane do byłego gubernatora Oczakowa Hatibzade Jahji paszy i członków jego świty z czasów, gdy znajdowali się oni w rosyjskiej niewoli po upadku twierdzy w lipcu 1737 r. W pismach tych krewni i przyjaciele zapewniali adresatów o swej trosce o ich zdrowie i swych staraniach o ich uwolnienie. Jak widać, Jahja pasza zostawił to „prywatne” archiwum w rękach Rosjan lub był zmuszony to zrobić, gdy wracał do Imperium Osmańskiego oswobodzony na mocy traktatu belgradzkiego (w teczce nr 11).
6. Wreszcie, w teczce nr 11 zachował się ferman sułtana Mahmuda I, datowany w drugiej dekadzie miesiąca sefera 1153 r. ery muzułmańskiej (8–17 V 1740) i nakazujący zabezpieczenie wymiany (tur. *mübadele*) poselstw na granicy, gdy osmańskie poselstwo wyruszało do Petersburga, a rosyjskie do Konstantynopola w celu wzajemnej ratyfikacji pokoju belgradzkiego²⁷.

²⁶ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 11, fol. 23–24.

²⁷ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 11, fol. 85–86. Wyznaczeni przez obie strony posłowie nadzwyczajni, Mehmed Emin pasza i Aleksandr Iwanowicz Rumjancew opuścili swoje stolice w maju 1740 r., a do granicznej wymiany doszło dopiero w październiku tego roku. Już jednak od grudnia 1739 r. w Stambule znajdował się Aleksandr Wieszniakow, wysłany tam od razu po zawarciu konwencji w Niszu; zob. R. Michneva, *Rossija i Osmanskaja imperija v meždunarodnych otnošenijach v seredine XVIII veka (1739–1756)*, Moskva 1985, s. 39 i 47–70.

Ten ostatni dokument jest prawdopodobnie najpóźniejszym w całym zbiorze. Uznając zaś, że najwcześniejszym jest wspomniany wyżej list przymierny chana Dżanibeka Gereja z 1634 r., możemy o 23 lata rozszerzyć ramy chronologiczne, które według dotychczasowych opisów archiwalnych obejmowały lata 1654–1737, jako że rzeczywisty zasięg chronologiczny znajdujących się w zespole dokumentów obejmuje okres lat 1634–1740.

Po wyliczeniu zbiorów dokumentów, które genetycznie nie należą do chocimskiego archiwum Iliasza Kołczaka paszy, choć znajdują się w nim obecnie, czas scharakteryzować zawartość właściwego zespołu, zagarniętego przez Rosjan w Chocimiu w 1739 r. Można wyróżnić tu następujące typy dokumentów:

1. Fermany sułtana Mahmuda I (panowanie 1730–1754) skierowane do gubernatora chocimskiego, zawierające rozkazy i polecenia, jak również zawiadomienia o nowych nadaniach i awansach (w teczках nr 4, 6, 10).
2. Pisma wielkich wezyrów, m.in. Nevşehirli Damada Ibrahima paszy (na stanowisku w latach 1718–1730), Kabakulaka Ibrahima paszy (na stanowisku w 1731 r.), Hekimoğlu Alego paszy (na stanowisku w latach 1732–1735), Silahdara Mehmeda paszy (na stanowisku w latach 1736–1737) i Muhsinzade Abdullaha paszy (na stanowisku w 1737 r.), a także kajmakamów, czyli wezyrów, którzy zastępowali wielkiego wezyra, gdy ten był nieobecny w stolicy, oraz wezyrskich kiahów (przedstawiciele) występujących w imieniu wielkich wezyrów i prowadzących ich sprawy bieżące (w teczках nr 3, 4, 5, 7, 17, 19, 20).
3. Pisma chanów krymskich Kaplana Gereja (trzecie panowanie 1730–1736) i Mengli II Gereja (drugie panowanie 1737–1740), kałgów, nureddinów, i innych książąt krymskich z rodziny Gerejów (w teczках nr 3, 5–6, 8–9, 12, 14–15, 17–20, 23).
4. Pisma Grzegorza II Ghiki i Konstantyna Mavrocordatos, pełniących w tym okresie naprzemiennie rolę gospodarów Mołdawii i Wołoszczyzny²⁸ (m.in. w teczках nr 3, 12–13, 17, 20, 23; wszystkie te pisma są w języku osmańsko-tureckim).
5. Pisma Mehmeda Emina agi (zob. o nim niżej), przedstawiciela czyli kiahii Iliasza Kołczaka przy urzędzie wielkiego wezyra, a następnie jego powiernika w sułtańskiej stolicy pełniącego urząd nadzorcy mennicy (m.in. w teczках nr 3, 5–6, 10–11, 14, 16, 19–20, 23).
6. Pisma innych osmańskich dostojników, m.in. gubernatorów sąsiednich prowincji i fortec, defterdarów, naczelnego agi janczarów etc.²⁹ (w teczках nr 3–7, 9, 11–13, 15, 17, 19–21, 23); szczególnie intensywna korespondencja przychodziła od gubernatorów i seraskierów stacjonujących w sąsiedniej twierdzy w Benderze, Nu'mana paszy, a następnie Welego paszy.

²⁸ Grzegorz II Ghica był hospodarem Mołdawii w latach 1726–1733, 1735–1739, 1739–1741 i 1747–1748, a hospodarem Wołoszczyzny w latach 1733–1735 i 1748–1752; Konstantyn Mavrocordatos był hospodarem Mołdawii w latach 1733–1735, 1741–1743, 1748–1749 i 1769, a hospodarem Wołoszczyzny w latach 1730, 1731–1733, 1735–1741, 1744–1748, 1756–1758 i 1761–1763.

²⁹ Np. jeden z listów pochodzi od zarządcy (mutewellego) fundacji pobożnej przy stambulskim meczecie Aya Sofya (Hagia Sophia), który wysłał swych ludzi do Chocimia w celu zakupu noży; zob. AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši),teczka nr 21, fol. 119–120.

7. Pisma osmańskich kurierów i dyplomatów wysłanych przez Chocim do Rzeczypospolitej, m.in. Mehmeda Efendiego, wysłanego do Warszawy w 1730 r. zawiadomieniem o wstąpieniu na tron sułtana Mahmuda I, Yirmisekizçelebizade Mehmeda Saida Efendiego, wysłanego przez Polskę do Szwecji w latach 1732–1733, i Mustafy Münifa Efendiego, szefa kancelarii wielkiego wezyra (reis efendiego) wysłanego w 1737 r. na dwór warszawski, który w drodze powrotnej uczestniczył w rokowaniach pokojowych w Niemirowie (w teczках nr 4, 5, 13)³⁰.
8. Pisma francuskiego ambasadora w Stambule markiza Louis-Sauveur de Villeneuve'a, zredagowane w języku osmańsko-tureckim (w teczках nr 4, 6, 18–19).
9. Beraty sułtana Mahmuda I, nadające lenna wojskowe (timary) i uposażenie żołnierzom chocimskiego garnizonu (w teczce nr 10); w tej kategorii uwzględnić też należy wspomniane wyżej 300 beratów przyznających uposażenie żołnierzom formacji *gönüllü*, znajdujące się w teczках nr 22, 24 i 26; wszystkie beraty przechowywane w ww. teczках zostały wystawione w ciągu miesiąca rabi I 1152 r. ery muzułmańskiej (8 VI – 7 VII 1739) i dotyczyły uposażenia za nadchodzący rok 1153 (29 III 1740 – 18 III 1741), a świetny stan papieru oraz fakt, że zachowały się razem, świadczą, iż nie zdążono ich rozdać beneficjentom; zawarta w nich standardowa formuła informuje, że sułtan nadał im owe beraty za wstawiennictwem chana krymskiego Mengli II Gereja i seraskiera benderskiego, wezyra Welego paszy, a nie gubernatora Chocimia, co sugeruje, że w ręce rosyjskie mogły one wpaść nie przy kapitulacji Chocimia, a podczas stoczonej dwa dni wcześniej bitwy stawuczańskiej, w której dowodził właśnie Weli pasza; fakt umieszczenia ich w opisie Rawicza świadczy jednak, że od początku były przez Rosjan przechowywane wraz z archiwum chocimskim³¹.
10. Skargi mieszkańców Chocimia i sandzaku chocimskiego, w tym też petycje zbiorowe kierowane do miejscowych kadich – Abdulaziza Efendiego i Abdubakiego Efendiego, oraz do paszy chocimskiego (w teczce nr 6).
11. Rejestry oraz fragmenty ksiąg rachunkowych (defterów) dotyczące m.in. wypłaty żołdu i zaopatrzenia dla żołnierzy garnizonu, remontów twierdzy, poboru podatków i zarządzania prowincją (w teczках nr 6, 10, 23, 27); ogromną rolę w składzie i funkcjonowaniu chocimskiego garnizonu odgrywali Tatarzy litewscy, stanowiący w niektórych formacjach lekkiej jazdy (np. *farisan* – formacja farisów) zdecydowaną

³⁰ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 13, fol. 196–197, teczka nr 5, dokument nr 237 i teczka nr 4, dokument nr 129 (odnośniki do ww. trzech poselstw podajemy w porządku chronologicznym; dwie ostatnie informacje na podstawie opisu Rawicza; numeracja ciągła z czasów Rawicza, naniesiona na dokumenty znajdujące się w teczках nr 3–9, nie koresponduje z późniejszą foliacją, która zaczyna się od początku w każdej teczce). O tych trzech poselstwach zob. H. Topaktaş, *Lehistan'da bir Osmanlı sefiri. Zıstovili Hacı Ali Ağa'nın Lehistan elçiliği ve sefâretnâmesi (1755)*, Ankara 2015, s. 29–32 i niżej przypis 543.

³¹ Także część dokumentów znajdujących się w teczce nr 11 dotyczy Benderu i wszystkie one są datowane w 1152 r. ery muzułmańskiej, co wzmacnia hipotezę, że miał je przy sobie Weli pasza podczas bitwy stawuczańskiej i w ten sposób wpadły w ręce Rosjan.

większość; dalsze informacje o służbie i rekrutacji Lipków znajdujemy w wewnętrznej korespondencji osmańskich dostojników, rozproszonej po różnych teczkach zespołu.

12. Tłumaczenia przychodzących z Rzeczypospolitej listów korespondentów i agentów gubernatora chocimskiego oraz kopie pisanych na ich podstawie raportów, które Iliasz Kołczak pasza wysyłał do Stambułu, dołączając do nich zapewne najważniejsze polskie oryginały, stąd nie wszystkie z tłumaczonych na turecki listów można dziś znaleźć w polskojęzycznych oryginałach w archiwum chocimskim (w teczkach nr 9, 16, 23)³².

Szczególną wartość dla badania życia codziennego prowincji chocimskiej posiadają adresowane do osmańskich władz skargi poddanych, w tej liczbie głosy członków grup mało z reguły widocznych w tradycyjnych narracjach historiograficznych, skoncentrowanych na wydarzeniach „wielkiej” historii politycznej, a mianowicie chłopów, Żydów, i zwłaszcza kobiet, zarówno muzułmanek jak i nie-muzułmanek. Dla przykładu żona Chalila czausa, służącego w garnizonie chocimskim, prosiła paszę chocimskiego za pośrednictwem jego reprezentanta w Stambule Mehmeda Emina agi, by ten zmusił jej męża do regularnego wysyłania pieniędzy na utrzymanie oraz listów świadczących o zainteresowaniu rodziną, bądź też przysłania jej listu rozwodowego (*herbar harclik ve kagid göndüre yahud tatlik*), który pozwoliłby jej ułożyć sobie życie na nowo³³. Inna kobieta, niedawno nawrócona muzułmanka Saliha skarżyła się paszy, że nie jest w stanie utrzymać czwórki dzieci i w związku z tym prosiła o przyznanie pewnej liczby zwierząt gospodarskich³⁴. Jak można przypuszczać, także wcześniejsza decyzja przyjęcia islamu musiała być w jej przypadku podyktowana względami ekonomicznymi³⁵.

³² AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši),teczka nr 9, dokumenty nr 617–620 (tylko pod dwiema sygnaturami 619 i 620, nadanymi jeszcze przez Rawicza, znajdują się tłumaczenia i streszczenia odpowiednio 26 i 44 polskich listów i raportów, w tym m.in. list Stanisława Leszczyńskiego informujący o jego wyjeździe z Gdańska, pisma wojewody kijowskiego Józefa Potockiego, wojewody wołyńskiego Michała Potockiego, wojewody lubelskiego Jana Tarły, wojewody podolskiego Stefana Humieckiego, pisarza koronnego Wacława Rzewuskiego, regimentarza partii podolskiej Fabiana Giedymina, oraz raporty pomniejszych korespondentów m.in. o ruchach wojsk moskiewskich);teczka nr 16, fol. 174–175, 179–180, 185–186 (listy wojewody kijowskiego Józefa Potockiego, wojewody lubelskiego Jana Tarły i stolnika smoleńskiego Fabiana Giedymina z początku roku 1734),teczka nr 23.

³³ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši),teczka nr 3, dokument nr 95, fol. 189–190.

³⁴ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši),teczka nr 6, fol. 152.

³⁵ Nowi muzułmanie otrzymywali od państwa osmańskiego pieniądze na nowy strój (*kisve bahasi*). Wśród zachowanych w sofijskiej Bibliotece Narodowej osmańskich dokumentów zachował się raport przedłożony w 1717 r. przez kadiego chocimskiego sułtanowi, w którym czytamy, że polski poddany Nikola wygłosił publicznie muzułmańskie wyznanie wiary i przyjął imię Alego. W rezultacie na gorze dokumentu ręką wielkiego wezyra wpisano decyzję o przyznaniu mu pieniędzy na strój wraz z poleceniem wypłaty stosownych środków skierowanym do defterdara; zob. *Osmanski izvori za isljamizacijonite procesi na Balkanite (XVI-XIX v.)*. Serija izvori - 2, red. M. Kalicin, A. Velkov, E. Radušev, Sofija 1990, s. 165–166. Jak można się domyślać, przypadków takich musiało być znacznie więcej,

Iście szekspirowski dramatyzm przebija z lektury skargi (tur. *‘arzuhal*) złożonej na ręce kadiego chocimskiego w 1730 r., spisanej po turecku zapewne przez miejscowego skrybę w imieniu niejakiego Ustjana, chrześcijańskiego poddanego Porty (tur. *zimmi*) mieszkającego w sandzaku chocimskim. Jak się dowiadujemy, trzy lata wcześniej Ustjan wziął sobie za żonę kobietę odpowiednią dla jego kondycji i stanu, z którą spokojnie przeżył 3 lata (*halime münasib bir ‘avret aldım ve eyyami devletinüzde üç sene dir ‘avret ile geçiniyorum*). Teraz jednak z polskiej strony przybył mężczyzna, który twierdził, że jest jej prawowitym mężem i zagroził, że odbierze ją siłą (*şimdi Lehli tarafından bir zimmi keferesi gelüb ‘avretime sahib çıkub bu benim ‘avretim idi ve malim kuvvetiyle ben bu ‘avreti senden alurum deyüb*). Co ciekawe, Ustjan zaproponował kadiemu, aby przed sądem szariackim spytać kobietę, którego z dwóch mężczyzn wybiera (*mercu dur ki ‘avrete dahi kangımuzi ister deyü su‘al olunub*), jak widać będąc przekonanym, że wybierze jego³⁶. Chocimski kadi Essejjid Abdulaziz, tytułowany w nagłówku petycji „mym fortunnym i łaskawym dla ubogich efendim” (*devletlü ve fukaralara merhametlü efendim*), przekazał sprawę do rozstrzygnięcia Kołczakowi paszy, a ten – jak czytamy w jego decyzji wpisanej odręcznie na petycji – nakazał postąpić zgodnie z szariatem. Niestety, nie wiemy, co taka decyzja oznaczała dla Ustjana i jego wybranki³⁷. Jak to często bywa, w źródłach sądowych napotykamy bogaty materiał dotyczący danej sprawy, brakuje jednak informacji o jej ostatecznym rozstrzygnięciu. Dla osmańskich władz Chocimia sprawa musiała być niezręczna i niewygodna: z jednej strony powinny były strzec interesu własnego poddanego, z drugiej jednak strony chocimski gubernator regularnie otrzymywał ze Stambułu instrukcje, nakazujące mu zachowywać jak najlepsze stosunki z pogranicznymi władzami Rzeczypospolitej, były mąż domagający się wydania zbiegłej za granicę żony był zaś polskim poddanym. Ustjan i jego partnerka stali się zatem zakładnikami zasady utrzymania pokoju międzynarodowego, niewykluczone więc, że kobietę wbrew jej woli zwrócono byłemu mężowi, o ile nie zdecydowała się na przyjęcie islamu, co uchroniłoby ją przed deportacją. W tym ostatnim wypadku także Ustjan musiałby przyjąć islam, jeśli zależało mu na zachowaniu małżeństwa z wybranką, jako że pozyście muzułmanki z nie-muzułmaninem było ściśle zakazane przez szariat.

a pograniczny Chocim stanowił miejsce konwersji dla przybywających z Rzeczypospolitej kobiet i mężczyzn pragnących odmienić swój los poprzez zmianę tożsamości religijnej.

³⁶ Uciekanie się chrześcijańskich poddanych Porty do sądów szariackich w sprawach związanych z małżeństwem lub dziedziczeniem nie było rzadkością, gdyż procedury były nierzadko prostsze i tańsze od postępowania przeprowadzanego przez prawosławnych duchownych; w dodatku prawo muzułmańskie lepiej zabezpieczało kobietę na wypadek porzucenia lub rozwodu, łatwiejsze było też przeprowadzenie rozwodu, dozwolonego wprawdzie w Kościele prawosławnym, jednak pod pewnymi obostrzeniami; nic też dziwnego, że prawosławni biskupi nierzadko skarżyli się u władz osmańskich prosząc, by nie dopuszczaly ich wiernych do korzystania z sądów szariackich; o problematyce tej zob. S. Ivanova, *Marriage and Divorce in the Bulgarian Lands (XV–XIX c.)*, „Bulgarian Historical Review”, 21, 1993, nr 2–3, s. 49–83.

³⁷ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 6, fol. 120. Skarga jest niedatowana, ale w umieszczonej na niej adnotacji chocimskiego kadiego widnieje data z nazwą miesiąca rabi I 1143 r. ery muzułmańskiej, który trwał od 14 IX do 13 X 1730 r.

4. Johann Christian Kamsetzer, *Kobiety na ulicy w Stambule*, 1777, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (BUW), Gabinet Rycin, Inw. zb. d. 10219. Fot. BUW

Powyższe przykłady i przegląd typów dokumentów zachowanych w tzw. Archiwum Kołczaka paszy w AVPRI miały na celu ukazanie, jak różnorodny materiał znajduje się w tym zespole i do jak różnych badań historycznych może być wykorzystany w przyszłości. Bogactwo zachowanego materiału źródłowego jest tak duże, że pozwala na pogłębione badania życia społecznego, kulturowego i obyczajowego pogranicza Rzeczypospolitej szlacheckiej z Imperium Osmańskim w XVIII w., jak też na studia nad osmańskim systemem zarządzania prowincjami pogranicznymi, nad garnizonem chocimskim, czy nawet nad francuską polityką w Imperium Osmańskim w okresie wojny o polską sukcesję. Miejmy nadzieję, że poniższa publikacja zainspiruje dalsze prace badawcze nad tym zbiorem.

Korespondencja polskojęzyczna w archiwum paszy chocimskiego: rękopisy czernihowski i moskiewski

Fakt, że archiwum chocimskie znajdowało się w gestii rosyjskiego MSZ, przez wiele lat zniechęcał historyków do podejmowania badań. Oprócz naturalnych barier związanych z koniecznością nauki języka turecko-osmańskiego oraz paleografii osmańskiej, dochodziły przeszkody biurokratyczne w postaci konieczności uzyskania zezwolenia na prowadzenie kwerend, ograniczenia liczby jednostek archiwalnych, które można zamówić za jednym razem, i wreszcie braku katalogu i możliwości zamawiania fotokopii. Jeszcze w 2013 r. jeden z autorów niniejszej edycji sceptycznie wyrażał się w kwestii możliwości podjęcia badań nad tym archiwum w perspektywie najbliższych lat³⁸. Co znamienne, bariery te zniechęcały też uczonych rosyjskich, a próba kompleksowego zbadania zbiorów chocimskich, podjęta w latach 90. ubiegłego stulecia przez profesor Swietlanę Orieszkową z Rosyjskiej Akademii Nauk, nie przyniosła ostatecznie efektu w postaci publikacji.

Radykalna zmiana nastąpiła w kwietniu 2016 r., gdy do polskiego Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego wpłynęło pismo S. Lajevs'koho [Лаєвського], dyrektora Czernihowskiego Muzeum Historycznego imienia V.V. Tarnovs'koho³⁹, z propozycją podjęcia badań nad znajdującym się w tamtejszej kolekcji nieznanym dotąd w nauce polskojęzycznym rękopisem. Zgodnie z opisem była to „Księga listów panów polskich do paszy chocimskiego” («Книга листів польських панів до хотинського паші») z lat 1731–1736, licząca 326 kart. Dla D. Kołodziejczyka, z którym skontaktowało się Ministerstwo, od początku stało się jasne, że musi to być część archiwum Kołczaka paszy, i przypuszczenie to potwierdziła wstępna kwerenda przeprowadzona w Czernihowie

³⁸ D. Kołodziejczyk, *Zaproszenie do osmanistyki...*, dz. cyt., s. 32.

³⁹ Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського, oddział CIMT.

w listopadzie 2016 r. Do dalszych badań nad korespondencją paszy chocimskiego zaproszony został M. Kaczka i odtąd prace nad przygotowaniem niniejszej edycji prowadzone były wspólnie⁴⁰.

Czernihowski rękopis, noszący sygnaturę Ал-333, mieści 275 współprawnych listów i dokumentów głównie w języku polskim. Oprócz 259 listów adresowanych do Kołczaka paszy w latach 1730–1738, są to materiały przesyłane przez polskich korespondentów gubernatorowi Chocimia, i wreszcie archiwalia, które trafiły do zbioru przypadkowo⁴¹. Rękopis rozmiaru *in quarto*, oprawny jest w dwudziestowieczną oprawę z tworzywa sztucznego i zachowany jest w złym stanie. Niektóre karty pokryte są pleśnią, inne zostały niewłaściwie przycięte tak, że zagubieniu uległy ostatnie linie listu bądź datacja. Ponadto listy nie mieszczące się w formacie *in quarto* zostały złożone, a niektóre zgniecione. Rękopis zawiera też późniejsze notatki i częściowe tłumaczenia w języku rosyjskim z domieszką ukraińskiego, sądząc z pisma, naniesione już w XVIII w., prawdopodobnie przez miejscowego urzędnika.

Nasuwa się pytanie, w jakich okolicznościach znajdujące się dziś w Czernihowie listy zostały wyodrębnione z korpusu polskojęzycznej korespondencji, znajdującej się w zagarniętym przez wojska rosyjskie archiwum chocimskim. Zbiór czernihowski jest mniejszy od moskiewskiego, gdzie w głównym korpusie chocimskiego archiwum, przechowywanym w AVPRI, pozostało niemal 400 listów w języku polskim. Oba zbiory różnią się jednak pod względem zawartości. Znajdujące się w Czernihowie listy adresowane są głównie do Kołczaka, tymczasem wśród polskich listów zachowanych w AVPRI jedynie 70 adresowanych jest do paszy, natomiast reszta to listy do jego polskiego sekretarza Piotra Pawłowskiego. O ile przy tym listy do paszy poruszają często treści polityczne i wojskowe, o tyle listy do jego sekretarza zawierają z reguły sprawy bardziej „przyziemne”, dotyczące zakupów, wymiany zwyczajowych uprzejmości, etc. Różnice te widać szczególnie dobitnie, gdy porównamy treść listów tych samych nadawców, wysyłanych pod tą samą datą i w jednej kopercie do paszy i jego sekretarza.

Pomimo zatem, że Czernihów znajdował się przy drodze wiodącej z Chocimia i Kijowa do Moskwy, z miejsca można odrzucić hipotezę, jakoby listy z archiwum Kołczaka paszy trafiły do Czernihowa przypadkowo, niejako „spadając z wozu” podczas transportu. Ich selekcji dokonano najwyraźniej świadomie, a rosyjskie władze

⁴⁰ W kwietniu 2019 r. M. Kaczka obronił na Europejskim Uniwersytecie we Florencji (EUI) rozprawę doktorską zatytułowaną „Pashas and Nobles. Paweł Benoe and Ottoman-Polish Encounters in the Eighteenth Century”, która w części oparta jest na korespondencji Iliasza Kołczaka paszy.

⁴¹ Są to między innymi pisma polityczne z okresu bezkrólewia po śmierci Augusta II, m.in. tekst pt. „Gracze europejscy po śmierci króla Augusta” (k. 67r-v), zwolnienie podolskich dóbr Karola Maksymiliana Kruzera od dostaw prowiantów i furaju na rzecz wojska, wystawione przez regimentarza Józefa Potockiego w Jarosławiu 20 III 1734 (k. 108r), kwitacja dla Lejbusia Józefowicza potwierdzająca spłatę przezeń długu w wysokości 1500 złotych, wystawiona w imieniu Józefa Rzeszowskiego, K. Rzeszowskiego i A.N. Łopateckiego i sporządzona w Chocimiu 21 V 1731 ręką polskiego sekretarza paszy chocimskiego Piotra Pawłowskiego (k. 196r), wyciąg z ksiąg grodzkich samborskich datowany 20 IX 1753 (k. 12r), etc.

pograniczne, prawdopodobnie związane z urzędem kijowskiego generał-gubernatora, z pewnością chciały się dowiedzieć, jak wyglądała sieć korespondentów paszy chocimskiego w Rzeczypospolitej oraz jakie informacje przekazywali paszy polsko-litewscy dygnitarze, oficerowie i szlachta, wśród których przeważali wszak byli zwolennicy Stanisława Leszczyńskiego i uczestnicy konfederacji dzikowskiej, a więc zdecydowani przeciwnicy mieszania się Rosji w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej⁴².

Paradoksalnie, o ile dla XVIII-wiecznych rosyjskich urzędników ciężar gatunkowy listów do paszy musiał być zdecydowanie większy, zawierały one bowiem wrażliwe treści natury politycznej, dla dzisiejszego badacza nie mniejszą wartość mają listy do sekretarza Pawłowskiego, rzucają one bowiem światło na kwestie życia codziennego i wymiany kulturowej. Informacje o zakupach dokonywanych w Chocimiu, drobnych podarkach w formie pomarańcz, arbuzów, tabakierek czy zegarków, a nawet pożyczaniu przez szlachtę namiotów ze zbiorów Kołczaka ukazują nam zmieniające się mody i nawyki konsumpcyjne, sama zaś wymiana korespondencji, zawierającej zwyczajowe uprzejmości i życzenia, wzmacniała więzi społeczne pomiędzy szlacheckimi korespondentami paszy a jego wpływowym polskim sekretarzem.

Ponieważ pracownicy czernihowskiego muzeum zapewnili nam swobodny dostęp do zbiorów i możliwość wykonania zdjęć, podjęliśmy decyzję przygotowania edycji całej korespondencji paszy chocimskiego znajdującej się w rękopisie czernihowskim, uzupełnionej o najciekawsze z zachowanych w nim listów i dokumentów nienależących do korespondencji paszy chocimskiego *sensu stricto*. W edycji zamieściliśmy zatem w Aneksie I protokół zeznań dwóch podsądnych należących do działającej na pograniczu szajki złodziei, dekret sądu pogranicznego w Żwańcu w sprawie karczemnej awantury w nadgranicznej wsi Braha, z udziałem poddanych obu stron, Rusinów i Żydów, oraz listy, w których Kołczak pasza nie figuruje ani jako nadawca, ani jako adresat, jak na przykład pisany po włosku list Des Maresa, lekarza chocimskiego paszy, w którym ten narzekał na trudy swej służby.

Od początku mieliśmy jednak świadomość, że edycja nie będzie kompletna bez zapoznania się z głównym korpusem archiwum przechowywanym w Moskwie, w tym zwłaszcza dogłębnego zbadania znajdujących się tam listów w języku polskim. Uznaliśmy, że w ramach kwerendy w AVPRI niezbędne jest też nabycie ogólnej orientacji w zasobach turekojęzycznych przechowywanych w zespole numer 26 (фонд 26. «Архив Колчак-паши»). Bez uzyskania niezbędnego kontekstu poprzez przejrzanie całości zasobów archiwum chocimskiego niemożliwe byłoby odpowiedzialne przygotowanie edycji części tego zespołu, jaką stanowi polskojęzyczna korespondencja chocimskiego gubernatora. Wbrew naszym początkowym obawom, kwerenda w AVPRI

⁴² O konfederacji dzikowskiej wciąż użyteczna jest, przy braku nowszej monografii, praca S. Truchima, *Konfederacja dzikowska*, Poznań 1921; zob. też E. Szklarska, *Od Dzikowa do Kargowej. Pierwszy okres działalności konfederacji generalnej przy majestacie Leszczyńskiego*, w: *Między barokiem a oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. K. Stasiewicz i S. Achremczyk, Olsztyn 1996, s. 141–148.

okazała się możliwa i owocna, a ze strony dyrekcji i pracowników archiwum spotkaliśmy się z życzliwością i pomocą.

Teczka numer 2 z zespołu „Archiwum Kołczaka paszy” w AVPRI, w której zgromadzono wszystkie listy polskojęzyczne, posiada format *in folio*, a jej zawartość jest w bardzo dobrym stanie, wynikającym prawdopodobnie z niedawno przeprowadzonej konserwacji. Zapewne w trakcie tej konserwacji archiwiści zmienili wcześniejszy porządek, który zgodny był z zachowanym rosyjskojęzycznym spisem treści (fol. 17r-30r). Porządek ten, w którym listy opatrzone były numerami i ułożone wedle korespondentów, został zapewne wprowadzony po zdobyciu archiwum przez Rosjan, natomiast w archiwum paszy chocimskiego dokumenty mogły być pierwotnie przechowywane w fascykułach, nie jest jednak możliwym ustalenie, w jakim porządku. Podobnie jak w zbiorze czernihowskim, na listach naniesiono notatki i tłumaczenia w języku rosyjskim, tym razem bez ukraińskich domieszek, sądząc z pisma już XVIII-wieczne, być może autorstwa moskiewskiego archiwisty. Obecnie listy ułożone są w porządku chronologicznym z podziałem według lat, przy czym każdy rok rozpoczyna się od listów adresowanych do paszy, a kończy na listach do jego sekretarza Piotra Pawłowskiego.

Ze względu na niewielką ilość zachowanych w AVPRI polskojęzycznych listów do Kołczaka Paszy, już w trakcie wspólnej kwerendy w Moskwie we wrześniu 2017 r. zdecydowaliśmy się włączyć je do edycji opartej głównie na rękopisie czernihowskim, jak również uzupełnić tę edycję o pojedyncze listy adresowane do Kołczaka, bądź jego autorstwa, rozproszone po innych zbiorach i pochodzące z lat 1730–1739. Mamy nadzieję, że w ten sposób udostępniamy Czytelnikowi jedyną w swoim rodzaju kolekcję oryginalnej korespondencji osmańskiego gubernatora pogranicznego ze szlachtą Rzeczypospolitej.

Nadzieją autorów jest, że edycja ta zachęci do dalszych badań nad pograniczem polsko-tureckim w XVIII w. i nad sandżakiem chocimskim. Połączenie kwerendy w archiwum Kołczaka paszy przechowywanym w AVPRI z analizą chocimskich rejestrów podatkowych (defterów) przechowywanych w stambulskim Osmańskim Archiwum Urzędu Premiera (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) przynieść może bezprecedensowe bogactwo danych źródłowych do badań nad życiem społecznym, kulturowym i politycznym pogranicza Imperium Osmańskiego i Rzeczypospolitej w XVIII w.⁴³

⁴³ Zob. m.in. Stambuł, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defterleri, no. 888, 899, 927 oraz dziesiątki dokumentów skarbowych dotyczących zaopatrzenia twierdzy chocimskiej oraz składu i żołdu tamtejszego garnizonu. Osmańskie dokumenty dotyczące prowincji chocimskiej zachowały się też w sofijskiej Bibliotece Narodowej im. Cyryla i Metodego. O dokumentach dotyczących sandżaku chocimskiego por. m.in. C. Heywood, revised by D. Kołodziejczyk, *Hotin*, dz. cyt., s. 146; Ö. Biyık, *Osmanlı-Rus hududunda bir kale: XVIII. yüzyılda Hotin*, „Tarih İncelemeleri Dergisi”, 29/2, 2014, s. 489–513 (defter no. 899 jest tu omyłkowo wspomniany jako no. 889); S. Dimitrov, *Tureckie dokumenty o sostojanii chotinskoj okrug (nachie) v pervoj polovine XVIII v.*, w: *Vostočnye istočniki po istorii narodov Jugo-Vostočnoj i Central'noj Evropy*, red. A. Tveritinova, [t.] II, Moskwa 1969, s. 140–160.

Iliasz Kołczak i jego kariera

Niemal cała kariera Iliasza Kołczaka związana była z Chocimiem. Po raz pierwszy pojawia się on na kartach dziejów w kontekście wyprawy pruckiej cara Piotra I. Mołdawski kronikarz Ion Neculce określa go jako poturczonego Serba z Bośni, który nosił wtedy oficerską rangę *bölükbaşego* (tur. *bölükbaşı*). Swoimi sukcesami wywiadowczymi miał przyczynić się do osmańskiego zwycięstwa 1711 roku⁴⁴. Po zakończeniu wojny rosyjsko-tureckiej (1710–1713) Abdi pasza, pierwszy gubernator chocimski wraz z chanem krymskim Kaplanem Gerejem przybyli nad granicę osmańsko-polską ze sporą armią, osłaniając restaurację twierdzy chocimskiej i proces tworzenia nowej jednostki administracyjnej⁴⁵. Około roku 1714 Chocim wydzielony został z Hospodarstwa Mołdawskiego i przekształcony w odrębny okręg (*nahiye*) pod bezpośrednim zwierzchnictwem Porty Otomańskiej, a w kolejnych latach administracja osmańska przeprowadziła spis dochodów z prowincji, rozdając lenna wojskowe (*timary*) żołnierzom miejscowego garnizonu, wśród których było wielu Tatarów litewskich⁴⁶. Nie później niż w 1727 r. Chocim stał się centrum sandzaku, jednostki administracyjnej wyższego rzędu⁴⁷. Przyczyniło się to do rozwoju miasta i fortocy. Osmański geograf Bartınlı İbrahim Hamdi, który znał Chocim z autopsji, gdyż w latach 20. XVIII w. przebywał tam w otoczeniu ówczesnego gubernatora Abdiego paszy, wyliczył w swym ukończonym w 1750 r. dziele, zatytułowanym *Atlas*, aż siedem meczetów: dwa na zamku, dwa na bazarze, jeden przy

⁴⁴ I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. I. Iordan, București 1955, s. 283–284. Działalnością Iliasza Kołczaka w czasie wojny rosyjsko-tureckiej lat 1710–1713 zajmował się ostatnio Aleksandr Kulinič (Александр Кулинич), aspirant z Briańskiego Uniwersytetu Państwowego, jak dotąd jednak nie powstała jeszcze w związku z tym żadna publikacja.

⁴⁵ M. Kaczka, *Pashas and Nobles: Vernacular Diplomacy and Cross-Border Networks in Ottoman-Polish Diplomatic Relations, 1699–1730*, w: *Türkiye-Polonya İlişkilerinde “Temas Alanları” (1414–2014). Uluslararası Konferans. Bildiriler Kitabı*, wyd. H. Topaktaş i N. Królikowska, Ankara 2017, s. 528; tenże, *The Gentry of the Polish-Ottoman Borderlands: The Case of the Moldavian-Polish Family of Turku/ Turculeț*, „Acta Poloniae Historica”, 2011, nr 104, s. 132–133.

⁴⁶ Najstarszy zachowany osmański rejestr podatkowy (*defter*) prowincji chocimskiej pochodzi z 1131 r. ery muzułmańskiej (24 XI 1718 – 13 XI 1719); zob. Sтамбул, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri no. 888. Wielu Tatarów litewskich wyjechało z Rzeczypospolitej udając się pod opiekę sułtana w przeddzień wybuchu wojny polsko-tureckiej 1672 r. Część z nich wróciła w późniejszych latach dzięki koncyliacyjnej polityce Jana Sobieskiego, pozostali jednak osiedli głównie na Podolu, które w latach 1672–1699 znajdowało się pod panowaniem osmańskim. Po utracie Podola na mocy Traktatu Karłowickiego w 1699 r. władze osmańskie przesiedliły Lipków w głąb imperium, a wielu z nich osiadło w nowo utworzonej prowincji chocimskiej.

⁴⁷ C. Heywood, revised by D. Kołodziejczyk, *Hotin*, dz. cyt., s. 145. W Osmańskim Archiwum Urzędu Premiera zachował się szczegółowy rejestr podatkowy prowincji chocimskiej z 1140 r. ery muzułmańskiej (19 VIII 1727 – 6 VIII 1728), w którym jest już ona nazywana sandzakiem; zob. Sтамбул, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri no. 899. O systemie osmańskiej administracji prowincjonalnej zob. D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672–1699*, Warszawa 1994, s. 13–31.

5. Pocztówka przedstawiająca Chocim z widocznym minaretem i kościołem, okres międzywojenny, Biblioteka Narodowa, sygn. Pocz. 12578

rezydencji agi janczarów, jeden w dzielnicy Lipków⁴⁸, i jeden – przerobiony z kościoła – w pobliżu siedziby gubernatora nazwanej z czasem Pałacem Kołczaka Paszy. W mieście znajdowały się też medresa, biblioteka i dwa hammamy (łaźnie tureckie)⁴⁹.

Celem stworzenia nowej prowincji było zastąpienie Kamieńca Podolskiego, utraconego przez Turcję w wyniku traktatu karłowickiego 1699 r. W latach 1672–1699 Kamieniec stanowił centrum osmańskiego wywiadu i wojskowej obecności na północy, umożliwiając kontrolę nad Mołdawią, Kozaczną ukraińską, a nawet Chanatem Krymskim, jak również bliską obserwację sytuacji w Rzeczypospolitej. Po 1714 r. funkcję tę przejął Chocim, biorąc na siebie w dodatku zadanie obserwacji wydarzeń w Rosji, coraz bardziej przybliżającej się ku osmańskim granicom⁵⁰.

Na kartach dziejów Iliasz Kołczak pojawia się ponownie w mołdawskiej kronice poświęconej władcom z rodziny Ghików, gdzie wspomniany jest w kontekście kampanii roku 1718, gdy z pomocą węgierskich uchodźców Porta usiłowała wzniecić antyhabsburskie powstanie w Siedmiogrodzie podczas trwającej w latach 1716–1718 wojny osmańsko-habsburskiej⁵¹. Zważywszy, że znana z późniejszych lat sieć jego korespondentów, obok polskich stronników Stanisława Leszczyńskiego, obejmowała też węgierskich popleczników Franciszka Rakoczego (m. in. Ádám Jávorka), możemy przypuszczać, że już wtedy Iliasz Kołczak świadczył Porcie ważne usługi wywiadowcze zarówno na kierunku polskim, jak i węgierskim. W kronice Ghików jest on błędnie określony tytułem agi lewego skrzydła (*sol kol agası*⁵²), a nawet anachronicznym w kontekście roku 1718 tytułem beja chocimskiego. W rzeczywistości w zachowanych osmańskich dokumentach z epoki, konkretnie z 1130 r. ery muzułmańskiej (5 XII 1717 – 23 I 1718) figuruje on jako Kołczak Ilias aga, aga prawego skrzydła [wojsk] *gönüllü*⁵³ – *gönüllüyan-ı yemin agası Kołçak İlyas Aga*⁵⁴.

⁴⁸ Chodzi zapewne o zamieszkaną przez Lipków wieś Rumel (bądź Rumla), położoną w pobliżu Chocimia; por. przypisy do listów 33, 176 i 327 w niniejszej edycji.

⁴⁹ Ö. Bıyık, *Osmanlı-Rus hududunda bir kale...*, dz. cyt., s. 501; o Ibrahimie Hamdim i jego dziele zob. C. Orhonlu, *Geographical Knowledge amongst the Ottomans and the Balkans in the Eighteenth Century according to Bartınli Ibrahim Hamdi's Atlas*, w: *An Historical Geography of the Balkans*, red. F.W. Carter, London 1977, s. 285. O topografii osmańskiego Chocimia por. też C. Heywood, *Khotin*, w: *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd edition, vol. 5, Leiden 1986, s. 39–40.

⁵⁰ D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim...*, dz. cyt., s. 217–218; tenże, *Ottoman Podillja: The Eyalet of Kam'janec', 1672–1699*, „Harvard Ukrainian Studies”, 16, 1992, nr 1–2, s. 87–99.

⁵¹ N. Camariano, A. Camariano-Cioran, *Cronica Ghiculeștilor...*, dz. cyt., s. 220–223. Udział Kołczaka w tej kampanii potwierdza także Uzuncarşılı, zob. İsmail Hakkı Uzuncarşılı, *Osmanlı tarihi*, t. 5, Ankara 1988, s. 132.

⁵² W oryginalnym greckim tekście kroniki: *σολκολ-αγαση*.

⁵³ Dosłownie „ochotników”. Była to formacja lekkiej jazdy prowincjonalnej, z początku – jak widać z nazwy – złożona z ochotników; w owym okresie żołnierze ci otrzymywali jednak regularny żołd, wynoszący w przypadku szeregowych jeźdźców od 13 do 15 asprów dziennie, niemal dwa razy więcej niż żołnierze prowincjonalnych oddziałów piechoty; zob. D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim...*, dz. cyt., s. 166; AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 24, fol. 1–2 i nn.

⁵⁴ S. Dimitrov, *Tureckie dokumenty o sostoianii chotinskoj okrugi...*, dz. cyt., s. 151–155.

Fakt noszenia wówczas przez Iliasza Kołczaka tytułu agi wojsk prawego skrzydła potwierdzają jego własne listy wysyłane w latach 1721–1722 do hetmana wielkiego koronnego i kasztelana krakowskiego Adama Mikołaja Sieniawskiego, w których nadawca sam podpisywał się po polsku: *Ellasz Kolczak sawkuł na Chociniu*⁵⁵. Zapisane w polskiej ortografii słowo *sawkuł* pochodzi bowiem od tureckiego wyrażenia *sağ kol*, oznaczającego prawą stronę (dosł. „prawe ramię”), które Turcy stosowali wymienienie z oznaczającym również prawą stronę terminem pochodzenia arabskiego *yemin*⁵⁶. W tym czasie Kołczak nie mógł być jeszcze komendantem twierdzy chocimskiej, gdyż na podstawie zachowanych dokumentów wiemy, że w 1718 r. w Chocimiu rządził Mirza Mehmed pasza⁵⁷, a w 1721 r. Abdi pasza⁵⁸.

Już będąc oficerem chocimskiego garnizonu, Iliasz Kołczak zaczął budować swoją pozycję pośrednika w kontaktach między dostojnikami i władzami pogranicznymi Rzeczypospolitej a Wysoką Portą, która przyniesie mu z czasem uznanie obu stron i kolejne awanse. Tak na przykład w 1721 r. pośredniczył w kontaktach hetmana Sieniawskiego ze wspomnianym wyżej Abdim paszą, aranżując audiencję w Chocimiu dla dwóch wysłanników hetmana⁵⁹. Podróżujący ze Szwecji do państwa sułtana przez ziemie Cesarstwa i Rzeczypospolitej byli hetman kozacki Filip Orlik również korzystał z pośrednictwa Kołczaka, gdy w marcu 1722 r. zatrzymał się na dwa miesiące pod Chocimiem. Tytułowany w dzienniku Orlika „połkownikiem lipkańskim”, zapewne z racji sprawowania komendy nad chorągwią jazdy złożoną z Tatarów litewskich, Kołczak starał się nadaremnie uzyskać dla Orlika audiencję u niezwykle ostrożnego Abdiego paszy, a gdy hetman był chory posyłał mu na kwatere znaną już jak widać w Chocimiu herbatę (*herba the*)⁶⁰.

Znamienny moment retrospekcji zawiera list Iliasza Kołczaka do wojewody podolskiego Stefana Humieckiego, pisany 2 czerwca 1735 r. Pasza chocimski wspominał, że „dotąd siedząc za fermanem Najjaśniejszego Cesarza Jego Mości Pana Mego Miłościwego przez lat dwadzieścia z okładem tu w Chocimiu, [...] starałem się, ażeby nie tylko ze mnie samego, ale też i z tych, którzy zostają pod dyрекcją moją, nie ważył się żaden [...] być okazyją do naruszenia przyjaźni”⁶¹. Jeśli literalnie traktować liczbę lat

⁵⁵ Kraków, Biblioteka Książąt Czartoryskich [odtąd BCz.], rps 5855, nr 18874–18875 (listy z 18 VIII 1721 r. i 20 X 1722 r.). W drugim z listów zamiast *sawkuł* widnieje słowo *skkuł*.

⁵⁶ Por. wyżej tytuł *yemin agası* – „aga prawego skrzydła”; sam tytuł *sağ kol ağası* pojawia się w odniesieniu do Kołczaka w późniejszej zapisce dworskiej kroniki osmańskiej Ismaila Asyma Efendiego dotyczącej wydarzeń roku 1140 ery muzułmańskiej (19 VIII 1727 – 6 VIII 1728); zob. niżej.

⁵⁷ S. Dimitrov, *Tureckie dokumenty o sostoianii chotinskoj okrugii...*, dz. cyt., s. 153.

⁵⁸ BCz., rps 5855, nr 18874.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ J. iz Tokar Tokarževs'kyj Karaševyč/J. z Tokar Tokarzewski Karaszewicz (opr.), *Dijarij het'mana Pylypa Orlyka/Diarjusz hetmana Orlika*, Бапушава/Warszawa 1936, s. 83–98.

⁶¹ Zob. list 256 w niniejszej edycji (edycja obejmuje 343 listy i dokumenty – 337 listów oznaczonych liczebnikami od 1 do 337 znajdujących się w sekcji *Korespondencja Iliasza Kołczaka Paszy* oraz 6 listów i dokumentów w Aneksie I oznaczonych liczebnikami od 1 do 6).

wspomnianą w liście, mielibyśmy dowód, że Iliasz Kołczak znajdował się w składzie garnizonu chocimskiego od momentu przejścia twierdzy pod bezpośrednie zwierzchnictwo Porty po pokoju adrianopolskim 1713 r.

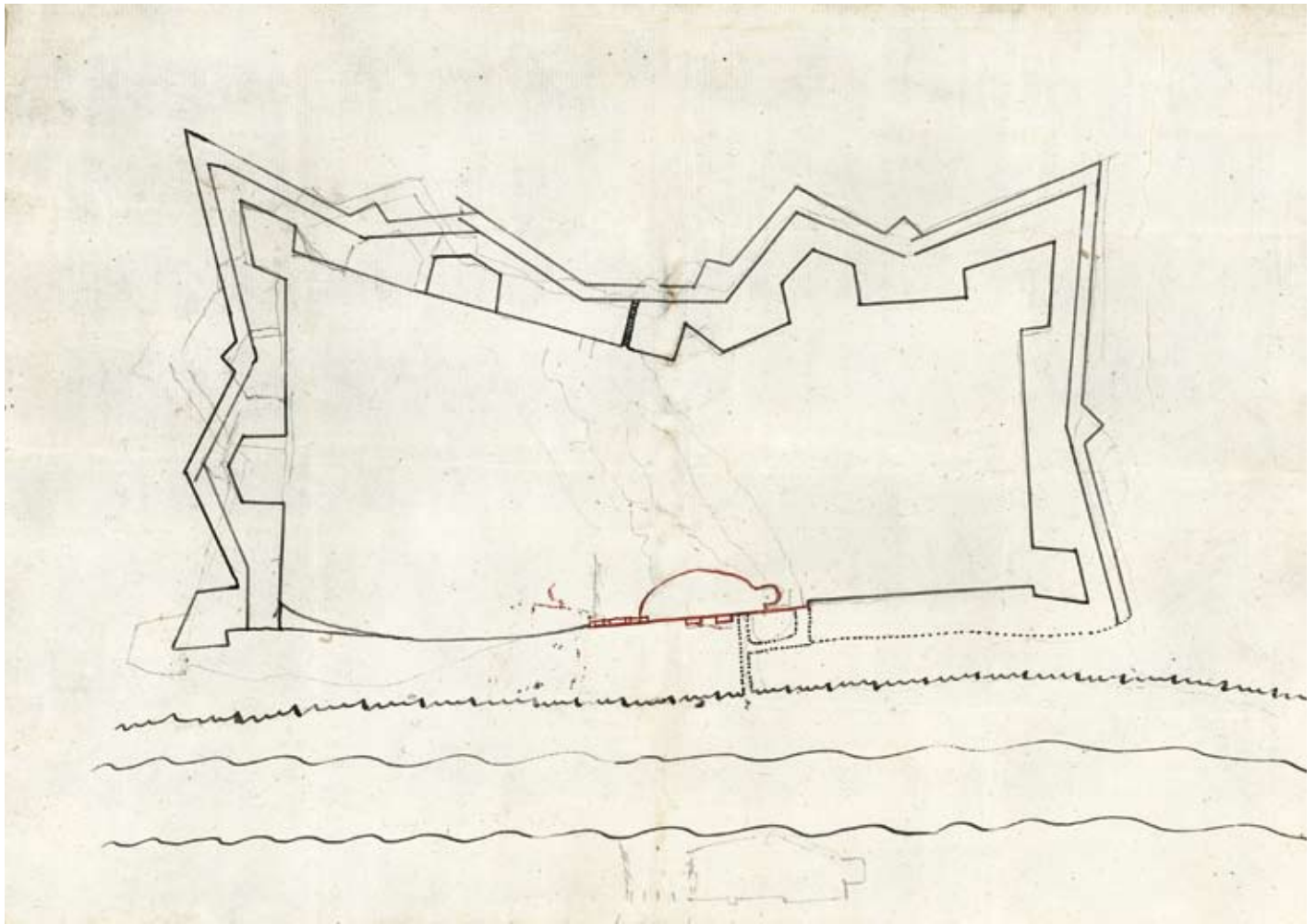
Ważną wzmiankę dotyczącą Kołczaka udało się znaleźć w osmańskiej kronice Czelebizade Ismaila Asyma Efendiego, który w 1723 r. zastąpił na stanowisku dworskiego kronikarza Mehmeda Raszida z zadaniem kontynuowania dzieła poprzednika. Wśród wydarzeń roku 1140 ery muzułmańskiej (19 VIII 1727 – 6 VIII 1728) czytamy, że „Kołczakowi Iliasowi bejowi, będącemu agą prawego skrzydła w Chocimiu w randze mirliwy, nadano w celu zapewnienia środków utrzymania sandżak przireński, pod warunkiem [dalszego] pełnienia wspomnianej służby”⁶². Jak widzimy, Kołczak otrzymał wówczas stanowisko zarządcy sandżaku z centrum w mieście Prizren w odległym Kosowie, dochody z którego miały zapewnić mu utrzymanie, tymczasem zgodnie z rozkazem sułtańskim beneficjent miał pozostać na służbie w pogranicznym Chocimiu. Nie wiemy, czy tytuły beja i mirliwy⁶³ Kołczak otrzymał wraz z nadaniem gubernatorstwa Prizrenu, czy też nosił je już wcześniej, jak sugerowałby odnośny fragment kroniki. Prawdopodobnie były one jednak związane z nadaniem prowincji. Dopiero w późniejszym okresie tytuł mirliwy przybrał w języku tureckim znaczenie stopnia oficerskiego, odpowiadającego randze generała brygady i nie związanego z żadną funkcją administracyjną.

Iliasz Kołczak został gubernatorem chocimskim dopiero w roku 1730. Wskazuje na to m.in. opublikowany w naszej edycji list z 31 maja 1731 r. autorstwa Michała Waleriana księcia Korybuta Woronieckiego (alias Weronieckiego), pułkownika i sędziego grodzkiego kamienieckiego, w którym nadawca przypominał Kołczakowi dawny spór o zaległy dług między podczaszym trembowelskim Szymonem Baworowskim a Żydem Szają, poddanym chana krymskiego, przypominając, że „interes [ten został] jeszcze antecesorom Waszej Paszeńskiej Mci doniesiony, nawet w obecności samegoż Waszej Paszeńskiej Mci roku przeszłego przez Wielmożnych IMc Panów posłów od województwa podolskiego w różnych interesach delegowanych opowiedziany, i do satysfakcji rzetelnej dekretem za paszeństwa Mustafy JMci przykazany [...]”⁶⁴. Dowiadujemy się więc, że jeszcze rok wcześniej gubernatorem chocimskim był Mustafa pasza, a Iliasz Kołczak znajdował się w jego otoczeniu i był obecny podczas negocjacji z polskimi delegatami. W rękopisie czernihowskim zachował się też list komendanta twierdzy kamienieckiej Floriana Szyllinga z 10 sierpnia 1729 r., którego adresatem był Iliasz Kołczak, tytułowany w nagłówku listu „bejem preyrzyńskim”, a zatem jeszcze latem 1729 r. nosił on

⁶² *Hotinde sağ kol ağası olub mirlivâ pâyesi olan Kolçak İlyas Bey'e Prizrin sancağı ber-vech-i ma'îşet zikir olunan hidmetde bulunmak şartıyla tevcih olunub*; zob. Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, opr. A. Özcan, Y. Uğur, B. Çakır, A.Z. İzgöer, t. 3: 1134–1141 / 1722–1729, Istanbul 2013, s. 1590.

⁶³ Termin *mirliva*, dosł. „emir chorągwi”, jest pochodzącym z arabskiego i perskiego synonimem tureckiego tytułu sandżakbeja, czyli gubernatora sandżaku, gdyż turecki termin *sancak* pierwotnie oznaczał chorągiew, a dopiero z czasem zaczął również oznaczać prowincję.

⁶⁴ Zob. list 16.

6. *Planta fortyfikacyi chocimskiej Anno 1714 non correcta* z archiwum Stefana Humieckiego, wojewody podolskiego, Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Dzikowskie Tarnowskich, rkps 381, k. 80

tytuł przireńskiego sandżakbeja⁶⁵. Z okresu, gdy Kołczak przebywał w Chocimiu nosząc tytuł beja przireńskiego, a zatem prawdopodobnie z lat 1728–1729 pochodzi też jeden z zachowanych w Moskwie tureckich listów, pisany przez niejakiego Mustafę, członka świty bejlerbeja Rumelii, i adresowany do „obecnie przebywającego w twierdzy chocimskiej [...] Kołczak beja” (*haliya Hotin kal’esinde olan [...] Kolçak Beg*)⁶⁶.

Zmiana na stanowisku gubernatora chocimskiego musiała nastąpić już zimą, gdyż w liście pisanym w Chocimiu 21 marca 1730 r. Iliasz Kołczak dziękował wojewodzie podolskiemu Stefanowi Humieckiemu „za powinszowanie mnie honoru nadanego od Najjaśniejszego Cesarza JMci Pana Mego Miłościwego”⁶⁷. Wprawdzie nie dowiadujemy się z listu bezpośrednio, o jaki honor chodziło, ale w jego podpisie widnieje tytuł „Iliasz Kołczak, pasza i seraskier chocinski”, a zatem gratulacje dotyczyły zapewne wyniesienia Iliasza Kołczaka na stanowisko głównodowodzącego wojsk (seraskiera) w chocimskiej twierdzy i obdarzenia go honorowym tytułem paszy. Tymi właśnie dwoma tytułami, seraskiera i paszy, będzie on odtąd obdarzany przez polskich nadawców w korespondencji przychodzącej do Chocimia.

Czytelnik może się słusznie dziwić, czemu przy ustaleniu dokładnej daty wyniesienia Iliasza Kołczaka nie sięgniemy do dokumentów osmańskich, a korzystamy jedynie z pośrednich informacji zawartych w korespondencji polsko-tureckiej. W moskiewskim archiwum zachował się co prawda list wielkiego wezyra, wyznaczający Iliaszowi Kołczakowi szczegółowe obowiązki strzeżenia powierzonej twierdzy, ochrony poddanych i zbierania informacji nadgranicznych w związku z powołaniem go z łaski sułtana na „wysokie stanowisko mirmirana” (*rütbe-i refi’e-i mirmirani*) i powierzenie mu sandżaku chocimskiego z zadaniem strzeżenia twierdzy chocimskiej⁶⁸. Niestety dokument jest niedatowany i wiemy jedynie, że wystawił go wielki wezyr Nevşehirli Ibrahim pasza, który sprawował urząd wezyra od 1718 r. do końca września 1730 r., gdy został stracony podczas rebelii, którą przypłacił też tronem sułtan Ahmed III. Co gorsza, w dziele kolejnego dworskiego kronikarza osmańskiego Subhiego Mehmeda Efendiego, który piastował ten urząd w latach 1739–1745 i opisał wydarzenia lat 1730–1744, informację o awansie Kołczaka znajdujemy dopiero wśród wydarzeń roku 1145 ery muzułmańskiej (24 VI 1732 – 13 VI 1733). Czytamy tam, że „Kołczakowi Iliasowi paszy nadano sandżak chocimski pod warunkiem ochrony tamtejszych granic, z dodatkiem sandżaku Janiny”⁶⁹. Współczesny turecki wydawca kroniki M. Aydiner zwraca jednak w przypisie

⁶⁵ Zob. list 1 w Aneksie I.

⁶⁶ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 15, fol. 15–16.

⁶⁷ Zob. list 1.

⁶⁸ [...] *hala ‘avatif-i ‘aliyye-i şehriyariden rütbe-i refi’e-i mirmirani ve Hotin kal’esi muhafazası şartıyla Hotin sancağı size tevcih ve ihsan olunub*; AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 7, dokument nr 414. Arabsko-perski tytuł „mir” (emir) był synonimem tureckiego tytułu „bej”, a zatem tytuł „mirmiran” (emir emirów) był synonimem tytułu „bejlerbej” (bej bejów).

⁶⁹ *Livâ-i Hotin serhadd-i merkum muhâfazası şartı ve Yanya sancağı ilhâkiyla Kolçak İlyas Paşa’ya tevcih olundu*; zob. Subhî Mehmed Efendi, *Subhî tarihi: Sâmî ve Şâkir tarihleri ile birlikte 1730–1744 (inceleme ve karşılaştırmalı metin)*, opr. M. Aydiner, Istanbul 2007, s. 173. O sandżaku Janiny zob. niżej.

uwagę, że owej wzmianki brakuje w zachowanej w rękopisach kronice Szakira Husejna Efendiego. Ta ostatnia kronika, obejmująca lata ery muzułmańskiej 1145–1148, służyła w opisie tych lat za podstawę narracji kroniki Subhiego Mehmeda, a zatem wzmiankę o awansie Kołczaka wstawiono, i prawdopodobnie wstawiono ją w złym miejscu. Niestety błąd został utrwalony, z kroniki Subhiego korzystał bowiem XIX-wieczny turecki biograf Mehmed Süreyya, autor popularnego i podstawowego wciąż kompendium wiedzy prozopograficznej o osmańskich dostojnikach, wznowionego przed ponad 20 laty w alfabecie łańskim, w którym awans Iliasza Kołczaka na gubernatorstwo chocimskie datowany jest w roku 1145 (1732/33 AD)⁷⁰.

Dopiero zatem zestawienie wszystkich powyższych informacji pozwala nam datować awans Iliasza Kołczaka na początek roku 1730. Najwcześniejszy polskojęzyczny list z archiwum chocimskiego adresowany do Kołczaka jako gubernatora twierdzy datowany jest 30 marca 1730 r.⁷¹ Nie znaczy to, by Iliasz Kołczak nie korespondował wcześniej z polską szlachtą, co widzieliśmy zresztą wyżej na przykładach z początku lat 20. XVIII w., ale w chocimskim archiwum przechowywano widocznie tylko listy z okresu, gdy był tam gubernatorem⁷². Możliwe też, że dokumenty o charakterze bardziej osobistym, dotyczące również wcześniejszej kariery i awansów, Iliasz Kołczak przechowywał osobno i trafiły one do rąk jego spadkobierców.

Poza kwestią objęcia urzędu gubernatora Chocimia wyjaśnienia wymaga także zagadnienie tytułatury przysługującej Kołczakowi. Zważywszy że Chocim nie był centrum ejaletu, a jedynie sandżaku, a zatem prowincji o niższej randze w osmańskiej strukturze administracyjnej, jego gubernatorowi automatycznie przysługiwał jedynie tytuł sandżakbeja (tur. *sancak begi* tj. „bej sandżaku”) i związany z tym przywilej noszenia przed orszakiem jednego buńczuka. Wprawdzie w ślad za widoczną od końca XVII w. inflacją tytułów coraz częściej gubernatorzy sandżaków otrzymywali honorowy tytuł paszy i związane z nim prawo noszenia dwóch buńczuków, wcześniej przysługujące tylko gubernatorom dużych prowincji – ejaletów, ale zasada ta nie obowiązywała automatycznie⁷³. Wydaje się wszakże, że w przypadku Iliasza Kołczaka z funkcją guber-

⁷⁰ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, red. N. Akbayer, Istanbul 1996, t. 3, s. 797.

⁷¹ Jest to list wspomnianego wyżej komendanta twierdzy kamienieckiej Floriana Szyllinga, w którym Kołczak tytułowany jest „seraskierem chocimskim”; zob. list 2.

⁷² Jedynym wyjątkiem jest wspomniany już wyżej list Floriana Szyllinga z 10 VIII 1729 r., adresowany do Iliasza Kołczaka, gdy ten formalnie piastował jeszcze funkcję sandżakbeja przereńskiego; zob. list 1 w Aneksie I.

⁷³ W niedawno opublikowanym artykule Andrii Zhyvachivskiy przekonująco dowodzi, że wbrew stanowisku Halila Inalcika i podążającej za nim historiografii, osmańska prowincja Kaffy nie została w 1568 r. podniesiona do statusu ejaletu i niemal do końca XVI w. pozostała sandżakiem, chociaż wielu jej gubernatorów nosiło w tym okresie tytuł bejlerbejów i paszów. Pierwszy z owych gubernatorów, Kasym bej, otrzymał w 1568 r. tytuł bejlerbeja z racji protekcji wielkiego wezyra Mehmeda Sokollu i powierzenia mu dowództwa w planowanej na kolejny rok wyprawie astrachańskiej. Później stanowisko to zdarzyło się piastować m.in. byłemu wychowawcy sułtana, który w uznaniu statusu i zasług otrzymał tytuł paszy, ale wciąż pomiędzy takimi gubernatorami, cieszącymi się wysokim statusem osobistym, zdarzali się gubernatorzy o statusie „zwykłych” sandżakbejów, a Kaffę w osmańskiej

natora Chocimia od początku związany był „dwubuńczuczny” tytuł paszy. Wynika to z cytowanego wyżej listu wielkiego wezyra Ibrahima paszy⁷⁴, wzmianki (aczkolwiek źle datowanej) w kronice Subhiego, i wreszcie zmiany tytułatury w polskojęzycznej korespondencji z archiwum chocimskiego, widocznej od marca 1730 r.

Iliasz Kołczak pasza otrzymał kolejny awans w 1736 r., po wygaśnięciu wojny domowej w Rzeczypospolitej, za to w trakcie rozwijającej się wojny rosyjsko-tureckiej, gdy armia feldmarszałka Lacy’ego oblegała Azow, a druga armia feldmarszałka Münnicha szykowała się do szturmum umocnień Perekopu i marszu w głąb Półwyspu Krymskiego⁷⁵. W moskiewskim archiwum zachował się ferman sułtana Mahmuda I, datowany w drugiej dekadzie miesiąca muharrema 1149 r. ery muzułmańskiej (22–31 V 1736) i przyznający Iliaszowi Kołczakowi „wysoką rangę wezyra” (*rütbe-i vala-i vezaret*), z którą związane było prawo do noszenia trzech buńczuków⁷⁶. W tym przypadku kronika Subhiego Mehmeda Efendiego okazuje się przydatna, pozwala bowiem uściślić datę wydania fermanu sułtańskiego na 14 muharrema, czyli 25 maja 1736 r.⁷⁷ Narrację obejmującą ten okres Subhi pisał już samodzielnie, nie opierając się na kronikach poprzedników, a funkcja urzędowego kronikarza dworskiego dawała mu dostęp do archiwum i możliwość konsultacji oryginalnych dokumentów.

Wiadomość o awansie szybko rozprzestrzeniła się wśród korespondentów Kołczaka. Już 14 czerwca 1736 r. Filip Orlik winał „Waszej Paszyńskiej Mości trzytulnej, a zatym i wezyrskiej preeminencji” w liście wysłanym z Kauszan, budziackiej rezydencji chana krymskiego⁷⁸. Co ciekawe, już dwa lata wcześniej, w pierwszym liście pisanym z Kauszan, dokąd były hetman kozacki przybył za zgodą Porty po 12-letnim okresie internowania w Salonikach w sytuacji narastającego konfliktu z Rosją, 18 kwietnia 1734 r. Orlik wyrażał życzenie, „abym w prędkim czasie mógł Waszej Miłości Mnie Wielce Miłościwemu Panu powinszować wyższego trzytulnego i seraskierskiego honoru, bo tego sama godność i wielkie Waszej Miłości Mnie Wielce Miłościwego Pana zasługi potrzebują”⁷⁹. Słowa te dowodzą nie tylko jego umiejętności prawienia komplementów, ale też dobrej orientacji w hierarchii osmańskich dostojeństw i urzędów. Z gra-

nomenklaturze niemal do końca stulecia nazywano sandżakiem; zob. tenże, *The Governors of Keke and Azak in Ottoman-Muscovite Relations in the Fifteenth-Seventeenth Centuries and the Issue of Titulature*, „Acta Poloniae Historica”, 2017, nr 115, s. 215–218.

⁷⁴ W liście wezyra mowa jest o stanowisku mirmirana, czyli bejlerbeja (perski termin *emir-i emiran* > *mirmiran*, czyli „emir emirów” jest kalką tureckiego *begler begi* > *beylerbeyi*, czyli „bej bejów”), z którym automatycznie łączył się tytuł paszy i prawo noszenia przed orszakiem dwóch buńczuków.

⁷⁵ O tych wydarzeniach zob. list 271 i przypisy tamże.

⁷⁶ AVPRI, f. 26 (Archiv Kołczak-paši),teczka nr 6, dokument nr 357. Tytuł wezyra pierwotnie nosili tylko członkowie rady sułtańskiej na czele z wielkim wezyrem, jednak w XVIII w. przyznawano go również gubernatorom ważniejszych prowincji i fortec.

⁷⁷ Subhî Mehmed Efendi, *Subhî tarihi*, s. 299.

⁷⁸ Zob. list 278. Określenie „trzytulna” jest tożsame z określeniem „trójbuńczuczna” i wywodzi się od tureckiego słowa *tuğ* oznaczającego buńczuk (ten ostatni termin też jest słowem tureckim, jednak w języku osmańsko-tureckim tej epoki używano raczej pierwszego z terminów).

⁷⁹ Zob. list 176.

tulacjami pośpieszył też z polskiej strony granicy wspomniany już wyżej sędzia grodzki kamieniecki Michał Walerian Woroniecki (Weroniecki), w liście pisanym w Żwańcu 4 sierpnia 1736 r.⁸⁰

Dla sytuacji materialnej, ale też prestiżu Iliasza Kołczaka duże znaczenie miało równoległe piastowanie przezeń – obok gubernatorstwa Chocimia – także gubernatorstwa położonego w dalekim Epirze sandżaku Janiny (gr. Ioannina)⁸¹. Prawdopodobnie chodziło tylko o dodatkowy przychód, przyznany w ramach tzw. arpałyku⁸², gdyż trudno sobie wyobrazić, by Iliasz Kołczak faktycznie zarządzał dwiema prowincjami odległymi od siebie o niemal 1500 kilometrów. Z listu jego zaufanego przedstawiciela w Stambule, Mehmeda Emina agi, pisanego w lipcu 1732 r. dowiadujemy się, że kiahia wielkiego wezyra planował odebranie Kołczakowi sandżaku Janiny i przekazanie go komuś innemu⁸³. Nie wiemy jednak, czy do tego doszło i kwestia ta wymaga zbadania. Bezsprzecznie może dziwić, że zamiast nadać mu dodatkowy dochód w którymś z bliżej położonych sandżaków na ziemiach bułgarskich, Porta powierzyła Kołczakowi prowincję, która ze względu na pograniczny charakter i strategiczne położenie sama wymagała wzmożonej czujności. W ciągu XVIII w. obok floty weneckiej, która od stuleci pływała po tych wodach, u wybrzeży Epiru coraz częściej pojawiały się okręty francuskie i brytyjskie, a w epoce napoleońskiej także rosyjskie. Ali pasza z Tepeleny, który od 1787 r. do 1822 r. dzierżył gubernatorstwo Janiny, uczyni z niej bazę półniezależnego państewka, nie pozwalając mocarstwom europejskim postawić stopy w Epirze, lecz jednocześnie

⁸⁰ Zob. list 282.

⁸¹ Zob. cytowaną wyżej wzmiankę z kroniki Subhiego Mehmeda Efendiego; por. też AVPRI, f. 26 (Archiv Kołczak-paši), teczka nr 4, dokumenty nr 103, 107, 172; teczka nr 5, dokument nr 212; teczka nr 7, dokument nr 418. Interesujący jest zwłaszcza dokument nr 107, z którego dowiadujemy się, że za nadanie obu prowincji Kołczak zapłacić miał wielkiemu wezyrowi 3000 talarów lewkowych, jego kiahii 1500, szefowi kancelarii (reis efendiemu) 500, pisarzom 250 za sporządzenie dokumentu, i nawet czohadarowi za wręczenie dokumentu 200. Wręczanie takich darów nie było w owych czasach traktowane jako naganne, o czym świadczy choćby to, że sumy te zapisano, a informację o nich trzymano w archiwum, ponadto ich wysokość oddaje przejrzystą drabinę hierarchiczną. Także urzędnicy centralnych kancelarii musieli za swe stanowiska płacić, a od wielkiego wezyra oczekiwano stosownych darów dla członków rodziny sułtańskiej, traktowali więc opłaty pobierane od nowo mianowanych dostojników z prowincji jako odzyskanie poniesionych inwestycji. Obyczaj kupna urzędów był w epoce nowożytnej przyjęty w wielu państwach europejskich.

⁸² Tur. *arpalık*, dosłownie „jęczmiennie” – dodatkowe dochody „na jęczmień dla koni” nadawane gubernatorom, ale też dostojnikom i damom z haremu sułtańskiego w celu pokrycia ich osobistych wydatków; z reguły otrzymywali arpałyki gubernatorzy prowincji przygranicznych, zdawano sobie bowiem sprawę, że ich wydatki znacznie przekraczały dochody, jakie osiągnąć mogli zbierając podatki na wyniszczonych często i wyludnionych ziemiach pogranicza; tak na przykład gubernator powstałej w 1672 r. osmańskiej prowincji z centrum w Kamieńcu Podolskim otrzymywał w formie arpałyku dochody w sandżaku nikopolskim, położonym w granicach dzisiejszej Bułgarii na prawym brzegu Dunaju; zob. D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim...*, dz. cyt., s. 66.

⁸³ AVPRI, f. 26 (Archiv Kołczak-paši), teczka nr 6, dokument nr 359, fol. 129–130; list datowany 17 miesiąca muharrema 1145 r. ery muzułmańskiej (10 VII 1732).

rzucając wyzwanie Porcie, co ostatecznie przywiodło dumnego paszę do upadku, choć zapewniło mu nieśmiertelność na kartach powieści Aleksandra Dumasa. Patrząc z perspektywy tych późniejszych wydarzeń, możemy łatwo zrozumieć owego wezyrskiego kiahie, który uważał, że Kołczak powinien zadowolić się władzą w jednej prowincji.

Wspomniany Mehmed Emin aga, który ostrzegał Iliasza Kołczaka przed zamysłami wezyrskiego kiahii, odgrywał kluczową rolę w karierze chocimskiego paszy, raportując mu w licznych listach o wydarzeniach w Stambule, ostrzegając o nadchodzących zagrożeniach, ale też pośrednicząc w przesyłaniu korespondencji i załatwianiu różnych spraw w sułtańskiej stolicy. Zarówno osmańscy gubernatorzy prowincji, jak też gospodarowie Mołdawii i Wołoszczyzny utrzymywali przy Wysokiej Porcie agentów, mających reprezentować swych mocodawców przy urzędzie wielkiego wezyra i usprawniać kanały komunikacji. Agentów tych określano terminem *kapu kethüdası*, w skróconej formie *kapu kahyası*⁸⁴, co oznaczało „reprezentanta przy porcie (tj. na dworze)”, i takim właśnie reprezentantem był początkowo Mehmed Emin⁸⁵.

Przez ręce Mehmeda Emina trafiały do Kołczaka prośby francuskiego ambasadora w Stambule markiza de Villeneuve, aby francuscy dyplomaci w Stambule i w Warszawie mogli dla swej korespondencji korzystać z osmańskiej poczty kurierskiej na odcinku między Stambułem a Chocimiem⁸⁶. Mehmed Emin pośredniczył też w sprawach bardziej trywialnych, przekazując na przykład wspomnianą już wyżej prośbę żony czausza służącego w chocimskim garnizonie, aby Kołczak pasza zmusił jej męża do przesyłania jej środków na utrzymanie, a w przypadku odmowy do wysłania jej listu rozwodowego. Gdy w 1731 r. Mehmed Emin udał się na pielgrzymkę do Mekki, wielki wezyr Kabakulak Ibrahim pasza zawiadomił Kołczaka, że funkcję jego kiahii przy Wysokiej Porcie przejmie aż do powrotu Mehmeda Emina agi zastępcą tego ostatniego Mustafa aga⁸⁷. Jak widzimy, funkcja kiahii przy Wysokiej Porcie nosiła charakter oficjalny i jej przydatność uznawały obie strony, zarówno pasza chocimski, jak i wielki wezyr. Po powrocie z Mekki Mehmed Emin otrzymał stanowisko zarządcy sułtańskiej mennicy

⁸⁴ W dzisiejszej wymowie tureckiej odpowiednio *kapı kethüdası* i *kapı kahyası*.

⁸⁵ Ponieważ termin *kethüda* bądź *kahya* (stąd polskie kiahia oraz staropolskie kihaja) często pojawia się w źródłach bez podania kontekstu, stąd łatwo o konfuzję, sam termin oznaczał bowiem pierwotnie majordoma lub zastępcę, i w takim sensie mówimy o kiahii (czyli zastępcy) wielkiego wezyra w Stambule, ale też o kiahii Iliasza Kołczaka w Chocimiu. Ponadto, termin *kapu kethüdası* bądź *kapu kahyası* nie musiał oznaczać reprezentanta przy Wysokiej Porcie, mogło też bowiem chodzić o reprezentanta przy porcie (tj. na dworze) chana krymskiego lub gubernatora sąsiedniej prowincji. Na przykład gospodarowie Mołdawii utrzymywali swych reprezentantów nie tylko przy Wysokiej Porcie w Stambule, ale też przy dworze paszy chocimskiego, i w obu przypadkach reprezentantów tych nazywano *kapu kethüdası*, a w skróconej formie *kapu kahyası*.

⁸⁶ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 5, dokument nr 236; teczka nr 20, fol. 31–32. Zob. też o tym niżej.

⁸⁷ [Mehmed Emin Aga] *gelinceye dek kapu kethüdalıgımız hizmeti kethüdası Mustafa Aga'ya tefviz olmagın*; zob. list wielkiego wezyra Ibrahima z 26 miesiąca ramazana 1143 r. ery muzułmańskiej (4 IV 1731); AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 7, dokument nr 449.

i odtąd podpisywał się nie tylko jako aga formacji silahdarów⁸⁸, ale także jako nadzorca mennicy (*emin-i darbhane* lub *nazir-i darbhane*)⁸⁹. Zaczął również wstawiać przed imieniem dumny tytuł hadżiego przysługujący osobom, które odbyły pielgrzymkę do Mekki⁹⁰. Nie wiemy, czy sprawując funkcję nadzorcy mennicy łączył ją nadal z oficjalną rolą kiahii Iliasza Kołczaka przy Wysokiej Porcie, czy też raczej swe usługi dla paszy chocimskiego pełnił już w tym okresie nieformalnie. W każdym razie w 1736 r. Mehmed Emin był pierwszym, który przekazał Kołczakowi nowinę, że sułtan wyniósł go na stanowisko trójbuńczucznego wezyra⁹¹, a wcześniej informował go o tym, że starania w celu jego awansowania czyni przy dworze sułtańskim chan krymski⁹².

Nie wiemy, jak potoczyłaby się dalsza kariera Iliasza Kołczaka, gdyby nie jego przedwczesna śmierć w 1741 r. Prawdopodobnie Porta nadal ceniłaby jego kompetencje i nie winiła go za kapitulację Chocimia w 1739 r. Dowodzi tego liczna korespondencja, jaką otrzymywał od bliskich i przyjaciół będąc w petersburskiej niewoli, oraz dalsza kariera dzielącego podobny los Hatibzade Jahji paszy, uwięzionego przez Rosjan w wyniku szturmów twierdzy oczakowskiej już w lipcu 1737 r. Po powrocie do Imperium Osmańskiego Jahja został w 1741 r. gubernatorem Bursy, a następnie jeszcze w tym samym roku paszą wysoce dochodowej prowincji Egiptu, piastując aż do śmierci w 1755 r. rozmaite wysokie funkcje, łącznie z przejściowym pełnieniem w 1743 r. stanowiska naczelnego admirała floty osmańskiej⁹³. Warunki niewoli obu paszów w Petersburgu nie były zapewne ciężkie, skoro codziennie mogła się z nimi widywać przebywająca wówczas na dworze carowej Anny słynna lekarka, podróżniczka i awanturnica Regina Salomea z Rusieckich Pilsztynowa⁹⁴. Z zawartej wówczas znajomości Pilsztynowa skorzystała

⁸⁸ Korpus silahdarów (od tur. *silahdar*, dosł. „miecznik”, „noszący broń”) był jedną z formacji gwardii sułtańskiej.

⁸⁹ Zob. m.in. AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 19, fol. 37–38 i teczka 20, fol. 33–34 (*emin-i darbhane*); oraz teczka 17, fol. 197–198 i teczka 19, fol. 85–86 (*nazir-i darbhane*); tylko ostatni list jest datowany i nosi datę 20 miesiąca redżeba 1147 r. ery muzułmańskiej (16 XII 1734). Tytułów *emin* i *nazir* w odniesieniu do przełożonych mennicy używano wymiennie; Mehmed Emin aga figuruje na liście nadzorców mennicy imperialnej, sporządzonej przez Ö.F. Bölükbaşı, jako piastujący ten urząd w latach 1731–1735; zob. Ö.F. Bölükbaşı, 18. *yüzyılın ikinci yarısında darbhâne-i âmiri*, Istanbul 2013, s. 29 i 34.

⁹⁰ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 3, dokumenty nr 72 i 91, w których w podpisie widnieje tytuł Hadżi. Przegląd XVIII-wiecznej osmańskiej korespondencji zachowanej w moskiewskim archiwum uwidacznia, jak wielu nadawców używało przed imieniem tytułów hadżi lub el-hadżdż. Jak się wydaje, pielgrzymka do Mekki stała się w tej epoce znacznie popularniejsza i dostępniejsza dla członków osmańskich warstw wyższych i kadry urzędniczej, niż w wiekach wcześniejszych.

⁹¹ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 3, dokument nr 91, fol. 181–182.

⁹² AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 6, dokument nr 309, fol. 19–20.

⁹³ Orhan Kılıç, *Batı Karadeniz Kıyısında bir Osmanlı eyaleti: Özi/Silistre (İdari taksimat ve yönetim)*, „Karadeniz İncelemeleri Dergisi”, 2017, nr 23, s. 74; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, t. 5, s. 1675–1676.

⁹⁴ „Za moją bytnością był tam w niewoli Jahia Pasza, Turczyn wielkiego statku i przedniego rozumu, mąż wspaniały, i Kołczak Pasza, także wielkiej pochwały człek, z którymi paszami wolno mi było choćby i co dzień gadać, co nie każdemu pozwolono, ale moi paszowie, Jahia Pasza i Kołczak Pasza

notabene dwa lata później, gdy zaangażowała się w proces przed sądem kadiego w Ruszczuku⁹⁵, a protekcja przebywającego już wówczas w Stambule Jahji paszy pomogła jej uzyskać korzystny wyrok⁹⁶.

Źródła, którymi dysponujemy, rzucają trochę światła na rodzinę Iliasza Kołczaka. Starszy z jego dwóch synów, noszący imię Ahmed⁹⁷, służył w Chocimiu jako osmański oficer⁹⁸, a młodszy również przebywał przy ojcu⁹⁹. W Chocimiu służył też jego szwagier¹⁰⁰. W jednym z listów wyłania się nawet żona Kołczaka, gdy w maju 1733 r. pułkownik Lösekan, komendant Okopów Świętej Trójcy zawiadamiał chocimskiego paszę o planowanej wizycie w Chocimiu swej żony i towarzyszących jej dam, prosząc jednocześnie, by mogły one złożyć wizytę żonie paszy¹⁰¹.

W moskiewskim archiwum Kołczaka znajduje się frapujący list adresowany do chocimskiego paszy, podpisany „szczerze oddana matka Drogiego, żona Hadżi Baby” (*el-muhlis valide-i aziz zevce-i el-Haci Baba*), w którym autorka tytułuje adresata „fortunny

bardzo mnie nawidzili, uważali prawdę moją, że ja obu stronom wszystkiego dobrego życzę, jak Moskalom, tak Turkom”; zob. Regina Salomea z Rusieckich Pilsztynowa, *Proceder podróży i życia mego awantur*, red. R. Pollak, Kraków 1957, s. 109. O nowych dowodach, uwiarygadniających relację Pilsztynowej i wnoszących dodatkowe informacje do jej burzliwego życiorysu, znalezionych notabene również w moskiewskim AVPRI zob. D. Kołodziejczyk, *Na tropach Salomei Reginy Pilsztynowej: głos do życiorysu*, w: *W cieniu wojen i rozbiorów. Studia z dziejów Rzeczypospolitej XVIII i początków XIX wieku*, red. U. Kosińska, D. Dukwicz, A. Danilczyk, Warszawa 2014, s. 215–229.

⁹⁵ Obecnie Ruse w Bułgarii.

⁹⁶ „[...] i posłałam do Stambułu z listem do Jahii Paszy, co był w niewoli w Peterburgu u carowej jmcj natenczas, jak ja byłam także w Peterburgu [...] i tak mój dobry pasza nie żałował pracy swojej, i sam pojechał do wezyra [...]”; R.S. Pilsztynowa, *Proceder podróży i życia mego...*, dz. cyt., s. 180; por. D. Kołodziejczyk, *Na tropach Salomei Reginy Pilsztynowej...*, dz. cyt., s. 220–222.

⁹⁷ Zob. niżej o jego listach z lat 1742–1743.

⁹⁸ Pozdrowienia dla niego przesyłał na ręce ojca Józef Sierakowski w liście pisanym 12 września 1732 r. (zob. list 47): „Jego Miłości Panu pułkownikowi, synowi Wielce Mnie Miłościwego Pana kochanemu ukłon mój zasylam”; trudno precyzyjnie ustalić, jakiej osmańskiej randze odpowiadał użyty tu tytuł pułkownika.

⁹⁹ Tenże Józef Sierakowski w liście z 10 czerwca 1733 r. dołączał w postscriptum pozdrowienia: „Jego Miłości Panu pułkownikowi i bratu jego młodszemu, ukochanym synom Waszej Paszowskiej Mości Mnie Wielce Miłościwym Panom kłaniam uniżenie [...]” (zob. list 80). Podobne życzenia zawiera też jego list z 18 lipca 1733 r. (list 92).

¹⁰⁰ Dowiadujemy się o tym z listu paszy chocimskiego do wojewodziny bełskiej, w którym pasza prosił o oddanie konia, ukradzionego szwagrowi przez jego podwładnego, który zbiegł do Rzeczypospolitej; zob. list 29.

¹⁰¹ „[...] według danej deklaracyjej żonie mojej, że temi czasy będzie miała szczęście nawiedzenia Jaśnie Wielmożną Panią Jej Mość Waszej Baszyńskiej Mości, śmiem upraszać, aby Wasza Baszyńska Mość dnia jutrzejszego pozwolił żonie mojej i wszystkim damom, które jej kompaniji dopomogą, jak do Chocimia przyjadą, nawiedzić Jaśnie Wielmożną Panią Jej Mość Waszej Baszyńskiej Mości”; zob. list 77. Jak można się domyślać, celem wizyty było dokonanie zakupów w kramach chocimskich kupców żydowskich i ormiańskich, ale też miała ona charakter towarzysko-krajoznawczy, a ważnym punktem programu była wizyta w domu tureckiego paszy.

paszo, mój synu” (*devletliü paşa oğlum*) i skarży się na samotność¹⁰². Jest wielce prawdopodobne, że list napisała matka Iliasza Kołczaka, choć nie można też wykluczyć, że była to inna starsza członkini jego rodziny bądź kręgu bliskich, jako że forma zwracania się rodzinnymi określeniami do osób niebędących członkami rodziny jest w języku tureckim przyjęta po dziś dzień.

Żona Iliasza Kołczaka i jego młodszy syn o imieniu Mehmed, mający wówczas 11 lat, znajdowali się w Chocimiu podczas kapitulacji twierdzy w 1739 r.¹⁰³ O ile sam gubernator wraz z około 600 jeńcami został wysłany do Rosji, jego żonę i syna, a także wiele innych kobiet tureckich feldmarszałek Münnich zabrał ze sobą w dalszy pochód do Jass, obiecując na prośbę Kołczaka odesłać ich do Stambułu¹⁰⁴. Nie wiemy, czy starszy syn paszy trafił wraz z nim do rosyjskiej niewoli, natomiast po śmierci ojca zabiegał o jego dawne stanowisko, ciesząc się popularnością wśród mieszkańców Chocimia i mając patronów w Stambule, w tej liczbie Mehmeda Emina, dawnego reprezentanta Kołczaka przy Wysokiej Porcie. Nowym gubernatorem twierdzy został jednak wówczas Sulejman pasza, o którego awansie przesądziło poparcie hospodara Mołdawii Grzegorza II Ghiki¹⁰⁵. Z listu sędziego pogranicznego Jana Świrskiego, datowanego 19 lipca 1741 r., można wnioskować, że ów Sulejman był tożsamy z synem Abdiego paszy, pierwszego gubernatora Chocimia z początku stulecia; pisząc wkrótce po śmierci Iliasza Kołczaka, Świrski zawiadamiał bowiem Jana Tarłę, że „na paszyństwo [...] spodziewają się wielkiego Apty Baszy syna, którego ociec Chocin *de ruderibus extruxit*”¹⁰⁶.

Sytuacja, w której o urząd chocimskiego gubernatora ubiegało się dwóch synów poprzednich paszów, a o zwycięstwie zdecydowało poparcie hospodara Mołdawii, była zgodna z mechanizmami funkcjonowania państwa osmańskiego tej epoki, gdzie podobnie jak w wielu innych państwach nowożytnej Europy o karierze decydowały stosunki klientalne¹⁰⁷. Ahmed bej, starszy syn Iliasza Kołczaka doczekał się skądinąd swojej

¹⁰² AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši),teczka nr 15, fol. 55–56.

¹⁰³ I. Neculce, *Opere*, ed. G. Ștrempel, București 1982, s. 821. Informacji o imieniu i wieku młodszego syna paszy brakuje w popularnym wydaniu kroniki Iona Neculce z 1955 r. Znajdujemy ją jedynie w rozszerzonym fragmencie tekstu, pochodzącym z rękopisu w redakcji Ioasafa Luki, niemal współczesnego z samą kroniką (dziękujemy Michałowi Wasiucionkowi za pomoc w wyjaśnieniu tych rozbieżności). O ile mołdawski kronikarz podaje, że młodszy syn Iliasza Kołczaka miał na imię Mehmed, o tyle w biogramie Mehmeda Süreyyi spotykamy informację, że pasza posiadał syna o imieniu Selim (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, t. 3, s. 797). Syn ten posiada nawet własny krótki biogram, z którego wynika, że służył w jednym z korpusów gwardii pałacowej (*hassa silahşorlar*), a w 1802 r. zmarł w Stambule i został pochowany na cmentarzu Haydarpasa (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, t. 5, s. 1488). Albo więc jeden z powyższych autorów podał błędne imię młodszego z synów Iliasza Kołczaka, albo pasza miał więcej niż dwóch synów.

¹⁰⁴ Zob. „Relacja jm. pana Hirszkorna...”, w: *Listy hetmańskie...*, dz. cyt., s. 271.

¹⁰⁵ N. Camariano, A. Camariano-Cioran, *Cronica Ghiculeștilor...*, dz. cyt., s. 520–521.

¹⁰⁶ CDIAUK, f. 254 (Tarło), op. 1, spr. 559, fol. 174r-v.

¹⁰⁷ O transgranicznym patronacie i stosunkach klientalnych, obejmujących również terytoria osmańskich sąsiadów, zob. M. Wasiucionek, *The Ottomans and Eastern Europe. Borders and Political Patronage in the Early Modern World*, London 2019. O systemie klientalnym w Imperium Osmańskim i licznych

kolejki, już bowiem w 1742 r. piastował stanowisko pełniącego obowiązki (kajmakama) gubernatora chocimskiego, jak wynika z jego podpisu pod listem adresowanym do Pawła Benoego, instygatora koronnego i posła nadzwyczajnego Rzeczypospolitej do Stambułu¹⁰⁸. Rok później Ahmed był już gubernatorem chocimskim i nosił honorowy tytuł paszy, podpisując się w listach do Benoego „Achmed Kolczak pasza chocinski”¹⁰⁹. Podobnie jak to miało miejsce za czasów jego ojca, Ahmed pasza dziękował polskiemu korespondentowi za dostarczanie wiadomości z północy, zwłaszcza dotyczących Rosji, i prosił o kontynuację wymiany informacji. Sekretarzem nowego gubernatora był nie kto inny, jak Ismail aga Józefowicz, chocimski Lipka i dawny korespondent Iliasza Kołczaka¹¹⁰, który w osobistym liście pozdrowił Pawła Benoego stwierdzając, że „wszystkie ekspedycje polskie przeze mnie bywają czytane i odpisywane”¹¹¹.

Sieć korespondentów paszy chocimskiego w Rzeczypospolitej

Pisząc do Iliasza Kołczaka jako do nowo mianowanego paszy chocimskiego w 1730 r., wielki wezyr Nevşehirli Ibrahim pasza nakazał mu „przestrzeganie dobrosąsiedzkich tradycji wynikających z przyjaźni i bliskości między Rzeczpospolitą Polską a Chocimiem”¹¹². Kilka lat później kolejny wielki wezyr Hekimoğlu Ali pasza niejako uzupełnił ten nakaz, zlecając paszy chocimskiemu, aby „był okiem i uchem [śledząc wszystko] w okolicy i na pograniczu” (*etraf ve eknafe çeşm o guş olub*)¹¹³. Jak się wydaje, z obu zadań Iliasz Kołczak wywiązywał się doskonale. Z zachowanej korespondencji

analogiach z dawną Rzeczpospolitą, z przywołaniem prac m.in. R. Abou-El-Haja i J. Hathaway, a z drugiej strony A. Mączaka, zob. D. Kołodziejczyk, *Elity w Imperium Osmańskim (XV-XVIII wiek)*, w: *Afryka, Orient, Polska: prace ofiarowane profesorowi Andrzejowi Dziubińskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. S.K. Kuczyński, A. Rachuba, M. Tymowski, Warszawa 2007, s. 109–122.

¹⁰⁸ „Achmed Bey, syn Kolczak Paszy, kaymakan chocinski”; zob. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника [Lviv'ska naukova biblioteka im. V. Stefanyka, odtąd LNBS], f. 145, op. 1, rkps 1, fol. 12r (list datowany 4 X 1742).

¹⁰⁹ Tamże, fol. 10r i 8r (identyczny podpis w dwóch listach datowanych 20 IX 1743 r. i 19 X 1743 r.); wcześniejszy list tegoż do tegoż z 2 VIII 1743 nosi podpis „Achmet pasza chocinski”; tamże, fol. 9r.

¹¹⁰ Zob. list 138.

¹¹¹ LNBS, f. 145, op. 1, rkps 4, fol. 200r (list datowany w Chocimiu 3 XI 1742).

¹¹² *Lehlü cumhurinin Hotina hemduşi ve ittisali olmadan naşı hemcüvarlık merasimine ri'ayet [...]*; AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 7, dokument nr 414.

¹¹³ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 17, fol. 201–202. List jest niedatowany i podpisany jedynie imieniem Ali, z tonu listu i porównania go z innymi można jednak wnioskować, że wystawiony został w imieniu wielkiego wezyra Hekimoğlu Alego paszy, który sprawował ten urząd w latach 1732–1735.

w języku polskim przechowanej w jego archiwum wynika, że sieć jego korespondentów sięgała 100 osób, przy czym pamiętać należy, że nie wszystkie listy zachowały się do dziś. Warto zauważyć, że posiadamy tureckie tłumaczenia wielu listów, których polskich oryginałów nie udało się odnaleźć. Przykładowo w teczce nr 9 w AVPRI zachowały się tureckie przekłady 3 listów Stanisława Leszczyńskiego z 1734 r. pisanych po ucieczce z Gdańska¹¹⁴, tymczasem wśród polskojęzycznej korespondencji paszy nie zachował się ani jeden oryginalny list króla. Innym przykładem jest zachowany w tureckim przekładzie list wojewody lubelskiego Jana Tarły, noszący przełożoną już na kalendarz muzułmański datę 12 ramazana 1146 (tj. 16 II 1734) i relacjonujący koronację Augusta III w Krakowie, która miała miejsce w styczniu tego roku¹¹⁵. Tymczasem w naszej edycji najwcześniejszym polskojęzycznym listem Jana Tarły pochodzącym z 1734 r. jest list datowany 23 lutego, w którym nie ma mowy o krakowskiej koronacji¹¹⁶. W przypadku wyżej wspomnianych listów Leszczyńskiego i Tarły można przypuszczać, że ze względu na osobę nadawcy lub wagę informacji ich oryginały zostały przesłane do Stambułu i stąd nie ma ich w archiwum chocimskim. W innych, prawdopodobnie znacznie liczniejszych przypadkach o utracie oryginałów przesądziły burzliwe losy archiwum i upływ czasu.

Iliasz Kołczak znał polski i umiał pisać po polsku, jednak w czasach, gdy piastował urząd paszy chocimskiego, korespondencję prowadził w jego imieniu Piotr Pawłowski. Ten ostatni, tłumacz i sekretarz chocimskiej kancelarii, pisał responsy w imieniu paszy i tworzył ich kopie, prowadził polskojęzyczną część archiwum i odpowiadał na listy adresowane bezpośrednio do niego¹¹⁷. Był zapewne z pochodzenia drobnym szlachcicem, który szukał chleba po drugiej stronie granicy. Nie wiemy w jakich okolicznościach nauczył się tureckiego, być może był w młodości porwany przez Tatarów lub trafił do niewoli tureckiej podczas wojen końca XVII w., a może jego asymilacja w osmańskim środowisku nastąpiła w drodze pokojowej. Nic nie wskazuje na to, by był konwertytą na islam¹¹⁸, ci bowiem używali z reguły nowych tureckich imion lub tytułów, nawet

¹¹⁴ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 9, dokumenty nr 619/24–26, fol. 87–92.

¹¹⁵ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 16, fol. 179–180. Zgodnie z treścią listu, czy raczej jego przekładu elektor saski wjechał do Krakowa 10 szaba'na 1146 r., a koronacja odbyła się 4 dni później tj. 14 szaba'na, co w przeliczeniu na kalendarz gregoriański dałoby dzień 20 I 1734 r. Tymczasem w rzeczywistości koronacja odbyła się 17 I 1734 r.

¹¹⁶ Zob. list 149.

¹¹⁷ W swoim diariuszu z poselstwa do Porty Otomańskiej Józef Sierakowski zapisał, że w drodze powrotnej do Rzeczypospolitej w kwietniu 1733 r. przed uroczystym wjazdem do Chocimia wyjechali mu na powitanie miejscowi dostojnicy wysłani przez paszę chocimskiego, w tej liczbie „Jego Miłość pan Pawłowski tłumacz paszyński”; Michał Rzepka, „Diariusz legationis JWJ Mości Pana Strażnika Wielkiego Koronnego odprawionej roku 1732. Edycja tekstu”, rozprawa doktorska, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 2018, s. 302–303.

¹¹⁸ Tradycyjnie przyjęty termin „renegat” posiada silnie pejoratywne zabarwienie i używany jest w języku polskim asymetrycznie (nie nazywamy renegatem muzułmanina czy żyda, który przyjąłby chrzest), dlatego zdecydowaliśmy się używać bardziej neutralnego terminu konwertyta.

jeśli – zwłaszcza w przypadku szlachty – zachowywali też polskie nazwiska¹¹⁹. W tych czasach od osmańskich tłumaczy nie wymagano konwersji na islam, o czym najlepiej świadczy kariera Aleksandra Mavrocordatos, greckiego tłumacza Porty i absolwenta uniwersytetu padewskiego, który wraz z muzułmańskim kolegą Mehmedem Ramim Efendim sygnował w 1699 r. traktat karłowicki.

Pawłowski urzędował w Chocimiu już w czasach, zanim Iliasz Kołczak został gubernatorem i utrzymywał intensywne kontakty z partnerami z obszaru Rzeczypospolitej, po części natury handlowo-finansowej. Podczas wieloletniej służby na dworze paszy chocimskiego rozwinął własną sieć korespondentów i klientów, a wielu szlachciców zwracając się do paszy, zwłaszcza w drobnych sprawach, czyniło to za pośrednictwem Pawłowskiego. Zachowana korespondencja pokazuje, że polscy nadawcy nierzadko wysyłali listy do paszy chocimskiego i jego sekretarza w jednej kopercie, a treść tych listów była podobna. W wypadkach, gdy koperta nie zawierała osobnego listu adresowanego do Pawłowskiego, nadawcy niejednokrotnie pozdrawiali sekretarza w postscriptum listu do paszy. Listy do paszy pisano jednak bardziej oficjalnym językiem i starannym charakterem pisma, tymczasem listy do Pawłowskiego były prostsze i w formie, i w treści. Nadawcy posyłali Pawłowskiemu całe listy zakupów do zrobienia, prosząc go również często o pośrednictwo w przypadkach konfliktów z osmańskimi kupcami. Przykładowo Jan Świrski, sędzia pograniczny, prosił „kochanego Pawłosa”, jak poufale tytułował sekretarza, o zakup i przysłanie „ok ze sześć kawy, tylko zielonej przedniej, [...] także mydła ze dwie oka przedniego tabliczkami, cybuchów ze dwa, i tiutiunu ze dwie oka, tylko dobrego”¹²⁰. Niekiedy listy przybierały emocjonalny ton, jak w przypadku wojewody wołyńskiego Michała Potockiego, który zirytowany ciągłym podnoszeniem cen przez pewnego chocimskiego kupca pisał do Pawłowskiego: „Nie chcę tedy i konia, choćby mi go już dawał i za najmniejsze pieniądze, i nigdy u niego nic nie kupię”¹²¹.

Kariera Pawłowskiego skończyła się burzliwie. W lutym 1738 r. zaciągnął wielką pożyczkę w drogocennych kamieniach u mieszczan chocimskich, po czym wraz z rodziną zbiegł do Rzeczypospolitej, zamierzając przez Podole i Ukrainę dotrzeć do Kijowa. Gdy Polacy zatrzymali go na żądanie strony tureckiej i wszczęli dochodzenie, o jego uwolnienie wystąpili Rosjanie zdradzając, że pełnił on rolę ich agenta u boku chocimskiego paszy. Nie chcąc narazić się żadnej z toczących wojnę stron, władze Rzeczypospolitej czasowo pozostawiły Pawłowskiego w areszcie nie decydując się ani na wydanie go Turkom, ani na przekazanie Rosjanom¹²². O jego dalszych losach nie wiemy nic,

¹¹⁹ Jako przykłady przywołać można XVI-wiecznych osmańskich dragomanów Ibrahima beja *alias* Joachima Straszka oraz Saida beja *alias* Jana Kierdeja, oraz XVII-wiecznego tłumacza kancelarii chańskiej Islama beja Cegielskiego.

¹²⁰ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 2, fol. 305–306 (list z Kamieńca z 14 VI 1729 r.). Okka była osmańską jednostką miary równą 400 dirhemom (tj. niecałe 1,3 kg).

¹²¹ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 2, fol. 310 (list z 2 VII 1734 r.).

¹²² T. Ciesielski, *Rzeczpospolita wobec wojny wschodniej 1736–1739*, w: *Polska wobec wielkich konfliktów w Europie nowożytnej. Z dziejów dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XV–XVIII wieku*, red. R. Skowron, Kraków 2009, s. 117.

7. Rysunek ulicznego sprzedawcy kawy (*Vendeur de Caffé dans les rues*) z albumu króla Stanisława Augusta Poniatowskiego z około 1779 r., Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (BUW), Gabinet Rycin, Inw. zb. d. 13332. Fot. BUW

Iliasz Kołczak musiał jednak odczuć brak polskiego sekretarza i odtąd obywać się bez jego usług. Jedyny zachowany list Kołczaka pochodzący z okresu po ucieczce Pawłowskiego pisany jest własnoręcznie przez chocimskiego paszę¹²³.

Jeśli Mehmed Emin był prawą ręką Iliasza Kołczaka w Stambule, a Piotr Pawłowski – aż do swojej ucieczki – w stosunkach ze szlachtą polsko-litewską w Chocimiu¹²⁴, to trzecią „prawą ręką” chocimskiego paszy był Ali aga Rudnicki, Tatar litewski tytułowany w źródłach pułkownikiem. Zapewne spokrewniony z pozostałymi w Rzeczypospolitej członkami rodziny Rudnickich, z których wywodził się m.in. Czymbaj Rudnicki, ówczesny rotmistrz i późniejszy generał-major wojsk litewskich¹²⁵, Ali bej posługiwał się językiem polskim, a jego rola znacznie wykraczała poza rolę gońca. Jako plenipotent paszy chocimskiego brał udział w posiedzeniach sądów pogranicznych¹²⁶, regularnie kursował między Chocimiem a Kamieńcem, był też wysyłany w nierzadko poufnych misjach w głąb Rzeczypospolitej¹²⁷. Lipkowie w służbie paszy chocimskiego pełnili rolę swoistych mediatorów kulturowych pomiędzy Rzeczpospolitą a Imperium Osmańskim. Wspominany już geograf osmański Bartınlı İbrahim Hamdi w swoim Atlasie oparł relację o Rzeczypospolitej na informacjach pochodzących od Lipków, których język opanował w trakcie pobytu w Chocimiu¹²⁸.

W naszej edycji, liczącej 337 listów (bez listów zawartych w Aneksie I), 205 listów pochodzi od osiemnastu korespondentów, a mianowicie:

- 34 listy stolnika smoleńskiego Fabiana Giedymina, zawodowego oficera armii koronnej i regimentarza partii podolskiej w latach 1733–1734;
- 25 listów wojewody kijowskiego Józefa Potockiego;
- 16 listów Józefa Scipiona, starosty lidzkiego i mukarowskiego;
- 14 listów strażnika koronnego Józefa Sierakowskiego, posła do Stambułu w latach 1732–1733 (ponadto publikujemy jeden list Iliasza Kołczaka do niego);
- 14 listów wojewody wołyńskiego Michała Potockiego;
- 13 listów pisarza koronnego, następnie wojewody podolskiego Wacława Rzewuskiego, komendanta Kamieńca w latach 1734–1735;
- 13 listów podstolego podolskiego i pułkownika Jana Świrskiego, sędziego pogranicznego (ponadto publikujemy jeden list Iliasza Kołczaka do niego);

¹²³ Jest to list do regimentarza partii podolskiej Stefana Jeło Malińskiego z 22 II 1739 (zob. list 319).

¹²⁴ Jak każdy osmański wysoki dygnitarz, Iliasz Kołczak miał też kiahie, który wyręczał go w różnych obowiązkach i zastępował w Chocimiu podczas nieobecności; nie znamy jednak jego imienia ani tego, czy przez cały okres lat 1730–1739 była to jedna osoba; do nieznanego z imienia kiahii paszy chocimskiego adresowany jest niedatowany list Jana Linkiewicza, pisany prawdopodobnie w Żwańcu i zamieszczony w niniejszej edycji jako list 5 w Aneksie I.

¹²⁵ O Czymbaju Rudnickim zob. list 20 oraz S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Wilno 1929, s. 276.

¹²⁶ Zob. listy 218 i 331, gdzie określany jest właśnie jako plenipotent.

¹²⁷ Zob. list Jana Tarły z 13 III 1734 r. wysłany z obozu pod Tarłowem, w którym jako doręczyciel korespondencji paszy chocimskiego, kierowanej do skonfederowanych zwolenników Stanisława Leszczyńskiego wspomniany jest właśnie pułkownik Rudnicki (list 158).

¹²⁸ Cengiz Orhonlu, *Geographical Knowledge amongst the Ottomans*, s. 286.

- 13 listów pułkownika Krzysztofa Lösekana, komendanta Okopów Świętej Trójcy do 1734 r.;
- 12 listów komendanta Kamieńca Podolskiego Floriana Szyllinga;
- 9 listów podstarościego kamienieckiego i pułkownika Michała Waleriana księcia Korybuta de Zbaraż Woronieckiego (*alias* Weronieckiego), sędziego grodzkiego kamienieckiego i pogranicznego (ponadto publikujemy jeden list Iliasza Kołczaka do niego);
- 8 listów starosty białocerkiewskiego, następnie wojewody rawskiego Stanisława Wincentego Jabłonowskiego;
- 7 listów starosty goszczyńskiego i pułkownika Adama Tarły, komendanta Okopów Świętej Trójcy od 1734 r.¹²⁹;
- 5 listów Antoine-Felixa markiza de Monti, posła francuskiego w Rzeczypospolitej (ponadto publikujemy jeden list Iliasza Kołczaka do niego);
- 5 listów kasztelanica bełskiego Jana Stadnickiego, rezydenta Rzeczypospolitej w Stambule;
- 5 listów starosty czerhyńskiego Jana Jabłonowskiego (brata Stanisława Wincentego);
- 4 listy starosty generalnego podolskiego i wojewody lubelskiego, a następnie sandomierskiego Jana Tarły;
- 4 listy starosty czerwonogrodzkiego Bazylego Zagwojskiego (Zagwojskiego);
- 4 listy cześnika mozyrskiego Jana Linkiewicza, dzierżawcy żwanieckiego (ponadto publikujemy jeden list Iliasza Kołczaka do niego).

Mamy w tej grupie pięciu wojewodów¹³⁰ oraz czterech zawodowych oficerów, w tym wieloletniego komendanta twierdzy kamienieckiej (Szylling), regimentarza partii podolskiej wojska koronnego (Giedymin), i dwóch kolejnych komendantów Okopów Świętej Trójcy (Lösekan i Adam Tarło). Wacław Rzewuski jest postacią o tyle nietypową, że mieści się w obu kategoriach, bowiem w latach 1734–1735 pełnił funkcję komendanta Kamieńca Podolskiego, a w 1736 r. został wojewodą podolskim. Mianowanie bogatego i wpływowego magnata na stanowisko komendanta forticy kamienieckiej, na którym czasowo zastąpił on zawodowego oficera Floriana Szyllinga, miało w oczach regimentarza generalnego Józefa Potockiego z jednej strony zapewnić środki na obronę twierdzy, z drugiej zaś wywołać odpowiednie wrażenie w państwach ościennych i umocnić morale stronników Stanisława Leszczyńskiego. Trzecia kategoria to dyplomaci: Sierakowski, Stadnicki i Monti (o których zob. niżej), a czwarta to sędziowie pograniczni: Jan Świrski i Michał Walerian Woroniecki (*alias* Weroniecki). Ci ostatni z racji pełnionych obowiązków utrzymywali z paszą chocimskim regularne kontakty, które z czasem przekształciły się w zażyłość.

¹²⁹ Nie należy go mylić z potężniejszym kuzynem Adamem Tarło, starostą jasielskim i późniejszym wojewodą lubelskim.

¹³⁰ Przy czym korespondencja Stanisława Wincentego Jabłonowskiego pochodzi wyłącznie z czasu, gdy jeszcze nie był wojewodą.

Na tle powyższych postaci, których intensywną korespondencję z Iliaszem Kołczakiem łatwo wyjaśnić pełnionymi funkcjami, dziwić może imponująca aktywność jako korespondenta paszy chocimskiego Józefa Scipiona del Campo, szlachcica litewskiego z rodziny wywodzącej się z Italii, który oprócz starostwa lidzkiego dzierżył starostwo mukarowskie na Podolu¹³¹. Sprawę wyjaśnia jednak list wojewody lubelskiego Jana Tarły, pisany 23 lutego 1734 r., w którym ten zalecał paszy chocimskiemu kierowanie dalszej korespondencji przez ręce Scipiona¹³². W istocie wszystkich 16 listów Scipiona napisanych zostało między 28 marca a 12 sierpnia 1734 r., gdy zaangażowany w sprawy konfederacji Jan Tarło przebywał w centralnej Polsce, a następnie ruszył na odsiecz Gdańska prowadząc działania dywersyjne na Pomorzu. Służąc Tarle, Scipio troskliwie budował własną pozycję, w dużej mierze opartą na dostępie do informacji, bowiem w zamian za dostarczanie wiadomości o wydarzeniach w Rzeczypospolitej i na zachodzie Europy mógł się spodziewać informacji o sytuacji w Imperium Osmańskim i postępach wojny osmańsko-perskiej. Z inicjatywy Tarły, Scipio nawiązał też korespondencję z francuskim ambasadorem w Stambule markizem de Villeneuve, korzystając w tym celu z osmańskiej poczty kurierskiej dzięki uprzejmości chocimskiego paszy¹³³.

Osobnym przypadkiem jest wojewoda podolski Stefan Humiecki. Treść zachowanej korespondencji wskazuje na istnienie wieloletnich zażyłych kontaktów między starym wojewodą a paszą chocimskim, co nie znajduje jednak odzwierciedlenia w liczbie zachowanych listów. W edycji umieściliśmy tylko jeden list Humieckiego do paszy chocimskiego, w dodatku nie pochodzący z archiwum Kołczaka, za to aż 7 listów Kołczaka adresowanych do wojewody, z których znów tylko jeden zachował się w archiwum chocimskim (w odpisie), a pozostałe w zbiorach polskich¹³⁴. Ponadto w archiwum

¹³¹ Zostało ono wcześniej wydzielone ze starostwa barskiego.

¹³² Zob. list 149; w liście tym Tarło zalecał też paszy chocimskiemu utrzymywanie przyjaznych stosunków z jego synowcem (tj. bratankiem) Adamem Tarło, mianowanym wówczas komendantem Okopów Świętej Trójcy.

¹³³ CDIAUK, f. 254 (Tarło), op. 1, spr. 597, fol. 19r-v (list Scipiona adresowany do markiza de Villeneuve datowany w Kamieńcu 13 III 1734, zachowany w zapewne własnoręcznie sporządzonej kopii przeznaczonej dla Jana Tarły). O karierze Scipiona, uwiecznionej w 1739 r. stanowiskiem marszałka nadwornego litewskiego zob. H. Palkij, *Scipio (Scipio del Campo, Scypion) Józef*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXVI, Warszawa-Kraków 1995–1996, s. 81–83.

¹³⁴ Kolejne dwa listy (Kołczaka do Humieckiego z Chocimia z 25 II 1734 oraz Humieckiego do Kołczaka z Kamieńca z 28 II 1734) zachowały się w niemieckojęzycznych przekładach w Dreźnie; zob. A. Perłakowski, *Nad granicą z Portą Otomańską. Twierdza kamieniecka w latach 1733–1735*, w: *Rzeczpospolita między okcydentalizmem a orientalizacją*, t. I: *Przestrzeń kontaktów*, red. F. Wolański i R. Kołodziej, Toruń 2009, s. 123 (regesty tych listów w języku polskim umieściliśmy w Aneksie II). Trzy listy Humieckiego do Kołczaka (z 20 V 1735 r. oraz dwa z czerwca 1735 r. bez dat dziennych) i respons paszy do tegoż z 2 VI 1735 r. zachowały się w kopiach w petersburskim archiwum Wojskowo-Historycznego Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynieryjnych i Wojsk Łączności, w spuściznie po księciu Ludwiku Wilhelmie von Hessen-Homburg, głównodowodzącym wojsk rosyjskich uczestniczących w interwencji na południowo-wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej, wśród dokumentów jego kancelarii polowej (Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи, f. 2, op. ŠGF, no. 540, fol. 453–456, 470–471). Dziękujemy Tomaszowi Ciesielskiemu za tę

à la Depesche de Mr. du Boscamp du 6. Decemr 1776. de Chancery
 adressé à Kamsetzer.

82

- Genève
1. 1. Mallau du Regiment de 100 Chevaux, avec de son Officier.
 2. 100 Chevaux faisant le char de l'Empereur.
 3. 2. Compagnies de 100 Chevaux, avec 100 Chevaux, avec 100 Chevaux.
 4. 2. Compagnies de 100 Chevaux, avec 100 Chevaux, avec 100 Chevaux.
 5. 2. Compagnies de 100 Chevaux, avec 100 Chevaux, avec 100 Chevaux.
 6. 2. Compagnies de 100 Chevaux, avec 100 Chevaux, avec 100 Chevaux.
 7. 2. Compagnies de 100 Chevaux, avec 100 Chevaux, avec 100 Chevaux.
 8. 2. Compagnies de 100 Chevaux, avec 100 Chevaux, avec 100 Chevaux.
 9. 2. Compagnies de 100 Chevaux, avec 100 Chevaux, avec 100 Chevaux.
 10. 2. Compagnies de 100 Chevaux, avec 100 Chevaux, avec 100 Chevaux.
 11. 2. Compagnies de 100 Chevaux, avec 100 Chevaux, avec 100 Chevaux.
 12. 2. Compagnies de 100 Chevaux, avec 100 Chevaux, avec 100 Chevaux.
 13. 2. Compagnies de 100 Chevaux, avec 100 Chevaux, avec 100 Chevaux.
 14. 2. Compagnies de 100 Chevaux, avec 100 Chevaux, avec 100 Chevaux.
 15. 2. Compagnies de 100 Chevaux, avec 100 Chevaux, avec 100 Chevaux.
 16. 2. Compagnies de 100 Chevaux, avec 100 Chevaux, avec 100 Chevaux.
 17. 2. Compagnies de 100 Chevaux, avec 100 Chevaux, avec 100 Chevaux.
 18. 2. Compagnies de 100 Chevaux, avec 100 Chevaux, avec 100 Chevaux.
 19. 2. Compagnies de 100 Chevaux, avec 100 Chevaux, avec 100 Chevaux.
 20. 2. Compagnies de 100 Chevaux, avec 100 Chevaux, avec 100 Chevaux.

8. Johann Christian Kamsetzer, *Wjazd poselstwa polskiego Karola Lasopolskiego do Kamiénica Podolskiego w 1776 r.*, AGAD, Zbiór Popielów, nr 263, k. 82. Polskie poselstwa do Turcji odbywały ceremonialne wjazdy do ważniejszych miast znajdujących się na ich szlaku, zarówno na terenie Rzeczypospolitej, jak też Imperium Osmańskiego (w XVIII w. takie uroczyste wjazdy zazwyczaj odbywano w Chocimiu, Jassach i Konstantynopolu). Kamsetzer był uczestnikiem poselstwa Lasopolskiego i udokumentował ceremonialne wjazdy i przeprawę poselstwa przez Dniestr jako naoczny świadek

chocimskim zachowały się tureckie przekłady listów wojewody, których musiało przychodzić do twierdzy niemało, sądząc z liczby zachowanych responsów paszy i zważywszy na pełnioną przez Humieckiego funkcję¹³⁵. Przykład korespondencji z Humieckim szczególnie uwidacznia, że dzisiejszy stan zachowania archiwum chocimskiego nie jest w pełni miarodajnym odzwierciedleniem intensywności kontaktów paszy chocimskiego i znaczenia jego poszczególnych korespondentów.

Pozostałe listy zawarte w edycji pochodzą od kilku dziesiątków innych korespondentów, wśród których spotykamy magnatów, szlachtę i wojskowych, ale też księży i kobiety.

Znający język polski Iliasz Kołczak nie był zależny od tłumaczy i pośredników w kontaktach z partnerami zza Dniestru. Wiedząc o tym chętnie odwiedzali oni chocimską twierdzę, która wraz z jej tureckim paszą stała się niemal turystyczną atrakcją. Na przykład we wrześniu 1733 r. Krzysztof Lösekan (Christoph¹³⁶ von Lösekan), niemiecki oficer w służbie Rzeczypospolitej i komendant Okopów Świętej Trójcy, zapowiadał wizytę w Chocimiu swego przyjaciela, któremu towarzyszyć miała żona Lösekana i kilka innych dam¹³⁷. W marcu 1734 r., podczas wojny domowej w Rzeczypospolitej i walki z rosyjską interwencją, wojewoda wołyński Michał Potocki powoływał się w liście do Kołczaka na swą przeszłą wizytę w Chocimiu i spotkanie w celu omówienia spraw powierzonych mu przez stryjecznego brata, regimentarza generalnego Józefa Potockiego¹³⁸. Wiosną 1734 r. wielu stronników Stanisława Leszczyńskiego schroniło się w sandzaku chocimskim w obawie przed rosyjską inwazją, mając okazję częstego widywania paszy i wyrażenia wdzięczności za udzielenie gościny¹³⁹. Zarówno w czasach pokoju, jak i w burzliwych latach 1733–1735 polska szlachta regularnie przekraczała Dniestr odwiedzając Chocim, oglądając umocnienia twierdzy, spacerując po ulicach miasta i czyniąc zakupy w tamtejszych kramach. Budowę wzajemnego zaufania i osobistych

informację. O tym ostatnim zbiorze archiwalnym zob. T. Ciesielski, *Archiwum księcia Ludwika Gruno Hessen-Homburga jako źródło do dziejów polskiej wojny sukcesyjnej w latach 1734–1735*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, t. 10, Białystok 2017, s. 245–277.

¹³⁵ Jedyny oryginalny list Humieckiego zachowany w archiwum chocimskim adresowany jest do Piotra Pawłowskiego, a nie do paszy (listów do Pawłowskiego nasza edycja nie obejmuje). 29 V 1735 r. wojewoda podolski pisał z Kamieńca: „Ja nie przestaję inportunować częstą moją korespondencją Paszę Jego Mości informując o wszelkich naszych terażniejszych koniunkturach [...]”; zob. AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši),teczka nr 2, fol. 361r-362r.

¹³⁶ O problemach z ustaleniem imienia pułkownika Lösekana zob. przypis do listu 7.

¹³⁷ „Donoszę, że pewny mój przyjaciel w poniedziałek rano mnie w Okopach chce nawiedzić, który mieć pragnie honor widzenia Waszą Baszyńską Mość, więc jeżeli za złe mieć nie będziesz, to tegoż dnia [z] żoną moją i z damami drugimi kłaniać będzie w Chocimiu”; zob. list 103.

¹³⁸ Zob. list 161.

¹³⁹ Zob. na przykład list 257, wysłany przez Wojciecha Popławskiego z położonej w sandzaku chocimskim wsi Nasławcze, którego autor, przebywający już na osmańskim terytorium od kilku miesięcy, wyrażał żal, że złożony przez kilka tygodni chorobą nie mógł paszy odwiedzić osobiście, informując przy okazji o tragicznej śmierci swego syna.

kontaktów z pewnością ułatwiał fakt, że miejscowy gubernator władał językiem polskim i był obznajomiony z obyczajami i kulturą polityczną Rzeczypospolitej.

Granice regularnie przekraczali nie tylko szlachta i kupcy. Z zachowanej korespondencji możemy się dowiedzieć, że wśród podolskich chłopów popularna była służba u Turków po drugiej stronie granicy w charakterze parobków, służby domowej, a także przy wyrobie gorzałki i zacieru (brahy). Istnieli nawet „pośrednicy pracy”, rekrutujący w podolskich wsiach służących, na których istniało zapotrzebowanie w domach mużulańskich w sandzaku chocimskim¹⁴⁰.

Dużą część korespondencji paszy chocimskiego dotyczyła rzecz jasna rozwiązywania konfliktów pogranicznych związanych z rabunkami, kradzieżami, sporami o długi i oskarżeniami o nieuczciwość kontrahentów po drugiej stronie granicy. Sędzia pograniczny Michał Walerian Woroniecki skarżył się na rewizje celne wracających z zakupami Polaków, które ku jego oburzeniu dotyczyły również szlachty; utyskując w liście do paszy, „że nie tylko prostemu ludowi dzieje się na tamtej stronie nie według dawnego zwyczaju krzywda, ale i z Ichmościów Panów ziemian, gdy który na tamtą stronę pojedzie dla sprawienia różnych rzeczy, rewizycja niedyskretna następuje, kiedy i godnych ludzi wszędzie rewidują, jeżeli czego nie kupił i skrycie na naszą stronę nie wywozi, co przeciwko powadze naszego narodu dzieje się”¹⁴¹.

Dość tragikomiczną historię relacjonował komendant kamieniecki Florian Szylling w liście do paszy chocimskiego pisanym 24 kwietnia 1737 r. Czytamy w nim, że „pomieniony Musztafa, przyjechawszy tu z cytrynami i pomarańczami, przeciwko wszelkiej modestyi, zwyczajowi i wiary jego, najsamprzód dużo się upił, a potem o północy, naszedłszy stancją Jej Mości Pani porucznikowej Karwowskiej, pasierbicy Jego Mości Pana pułkownika Lezekana, bez bytności męża, który w interesach swoich za permisją moją na komisję do Radomia odjechał, pomienioną młodą damę tak nieprzystojnie infestował, że aż do przerzeczonego Jego Mości Pana pułkownika stancyi tak późno w noc rejterować się musiała”¹⁴². Sprawa skończyła się polubownie i niedoszły gwałcieciel, czy też może jedynie pijany adorator został w imię dobrosąsiedzkiej przyjaźni odesłany do Chocimia, z prośbą jedynie o należyte ukaranie go przez własnych zwierzchników. Co ciekawe, dowiadujemy się, że o jego uwolnienie zabiegali w Kamieńcu miejscowy poczmistrz i miejscowy ksiądz.

¹⁴⁰ Zob. listy 33 i 326 oraz list 66 i dokument 3 w Aneksie I. Wszystkie cytowane tu przypadki zostały udokumentowane w źródłach, ponieważ doszło do złamania prawa. W pierwszym przypadku żona zwanieckiego żołnierza, która zgodziła się na służbę za Dniestrem, zaszła tam w ciążę i została zmuszona do ślubu z miejscowym parobkiem; w drugim nieuczciwy pośrednik polecił tureckiemu pracodawcy służącego, który go okradł; w trzeciej wreszcie dwaj ruscy poddani służący u różnych panów tureckich w sandzaku chocimskim zostali oskarżeni o udział w serii kradzieży dokonywanych po obu stronach granicy. Możemy jednak zakładać, że nie wszystkie wypadki pracy za granicą przynosiły pracodawcom i pracownikom tak opłakane konsekwencje.

¹⁴¹ Zob. list 282 pisany w Żwańcu 4 VIII 1736 r.

¹⁴² Zob. list 305; wspomniany tu pułkownik Lösekan, były komendant Okopów Świętej Trójcy, również należał do korespondentów paszy chocimskiego.

Zaskakująca jest częstotliwość korespondencji Kołczaka. Przeglądając jego archiwum widzimy, że najwierniejsi korespondenci posyłali mu listy niemal co tydzień, a w przypadku opóźnienia przesyłki uważali, że należy się usprawiedliwić. Fascynujące szczegóły ujawnia korespondencja paszy chocimskiego z oficerami Okopów Świętej Trójcy, z której dowiadujemy się, że nie tylko drewno na opał, ale też używane do konstrukcji i remontów wapno otrzymywali oni ze strony turecko-muzułmańskiej¹⁴³. W jakim stopniu obraz ten harmonizuje z propagandowym wyobrażeniem Polski jako przedmurza chrześcijaństwa, pozostawiamy już ocenie Czytelnika.

Sieć polskich korespondentów Kołczaka obejmowała też dyplomatów, podróżujących do Stambułu i z powrotem. Wydaje się oczywiste, że dyplomata, którego droga wiodła przez Chocim, nawiązywał kontakty z tamtejszym paszą. Ale już częstotliwość i chronologia korespondencji między Kołczakiem a Józefem Sierakowskim, który posłował do Turcji w latach 1732–1733, pokazuje, że wzajemne kontakty były podtrzymywane także po zakończeniu misji. W zamian za informacje o wydarzeniach w Rzeczypospolitej Kołczak zapewniał szybką przesyłkę korespondencji przez ziemie Imperium Osmańskiego i niezbędne paszporty, usprawniając komunikację między Warszawą a Stambułem. Wymiana obejmowała nie tylko informacje, ale też towary. Tak przykładowo w listopadzie 1734 r. polski rezydent w Stambule Jan Stadnicki przysyłał do Polski 5 koni tureckich, prosząc Kołczaka o zapewnienie „fermanu podróznego” dla ludzi prowadzących te zwierzęta¹⁴⁴. Ojciec rezydenta Józef Stadnicki, posyłając synowi dodatkowych 9 ludzi do posług w czasie misji, prosił paszę o zapewnienie im stosownych paszportów¹⁴⁵. Listom towarzyszyły podarki, najczęściej drobne przedmioty luksusowe ze srebra i złota, przy czym Sierakowski zamawiał upominki dla Iliasza Kołczaka aż we Wrocławiu¹⁴⁶. Wzajemne stosunki obejmowały również członków rodzin. Korespondencję z chocimskim paszą prowadzili nie tylko obaj cioteczni bracia – Józef Sierakowski i Jan Stadnicki, ale też ojciec tego ostatniego, Józef. Z drugiej strony w postscriptum swoich listów Sierakowski pozdrawiał dwóch synów paszy, których poznać musiał podczas wizyty w Chocimiu¹⁴⁷.

Do regularnych korespondentów chocimskiego paszy należał markiz de Monti, francuski poseł nadzwyczajny przy dworze polskim, który zapewne wiedząc, że sekretarze chocimskiej kancelarii władali językami osmańsko-tureckim, polskim, i nawet łacińskim, ale nie francuskim, swe listy do Chocimia kazał redagować po polsku¹⁴⁸. Podobnie

¹⁴³ Zob. listy 48, 59 i 298. Brak lasów po polskiej stronie granicy skłaniał też szeregową zamieszkałą na pograniczu szlachtę do składania próśb do Kołczaka paszy o zezwolenie na wywóz drewna i polowanie na ptactwo i inną zwierzynę po tureckiej stronie granicy; zob. list 318.

¹⁴⁴ Zob. list 243. O misji Stadnickiego zob. H. Scheel, *Die Sendung des polnischen Gesandten von Stadnicki an die Pforte (1733–1737)*, „Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin”, 35, 1932, 2. Abt., s. 177–194.

¹⁴⁵ Zob. list 97.

¹⁴⁶ Zob. list 92.

¹⁴⁷ Zob. listy 47, 80, 92.

¹⁴⁸ W jednym z zachowanych listów markiza de Villeneuve do sekretarza paszy chocimskiego Piotra Pawłowskiego francuski ambasador w Konstantynopolu prosił, by pisać do niego po turecku, łacinie,

jak markiz de Villeneuve czy wspomniany wyżej Józef Scipio, Monti posiadał zgodę Ilia-sza Kołczaka na korzystanie z osmańskiej poczty kurierskiej, co znacznie przyspieszało wymianę informacji między francuskimi placówkami w Konstantynopolu i Warszawie. W paryskiej Bibliothèque Nationale zachował się zbiór listów, które Villeneuve otrzymywał z Polski od Montiego za pośrednictwem osmańskiego systemu kurierskiego¹⁴⁹.

Także większość korespondencji słanej przez Villeneuve'a do Montiego przechodziła przez Chocim¹⁵⁰, choć francuski ambasador korzystał też z innych kanałów. Wymianie listów między Villeneuve'm a Montim towarzyszyły drobne upominki dla paszy. Przykładowo w grudniu 1733 r. Monti dołączył do listu, w którym zawarł najnow-sze informacje z Polski, złotą tabakierkę¹⁵¹. W jednym z wcześniejszych listów poseł francuski obiecywał adresatowi przychyłność swego władcy w uznaniu przyjaźni, jaką pasza okazywał narodowi francuskiemu i jego monarsze Ludwikowi XV, który w polskojęzycznym liście Montiego nazwany został imperatorem¹⁵².

Chęć korzystania z osmańskiej sieci kurierskiej przez francuskich, ale też holenderskich i angielskich dyplomatów¹⁵³ nie była niczym zaskakującym zważywszy, że była ona niezwykle sprawna. Dzięki rozbudowanemu systemowi stacji pocztowo-kurierskich (*menzilhane*), położonych przy głównych drogach imperium w odstępach co 6–12 godzin drogi, osmański kurier (*ulak*, stąd też nazwa całego systemu i staropolski termin *ułak*) mógł przebyć drogę z Chocimia do Stambułu, liczącą około 1200 km, w ciągu zaledwie 208 godzin¹⁵⁴. Zakładając, że zmieniano tylko konie, a przesyłkę przez całą drogę wiozł ten sam kurier (często był to Tatar), podróżując 15 godzin na dobę, był on w stanie przebyć ją w dwa tygodnie, a mamy udokumentowane przypadki, że

lub po włosku, byle nie po polsku, albowiem trudno mu będzie znaleźć tłumacza tego języka; zob. AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 2, fol. 386 (list z Konstantynopola z 23 września 1735 r.).

¹⁴⁹ Paris, Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Français 7196 «Lettres reçues de M. de Monty, ambassadeur en Pologne (1731–1733)».

¹⁵⁰ Zgodnie z notatką dotyczącą jednego z listów, został on posłany przez gońca tatarskiego do chocimskiego paszy: *Parti le 28 novembre 1733 par le courrier tartare [...] au Pacha de Choczin*, Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Français 7177 «Lettres au Roi, au cardinal de Fleury et à M. de Monty, ambassadeur en Pologne (1728–1737)», fol. 337r.

¹⁵¹ Zob. list Montiego pisany do Kołczaka paszy z Gdańska 10 XII 1733 r. (list 123). Zachował się też noszący tę samą datę list Montiego do Villeneuve'a, który posłany był wspólnie z listem do paszy; zob. Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Français 7196, fol. 297–299.

¹⁵² „Informuję o tym wszystkim Króla Jego Miłości Pana Mego Miłościwego, oznajmując oraz Jego Królewskiej Miłości o przyjaźni, którą Wasza Miłość Miłościwy Pan całej nacyi francuskiej sprzyja i o respekcie, który masz ku imperatorowi nad tymże narodem tak mądrze i z taką mu wszystkim rzetelnością panującemu”; zob. list 79 (pisany z Warszawy prawdopodobnie 6 VI 1733 r.).

¹⁵³ Zob. list Antoniego Gibesa, sekretarza poczty generalnej warszawskiej z 16 I 1738 r., w którym prosi on paszę chocimskiego o przekazanie do Stambułu korespondencji zaleconej mu przez akredytowanych przy dworze drezdeńskim posłów angielskiego i holenderskiego (list 316).

¹⁵⁴ C. Heywood, *Some Turkish archival sources for the history of the menzilhane network in Rumeli during the eighteenth century (notes and documents on the Ottoman ulak, I)*, „Boğaziçi Üniversitesi Dergisi. Beşeri Bilimler – Humanities”, 1976–1977, vol. 4–5, s. 39–55 (zwłaszcza przypis 22 na s. 51). Dalsze szczegóły zawiera przypis do listu 5.

i szybciej¹⁵⁵. Przy lekturze jednego z listów można odnieść wrażenie, że zaskoczony tą prędkością był nawet sam chocimski pasza: w liście z 22 lutego 1739 r., adresowanym do regimentarza partii podolskiej, Kołczak usprawiedliwiał się, że tak późno informuje o przybyciu na granicę osmańskiego posła, gdyż ten „pocztą pospieszył” i przybył do Chocimia nadspodziewanie szybko¹⁵⁶.

A luboście nas, kochani sąsiedzi, w naszych pod nieszczęśliwy czas nie chcieli ratować ciężkościach...¹⁵⁷

Nasza edycja obejmuje lata 1730–1739, jednak spośród 319 listów¹⁵⁸, których dokładny czas powstania znamy dzięki dacie lub na podstawie treści, aż 175 pochodzi z okresu kryzysu politycznego w Rzeczypospolitej, obejmującego niespełna 3 lata pomiędzy elekcją Stanisława Leszczyńskiego (12 września 1733 r.) a rozpoczęciem sejmiku pacyfikacyjnego (25 czerwca 1736 r.), w tym 79 listów pochodzi z zaledwie półrocznego okresu między wkroczeniem wojsk rosyjskich na polską prawobrzeżną Ukrainę i Podole w końcu grudnia 1733 r.¹⁵⁹, a kapitulacją Gdańska na początku lipca 1734 r.

Koordinowane przez kijowskiego generał-gubernatora Johanna Bernharda von Weißbacha wkroczenie wojsk rosyjskich na ziemie ukraińskie Rzeczypospolitej w końcu grudnia 1733 r. wywołało zrozumiały niepokój miejscowej szlachty, śledzącej dotąd przebieg wydarzeń polityczno-militarnych w Warszawie, Krakowie i Gdańsku z bezpiecznego dystansu. Wojskom rosyjskim towarzyszyły nieregularne oddziały kozackie i kałmuckie, a wkrótce podnieśli się do buntów miejscowi Kozacy i chłopcy, co przeraziło miejscową szlachtę nie mniej niż rosyjska inwazja. Już 20 stycznia 1734 r. korpus księcia Ludwika Wilhelma von Hessen-Homburg skłonił do kapitulacji załogę Białej Cerkwi, a jednocześnie drugi korpus dowodzony przez generałów Jamesa Keitha i księcia Aleksieja Szachowskiego zajął Niemirów i opanował województwo brańskie¹⁶⁰. Archiwum

¹⁵⁵ Przykładowo na podstawie zachowanego osmańskiego dokumentu wiemy, że meldunek z Kamieńca Podolskiego, znajdującego się wówczas w osmańskich rękach i położonego jeszcze dalej od Stambułu niż Chocim, szedł do sułtańskiej stolicy zaledwie 12 dni, sporządzono go bowiem w Kamieńcu 26 VI 1699 r., a notatka o jego wpłynięciu do kancelarii wielkiego wezyra nosi datę 8 VII 1699; zob. D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim...*, dz. cyt., s. 129.

¹⁵⁶ Zob. list 319.

¹⁵⁷ Cytat z listu Józefa Sierakowskiego do paszy chocimskiego wysłanego 11 XII 1736 r. (list 291).

¹⁵⁸ Nie uwzględniając listów w Aneksie I.

¹⁵⁹ Pierwsza wiadomość o tym pojawia się w liście Józefa Potockiego do paszy chocimskiego wysłanym 28 XII 1733 (list 129).

¹⁶⁰ Działaniom wojennym na Ukrainie i Podolu poświęcony jest artykuł Tomasza Ciesielskiego pt. *Agresja rosyjska na Polskę 1733–1735. Walki na Ukrainie, Podolu i Wołyniu*, w: *Trudne sąsiedztwo*.

Iliasza Kołczaka zawiera liczne tureckie tłumaczenia raportów o ruchach i zbliżaniu się wojsk moskiewskich, nadsyłanych przez polskich korespondentów i agentów, z których najważniejsze dołączano do meldunków paszy przesyłanych do Stambułu. Przykładowo stolnik podolski Andrzej Gurowski, były poseł na Krym, przesłał list, który otrzymał od szlachcica znajdującego się z wojskiem w Białej Cerkwi, informujący, że do twierdzy zbliża się korpus liczący 15 000 regularnych wojsk moskiewskich oraz 15 000 Kozaków i Kałmuków. Autor tureckiego przekładu odnotował, że list był pisany 2 miesiąca szalbana roku 1147 ery muzułmańskiej (28 XII 1733), a dotarł do Chocimia 8 szalbana tego roku (3 I 1734)¹⁶¹.

Po zajęciu Niemirowa i Białej Cerkwi, Rosjanie dopiero na przełomie lutego i marca podjęli dalszy marsz wkraczając na północne Podole. Zastali tu wycofujące się z Ukrainy oddziały regimentarza partii ukraińskiej wojsk koronnych Stanisława Antoniego Świdzińskiego i przybyłe z Wołynia oddziały wojewody wołyńskiego Michała Potockiego, przy czym tyły wojsk polskich zabezpieczała forteca kamieniecka, znajdująca się pod nową komendą Wacława Rzewuskiego. 19 kwietnia 1734 r. doszło do potyczki pod Sołobkowcami, podolską wsią położoną na zachód od Zinkowa i około 50 km na północny wschód od Kamieńca. Nadchodzące z Satanowa oddziały partii wołyńskiej Michała Potockiego zostały w niej rozbite, ponosząc wprawdzie niewielkie straty własne, ale wykazując dobitnie niewielką wartość bojową w starciu z regularnymi oddziałami rosyjskimi. W efekcie Michał Potocki wycofał się dalej na zachód, aby połączyć się w województwie ruskim z siłami stryjecznego brata, regimentarza generalnego Józefa Potockiego, a oddział Świdzińskiego, który nie wziął udziału w potyczce pod Sołobkowcami, wycofał się pod Kamieniec.

To wtedy właśnie, w obliczu zbliżającej się armii rosyjskiej, w obawie represji i konfiskat, posiadający majątki na Ukrainie i Podolu stronnicy Stanisława Leszczyńskiego szukali schronienia po tureckiej stronie granicy, bądź przynajmniej wysyłali tam rodziny i dobra ruchome. Już 31 stycznia 1734 r. Bazyli Zagwojski prosił listownie paszę chocimskiego, aby pozwolił „jeśli tego potrzeba będzie, przytulić chudóbki moje, jako to stado koni i bydło moje”¹⁶². Fabian Giedymin pisał 19 kwietnia, notabene w dniu

Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjsko-ukraińskich w XVI-XX wieku, red. A. Szczepaniak, Toruń 2007, s. 100–130. Zob. też A. Perlakowski, *Nad granicą z Portą Ottomańską...*, dz. cyt., s. 112–129 i A. Lisek, *Rola Kamieńca Podolskiego dla obozu stanisławowskiego w województwie podolskim w latach 1733–1736*, „Rocznik Przemyski”, 41, 2005, z. 4: Historia, s. 3–31. Tomasz Ciesielski przygotowuje obecnie nowe opracowanie tej kampanii, oparte m.in. na archiwalnych źródłach rosyjskich, za którego udostępnienie przed publikacją serdecznie dziękujemy.

¹⁶¹ AVPRI, f. 26 (Archiv Kołcak-paši), teczka nr 9, dokument nr 620/5, fol. 102. Wśród polskojęzycznych listów zachowanych w archiwum chocimskim brak listów Gurowskiego, podobnie jak w przypadku listów Stanisława Leszczyńskiego i Stefana Humieckiego, zachowanych jedynie w tureckich przekładach. Uwidacznia to, że zachowany dziś i publikowany przez nas zbiór listów daleki jest od pierwotnej kompletności, a wyciąganiu wniosków na temat składu osobowego korespondentów paszy i częstotliwości otrzymywanych od nich listów musi towarzyszyć ostrożność.

¹⁶² Zob. list 144.

bitwy pod Sołobkowcami: „a jakom dawniej miał łaskawą Waszej Paszyńskiej Miłości deklaracją mieszczenia w państwie swoim chudoby mojej bydła i stada, tak ponieważ już blisko znajduje się nieprzyjaciół, upraszam jak najuniżeniej, ażebyś Wasza Paszyńska Mość na jaki czas za Dniestr koło Uścia gdzie blisko przyjąć kazał i miejsca tylko pozwolić na przytulenie od złej chwili tego bydła i stada”¹⁶³. Miesiąc później, 21 maja, przebywający już na prawej stronie Dniestru szlachcic W. Rogowski prosił sekretarza paszy Piotra Pawłowskiego, pisząc o stadach swego pryncypała (prawdopodobnie Stanisława Jabłonowskiego): „aby się mogły stada mieścić w Kliszkowcach i Zrzawińcach, jeżeli najdą miejsce i trawę na tej stronie Pruta, bo za Prut niepodobna mi się z tak wielką machiną koni podczas takich niespokojnych czasów [przebierać], a strzeżonego Pan Bóg strzeże, a do tego całe mi się nie chce iść spod protekcji Paszy Jego Miłości, bo mnie Książę Jego Miłość pryncypał mój oddał Paszy Jego Miłości w opiekę i stado”¹⁶⁴.

W archiwum chocimskim zachował się też turecki przekład niezachowanego w oryginale listu starosty uszyckiego Józefa Franciszka Mierzejewskiego, w którym prosił on o zwrot przeprowadzonych wcześniej na turecki brzeg Dniestru trzech stad liczących w sumie 470 wołów oraz 20 kobył, należących do wojewody kijowskiego Józefa Potockiego. Prośba została przedstawiona do zaopiniowania chocimskiemu kadiemu i dlatego zapewne konieczne było sporządzenie jej przekładu. Interesująca jest retoryka tureckiego przekładu, zgodnie z którą rzeczono stada miano wcześniej „przeprowadzić na tę stronę ze strachu przed moskiewskimi gaurami” (*Moskov keferesi korkusundan bu tarafa geçirmekle*)¹⁶⁵.

Całe rodziny szlacheckie uciekały wówczas za Dniestr, by oczekiwać tam uspokojenia sytuacji. Ludwika Linkiewiczowa, żona dzierżawcy żwanieckiego, która pod nieobecność męża prowadziła korespondencję z paszą chocimskim, pytała zaniepokojona w liście z 18 kwietnia 1734 r., „jeżeli my tu możemy za protekcją Jaśnie Wielmożnego Waszmości Pana Dobrodzieja siedzieć we Żwańcu, jeżeli zaś nie możemy, to suplikuję Mości Dobrodzieja, chciej mię afdować, jeżeli mogę się mieścić w respekcie łaski JWW Pana Dobrodzieja na tamtej stronie i poddaństwo moje”¹⁶⁶.

Na „tamtą stronę” chciał też uciekać inny korespondent paszy, ksiądz Stanikowski z Mielnicy, suplikując: „jakoś JWW Pan Dobrodziej już deklarował pod skrzydłem łaskawej protekcji dać przytulenie [...], niechaj tam za pozwoleniem Pańskim z ludźmi

¹⁶³ Zob. list 180. Już w liście z 13 I 1734 r. Giedymin prosił paszę o wyznaczenie zawczasu miejsca schronienia dla jego stada, powołując się na złożoną wcześniej przez adresata ofertę „pod terażniejszy nieszczęśliwy czas przyjęcia chudoby mojej i niektórych *mobilium* do kraju swego”; zob. list 135.

¹⁶⁴ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 2, fol. 283r-v. Kliszkowce i Rżawińce to wsie położone w sandzaku chocimskim na południe od Mielnicy. Co znamienne, autor listu wołał pozostać pod bezpośrednią władzą turecką niż przeprowadzić się przez Prut na ziemie Hospodarstwa Mołdawskiego.

¹⁶⁵ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), teczka nr 6, fol. 142; list jest niedatowany, ale zawiera notatkę kadiiego chocimskiego noszącą datę 4 muharrema 1147, tj. 6 VI 1734. Podpis w piśmie arabskim naniesiony ręką chocimskiego skryby bądź tłumacza brzmi: *bende-i Mireyovski istarosta uşiski* („rab Mierzejewski, starosta uszycki”).

¹⁶⁶ Zob. list 177.

schronię się¹⁶⁷. Dla kogoś przyzwyczajonego do retoryki *antemurale Christianitatis*, tak chętnie używanej i w tamtych, i w późniejszych czasach, jak też obeznanego w muzułmańskich doktrynach prawnych dzielących świat na dwie wrogie części – „domenę islamu” (*dar al-Islam*) i „domenę wojny” (*dar al-harb*)¹⁶⁸, wizja katolickiego księdza i pozbawionej opieki męża kobiety, udających się pod opiekę muzułmanów w obawie przed chrześcijańskimi współbraćmi może brzmieć egzotycznie; wizja ta w pełni harmonizowała jednak z obrazem polsko-tureckiego pogranicza, wyłaniającym się w toku lektury pism z archiwum chocimskiego.

Nawet rok później, gdy w obliczu niepowodzeń kolejni magnaci porzucali już obóz konfederacki godząc się z panowaniem Augusta III, Stanisław Jabłonowski rozważał wciąż osiedlenie się w sandzaku chocimskim pisząc do Iliasza Kołczaka: „żebyś Dobrodzieju jaką wieś za moje pieniądze, bo chcę arendować, gdzie mi naznaczył, byle był dworek, bo z żoną przyjadę i z ludźmi memi”¹⁶⁹.

Już po uspokojeniu kryzysu i pogodzeniu się z narzuconym przez obce wojska monarchą wojewoda wołyński Michał Potocki dziękował chocimskiemu paszy za gościnę, udzieloną w godzinie próby jego żonie:

„Uznawszy Jego Królewską Mość Augusta Trzeciego za Pana naszego, więc i mnie powrócić przyszło, i stanąłem w Warszawie. Zaraz się z tego miejsca odzywam z moją Waszej Paszowskiej Mości uniżonością i prawdziwą i nigdy nie odmienną przyjaźnią, suplikując Waszej Paszowskiej Mości, ażebyś łaskawie dał ucho Panu podwojewodzie-mu wołyńskiemu, którego umyślnie uprosiłem, ażeby imieniem moim za świadczone żonie mojej łaskę i *protectio* podziękować, co i tym listem świadczę, dziękując uniżenie, oraz upraszam, ażeby żona moja z konwojem Waszej Paszowskiej Mości na stronę nasze przeprawić się mogła”¹⁷⁰.

Kwiecień i maj 1734 r. były też czasem największych nadziei na muzułmańską odsiecz dla konfederatów, jeśli nie wojsk tureckich, to przynajmniej tatarskich. Józef Potocki dopytywał, kiedy nadejdzie z ordą chan Kaplan Gerej, tymczasem wypatrując wysłanego w forpoczcie chańskiego syna Selima Gereja, a Michał Potocki gromadził promy na Dniestrze by jak najszybciej przeprawić tatarską armię sojuszniczą na Podole¹⁷¹.

¹⁶⁷ Zob. list 186.

¹⁶⁸ Mieszkańców tej ostatniej czekała w teorii przymusowa konwersja lub śmierć. Już jednak w średniowieczu muzułmańscy prawnicy i teologowie wprowadzili trzecią pośrednią kategorię „domeny przymierza” (*dar al-ahd*), której niemuzułmańskich mieszkańców, o ile tylko wyznawali jedną z „religii Księgi”, należało pozostawić w spokoju, pod warunkiem uznania przez nich i przez ich władcę nominalnej choćby zwierzchności muzułmańskiego sąsiada.

¹⁶⁹ Zob. list 260, pisany 6 VII 1735.

¹⁷⁰ Zob. list 269, pisany 2 XII 1735. Wspomnianym w liście podwojewodzim wołyńskim był Stanisław Wydźga, należący również do korespondentów paszy.

¹⁷¹ Zob. listy 194, 198 i 201. Wcześniej przywódcy konfederacji, obawiając się ciężarów goszczenia armii tatarskiej sugerowali, aby chan dokonał inwazji na Rosję nie przechodząc przez terytorium Rzeczypospolitej. Gdy jednak sami znaleźli się w bezpośrednim zagrożeniu ze strony wojsk rosyjskich, oczekiwali już bezpośredniej interwencji chana na Podolu.

Kapitulacja Brodów 16 czerwca 1734 r., a następnie kapitulacja Gdańska 9 lipca 1734 r. złamały ducha wielu konfederatów, wśród których znalazł się sam regimentarz generalny Józef Potocki. Odtąd toczył on „dziwną wojnę”, stojąc obozem między Bursztynem a Bukaczowcami i unikając starć z Rosjanami, którzy ze swej strony również nie dążyli do generalnej rozprawy. Zgodnie z nadsyłanymi z Petersburga instrukcjami, szlachta polsko-litewska miała zostać skłoniona do uznania Augusta III poprzez samą obecność rosyjskich oddziałów i uciążliwość ich stacjonowania. Od grudnia 1734 r. Potocki toczył już tajne rozmowy celem uznania Augusta III, co ostatecznie uczynił w marcu 1735 r. Kapitulacja Kamieńca 1 czerwca 1735 r. faktycznie zakończyła opór konfederacki na Podolu. Wówczas to przeprowadziły się na turecką stronę resztki konfederackich oddziałów, które pod wodzą podskarbiego nadwornego litewskiego Józefa Franciszka Sapiehy i pułkownika Antoniego Eperyaszyńskiego toczyły wcześniej wojnę podjazdową przeciwko oddziałom rosyjskim z baz położonych w rejonie Żwańca i Brahy.

Kiedy w 1735 r. rozpoczynała się wojna rosyjsko-turecka, tak wcześniej wypatrywana przez konfederatów, działania wojenne w Rzeczypospolitej w zasadzie dobiegły już końca, choć wojna o polską sukcesję trwała wciąż na zachodzie Europy. Tak więc gdy 28 czerwca 1736 r. wojska rosyjskie feldmarszałka Münnicha wkroczyły do Bachczysaraju, w Warszawie od trzech dni toczył się już sejm pacyfikacyjny.

**A Turkish Pasha and Polish Nobles:
The Correspondence of Ilias Kolchak Pasha,
the Ottoman Governor of Hotin
with Polish-Lithuanian Nobility, 1730–1739**

Introduction

The Hotin archive of Ilias Kolchak Pasha: its history and contents

In 1735, the fourth Russo-Turkish war broke out.¹⁷² It was provoked by skirmishes in the northern Caucasus between Russian troops and Crimean Tatars, who served as Ottoman auxiliaries in a campaign against Persia. The tensions in mutual relations had been growing for quite some time, due to the Russian involvement in the domestic policy of Poland-Lithuania. In 1733, Russian troops entered the Commonwealth providing support to Frederick Augustus of Saxony, who enjoyed much less popularity among noble electors than his competitor for the Polish throne, Stanisław Leszczyński. The Porte justly perceived this move as an infringement of existing international treaties, however it did not resolve to react since it had already been involved in a war against Persia and wanted to prevent a war on two fronts. Hence it was even more surprised by a violent reaction of the Russian court that resolved to treat the skirmish in the Caucasus as a pretext for war¹⁷³.

Since 1713, the Ottoman-Russian relations were regulated by the Treaty of Edirne, whose first article stipulated that the tsar should remove his troops from the Commonwealth and would not keep them there in the future. The Ottoman negotiators even foresaw that the tsar might try to pretend that the troops stationing in the Commonwealth were not his troops since they were not in his pay, and such a possibility was described and clearly forbidden. The article ended with a clause stipulating that “henceforth, [the tsar] should not send his troops to Poland under any pretext, and he should completely withdraw his hand from Poland” (*bir dirlü bahane ile ‘askerini bundan sonra*

¹⁷² The previous three wars were fought in the years 1677–1681, 1686–1699 and 1710–1713.

¹⁷³ Selim Güngörürler, *The Repercussions of the Austro-Russian-Turkish War (1736–1739) on the Diplomacy and the International Status of the Ottoman Empire* (Istanbul, 2014), pp. 59–61.

Leh memleketine göndürmeyüb Leh memleketinden külliyet ile el çeke).¹⁷⁴ As we can see, since the beginning of the eighteenth century, the territorial integrity and sovereignty of Poland-Lithuania had become a major rationale of the Ottoman *raison d'état*. On the other hand, the language of the quoted document suggested that already at that time the Commonwealth was perceived as an object of international diplomacy rather than its subject. A further proof could be found in the Ottoman instrument of peace, brought in 1714 from Istanbul by Stanisław Chomentowski, the Polish envoy to the Porte. Its first article provided that Warsaw should abide by all provisions that were resolved in her respect and recorded in the Ottoman-Russian treaty concluded in Edirne in 1713.¹⁷⁵ Notwithstanding all these provisions, when the War of the Polish Succession broke out in 1733, the Ottomans did not resolve to intervene and adopted a wait-and-see policy, although they did not hide their sympathy towards the anti-Russian faction.

Although the Porte did not enter a military conflict with Russia in 1733, the war broke out two years later and was to last until 1739. Already its first year brought painful defeats to the Ottomans. Azov fell in 1736, and simultaneously Russian troops forced their way into the Crimea through the trenches of the isthmus of Perekop, capturing and burning the khan's capital of Baghchasaray. In 1737, the Russians captured Očakiv, a fortress at the mouth of the Dnieper that symbolized the Ottoman presence on the northern shores of the Black Sea. Moreover, also Austria entered the war in 1737, not so far induced by the will to help Russia, but rather by its appetite for new conquests in the Balkans. However, the campaign results proved utterly disappointing for Vienna: not only did not Austrian troops gain any conquests, but they lost Serbia along with the fortress of Belgrade that had been annexed in result of the previous war fought in the years 1716–1718. Ottoman triumphs in the war with Austria did not change the balance in the war with Russia, although the year 1738 brought some respite due to epidemics that decimated Russia's troops. Her soldiers suffered inadequate provisioning, lack of water, and sorry hygienic conditions in the encampments set in dry steppe environment and climate.

The Russian offensive resumed in the following year and, on 28 August 1739, the Russians obtained a major victory in the battle of Stavučany, a village situated near Hotin. Two days later, on 30 August 1739, the Ottoman garrison of Hotin,

¹⁷⁴ Dariusz Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents* (Leiden-Boston-Köln, 2000), p. 161.

¹⁷⁵ Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations*, pp. 160–161 and 641–643. While in Istanbul, Chomentowski intended to obtain a new solemn imperial *'ahdname*, yet he heard in response that it was sufficient to respect the clauses of the existing *'ahdname*, issued by Sultan Mustafa II in 1699, as the Ottomans considered it as still valid. In result, the envoy was only given a short document (*temessük*), issued by the grand vizier, which in the first article stipulated that the king and the Commonwealth should respect the provisions of the recently concluded Ottoman-Russian treaty, and in the second article guaranteed a free passage to King Charles XII, who intended to return from his Ottoman exile to Sweden through Poland while the Great Northern War was still going on.

deprived of any hope for relief, surrendered to the Russian commander-in-chief, Count Burkhard Christoph von Münnich.¹⁷⁶ The fortress commander, Ilias Kolchak Pasha, was taken to Kiev, and from there to St. Petersburg, while the local archive was transported to Moscow. Only a month later, on 29 September 1739, the belligerents concluded the Treaty of Belgrade that ended the war. By the force of the treaty, Hotin was restored to the Ottoman Empire and continued to serve as its border fortress until 1806.¹⁷⁷ Kolchak Pasha was set free and returned to Hotin, even regained his post, yet he died shortly after his return in 1741.¹⁷⁸ Meanwhile, the Hotin archive has remained in Moscow and can be found there today. It is arguably the largest provincial archive from the territory of the former Ottoman Empire which has been preserved in its entirety, thus enabling one to study the structure and functioning of local administration and peek into everyday life of the inhabitants and garrison soldiers of an Ottoman province.¹⁷⁹

In 1749, documents from this archive were transferred to the Moscow Archive of the Collegium of Foreign Affairs (Московский архив Коллегии иностранных дел), which was renamed in 1834 to the Moscow Main Archive of the Ministry of Foreign

¹⁷⁶ For an eyewitness description of the assault and capitulation of Hotin, see “Relacja jm. pana Hirszkorna porucznika regimentu pieszego j.w. jm. pana hetmana wielkiego koronnego [Józefa Potockiego], posłanego od tegoż j.w. jm. pana hetmana wielkiego koronnego do jm. pana feldmarszałka [Burkharda Christopha von] Munnicha z ekspedycją, a podczas tej batalii tam będącego,” [Hotin, on or around 7 September 1739], published in: *Listy hetmańskie rodu Potockich*, vol. 5: *Korespondencja Józefa Potockiego. Hetman wielki koronny 1739*, ed. by T. Ciesielski (Warsaw, 2019), pp. 269–271.

¹⁷⁷ Formally until the Treaty of Bucharest of 1812 when it was ceded to Russia; see Colin Heywood, revised by Dariusz Kołodziejczyk, “Hotin,” in: *The Encyclopaedia of Islam – Three*, pt. 2012–1 (Leiden-Boston, 2012), pp. 144–146. The article contains further references to the most important primary and secondary sources on the history of the town and fortress in the Ottoman period.

¹⁷⁸ Nestor Camariano and Ariadna Camariano-Cioran (eds.), *Cronica Ghiculeștilor: Istoria Moldovei între anii 1695–1754* (Bucharest, 1965), pp. 518–519. In a letter by Jan Świrski, a former Polish correspondent of Ilias Kolchak, sent to Jan Tarło from Kamieniec Podolski on 19 July 1741, the author suggested that the pasha had been poisoned, yet this information seems dubious; see Центральний державний історичний архів у м. Києві [Central’nyj deržavnyj istoryčnyj archiv Ukraïny u m. Kyjevi, hereafter, CDIAUK], f. 254 (Tarło), op. 1, spr. 559, fol. 174r-v. In the Wikipedia one can find an erroneous information that, fearing punishment for his surrender of the fortress to the Russians, Kolchak did not return to the Ottoman Empire, entered the service of the Polish Grand Crown Hetman Józef Potocki and died in Żytomyr in 1743; see https://en.wikipedia.org/wiki/Ilia%C8%99_Colceag (accessed on 12 October 2019; the same information can be found in the Russian, Ukrainian, and Romanian versions); this information is also repeated in the introduction by Tomasz Ciesielski in: *Listy hetmańskie*, p. 59.

¹⁷⁹ Cf. Dariusz Kołodziejczyk, *Zaproszenie do osmanistyki. Typologia i charakterystyka źródeł muzułmańskich sąsiadów dawnej Rzeczypospolitej: Imperium Osmańskiego i Chanatu Krymskiego* (Warsaw, 2013), pp. 31–32.

Affairs (Московский главный архив Министерства иностранных дел). According to an information, today preserved in the archive, the first (and only) register of the Hotin archive was made in the eighteenth century by a student named Aleksandr Rawicz (*студент Александр Равич*), whose origin and whereabouts remain unknown. Judging by the effect of his work, Rawicz had a sound command of Ottoman Turkish and a good orientation in Ottoman realities. Alas, his register covers only 633 from among ca. 3000 documents and letters that today form the so-called “Kolchak Pasha Archive” and are kept in the archival collection numbered 26 (фонд 26. «Архив Колчак-паши»).

We do not know when Russian archivists began to include in this collection Ottoman and Crimean Tatar documents that had been captured by Russian troops in other Ottoman fortresses. We also do not know whether the gathering of documents of heterogeneous origins in one collection was the result of a conscious decision or occurred by mistake. Irrespective of the reasons, the present-day collection held in Moscow and named “Kolchak Pasha Archive” in fact contains not only documents from the Hotin archive, but also documents from other Ottoman Black Sea fortresses and documents of entirely different origin.

The last reorganization that affected the present-day shape and accessibility of the Hotin archive occurred in the 1940s. In 1941, the Central State Archive of Early Acts (Центральный государственный архив древних актов)¹⁸⁰ was created as the main repository of documents issued before the Petrine collegial reforms of the early eighteenth century. Later documents related to foreign policy or of foreign origin, including the documents issued around or after 1720, were gradually transferred to a distinct archive of the Soviet Foreign Ministry (архив Министерства иностранных дел СССР), which today functions as the Archive of Foreign Policy of the Russian Empire (Архив внешней политики Российской империи, hereafter, AVPRI) and is still subject to the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation.

In reality, the distinction of documents into two groups, pre- and post-1720, has never been consistently observed. Documents which in the mid-twentieth century were still regarded as relevant for the current policy of the Soviet Union were transferred to the Foreign Ministry archives, and they included, among others, seventeenth-century peace treaties concluded by Russia with Poland-Lithuania and the Ottoman Empire. In the register of Russo-Ottoman treaties kept in the Russian State Archive of Early Acts (Российский государственный архив древних актов, hereafter, RGADA), which is today accessible online, near the heading which refers to the instrument of ratification of the Treaty of Baghchasaray, issued by Sultan Mehmed IV in April 1682, one finds a margin note recording that on 19 June 1952 this document was transferred to the Foreign Ministry. The same occurred in reference to the instruments of the treaties of Karlowitz and Constantinople, concluded in 1699 and 1700, respectively.

¹⁸⁰ In 1992, it was renamed the Russian State Archive of Early Acts (Российский государственный архив древних актов).

All the above documents cannot be found today in the RGADA, although they were issued long before 1720.¹⁸¹

Whereas the aforementioned documents were transferred to the Foreign Ministry consciously and on purpose, others reached its collections by accident and this process had already begun in the late eighteenth century because few employees of Russian archives were able to read in Arabic script or decipher dates entered by Muslim rulers and dignitaries in their documents and letters. A striking example is provided by the fate of two oath-letters¹⁸² issued by Crimean khans and dispatched to Russian rulers: the *‘ahdname* of Khan Djanibek Giray sent to Tsar Michael Romanov in 1634,¹⁸³ and the *şartname* of Khan Islam III Giray sent to Tsar Alexis in 1646.¹⁸⁴ The texts of both documents, composed in a mixture of the Ottoman Turkish and Tatar languages that was typical for the Crimean chancery of the time, were published already in 1864 in a monumental edition by Vladimir Vel’jaminov-Zernov and Xusain Faizxanov, however most probably on the basis of copies. One may surmise that already at that time their originals must have been missing among the Crimean oath-letters stored in the Posol’skij Prikaz.¹⁸⁵ Hence no wonder that when, in 2009, one of the present authors tried to find these two originals in the RGADA while conducting research

¹⁸¹ RGADA, f. 89 (Snošenija Rossii s Turciej), op. 3 (Traktaty) [a handwritten nineteenth-century register with later updatings and corrections], fol. 1v, 2v-3r.; see [http://rgada.info/poisk/index2.php?str=89-opis_3&opisanie=Сношения%20России%20с%20Турцией%20-%20\(коллекция\)%20из%20фондов%20Боярской%20Думы,%20Посольской%20канцелярии,%20Коллегии%20иностраных%20дел%201718-1719%20гг.%3Cbr%3EOпись%203.%20Трактаты](http://rgada.info/poisk/index2.php?str=89-opis_3&opisanie=Сношения%20России%20с%20Турцией%20-%20(коллекция)%20из%20фондов%20Боярской%20Думы,%20Посольской%20канцелярии,%20Коллегии%20иностраных%20дел%201718-1719%20гг.%3Cbr%3EOпись%203.%20Трактаты) (accessed on 12 October 2019).

¹⁸² These were solemn documents, termed alternatively *‘ahdname* or *şartname*, sent by the Crimean rulers to the monarchs of Poland and Russia, which included provisions for peace and regulated mutual relations, hence they should be regarded as international peace treaty instruments. Although unilateral in principle, they nonetheless stipulated that the conditions of peace should be mutually observed. Analogous instruments were sent – although less regularly – by the Polish kings to the Crimean khans.

¹⁸³ Dated in the first decade of Redjeb 1043 AH.

¹⁸⁴ Dated in the year 1056 AH.

¹⁸⁵ *Materialy dlja istorii Krymskogo xanstva izvlečennyya, po rasporjaženiju Imperatorskoj Akademii Nauk, iz Moskovskogo Glavnogo Arxiva Inostrannyx Del*, red. V. Vel’jaminov-Zernov i X. Faizxanov [Fejzhanov] (St. Petersburg, 1864), pp. ۱۰۰-۱۰۴ and ۳۵۵-۳۵۹ [100–104 and 355–359]. In the edition, the presence of the khan’s monogram (tughra) is not recorded whereas it should appear in the original document. Moreover, the second document is published under the heading *şartname hattının ‘aynidür* which suggests that the edition was based on a copy, apparently the one that is still preserved in the RGADA, recorded on narrow and thin Muscovite chancery paper (*stolbcovaja bumaga*). On the division of the Muscovite chancery into prikazes, see a useful guidebook by Dmitrij Lisejcev, Nikolaj Rogožin, Jurij Eskin, *Prikazy Moskovskogo gosudarstva XVI–XVII vv. Slovar’-spravočnik* (Moscow-St. Petersburg, 2015). The Posol’skij Prikaz (Ambassadorial Prikaz) was a central office specializing in foreign affairs such as concluding international treaties, foreign correspondence, sending and reception of envoys, etc.

devoted to the Khanate's international relations, his efforts were in vain.¹⁸⁶ Also Sagit Faiz [Faizov], who has been long studying oath-letters of the Crimean khans and their solemn monograms (tughras), has not encountered these two documents.¹⁸⁷ To our great surprise, we discovered them both in September 2017 in the "Kolchak Pasha Archive," stored among the letters assembled in the volume-folder numbered 6.¹⁸⁸ Although the documents of this volume are covered in the aforementioned description by Aleksandr Rawicz, in his register there is no mention about the Crimean oath-letters, hence they must have been incorporated into this volume after the register had been drawn, perhaps already at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries, yet also possibly during the last archival reorganization in the mid-twentieth century.

The archival collection (fond) in the AVPRI named the "Kolchak Pasha Archive" and provided with the number 26 (фонд 26. «Архив Колчак-паши») is today composed of 27 large units (дела) in the shape of large folders. Each folder consists of a hundred or more documents, usually sewn together and provided with a modern binding, thus forming a separate volume.¹⁸⁹ This is the effect of a recent reorganization whereas during the first visit in the AVPRI of one of the present authors, in 1992, each of the almost 3,000 documents had a distinct reference number and had to be ordered separately. Considering the rule that only five archival units could be ordered weekly, this meant that one needed over ten years in order to view the entire collection! Presently, thanks to the above reorganization, it has been possible to view the whole collection in the course of several two-weekly visits while during each visit we were

¹⁸⁶ See Dariusz Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents* (Leiden-Boston, 2011), pp. 337–339; see also idem, "Popytki vosstanovlenija mongol'skoj tradicii v Krymskom xanstve načala XVII veka: *bajsa*, *Tat ve Tavgač*," *Zolotoordynskoe obozrenie* (2015), no. 3, pp. 91–101. The aforementioned two oath-letters should have been stored in the RGADA under two reference numbers: f. 89 (Snošenija Rossii s Krymom), op. 2 (Šertnye gramoty krymskich chanov), nos. 41 and 52. Yet one finds there only copies and Russian translations without any information about what happened to their originals.

¹⁸⁷ Sagit Faiz, *Tugra i Vseleennaja. Moxabbat-name i šert-name krymskix xanov i princev v ornamental'nom, sakral'nom i diplomatičeskom kontekstax* (Moscow-Baghchasaray, 2002); Sagit Faizov, *Pis'ma xanov Islam-Gireja III i Muxammed-Gireja IV k carju Alekseju Mixajloviču i krolju Janu Kazimiru 1654–1658. Krymskotatarskaja diplomatika v političeskom kontekste post-perejaslavskego vremeni* (Moscow, 2003).

¹⁸⁸ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder [делo] no. 6, fol. 314 and 315. The first letter measures 113.5 cm. in length and is ornamented with a golden-blue tughra with floral ornament, whereas in the second document the upper part with the invocation and tughra is missing (torn off), hence it measures only 96 cm. in length. In return, its bottom contains three holes left by a silver string which served to attach the khan's golden *bajsa* (on the *bajsa* see, Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*, pp. 336–342; idem, "Popytki vosstanovlenija," pp. 91–95; idem, *Zaproszenie do osmanistyki*, pp. 82–83 and 87).

¹⁸⁹ The recently restored folder no. 26 belongs to exceptions: documents in this folder are not sewn together but placed in a big box.

able to order from five to eight large units.¹⁹⁰ An archival guidebook to the archival collections under the supervision of the Russian Foreign Ministry, published in 1988, informed that the “Kolchak Pasha Archive” consisted of 2560 documents from the years 1654–1737.¹⁹¹ Both data require clarification. A typical folder contains ca. 100 Ottoman documents that are folded due to their large dimensions. These folded documents have been foliated in pencil, hence each folded document bears two numbers as if it were written on two folios. In result, a folder consisting of 100 documents contains 200 folio numbers.¹⁹² However, there are deviations from the average size, for instance the folder no. 23 contains as many as 202 Ottoman documents, so given the foliating method described above it has 404 folios. On the other hand, the smallest folder no. 1 has less than 50 documents, most of them issued by Ottoman sultans. All the documents written in Polish are gathered in one folder no. 2 and it largely facilitated our work on the present edition. This folder contains ca. 400 letters written on 428 folios.¹⁹³ No one has counted so far how many documents are contained in the entire collection, because a precise count will only be possible after a diligent cataloguing work. We can roughly estimate that the collection numbers ca. 3000 documents and letters, of which ca. 400 are written in Polish and the remaining ones in Ottoman Turkish.

Sofar we have been able to view twenty-three out of the twenty-seven folders which make the entire collection, namely the folders nos. 1–3, 6–7, 9–24, and 26–27. Moreover, since the documents contained in the folders nos. 3–9 are covered by the register of Aleksandr Rawicz, we also know the contents of folders nos. 4, 5, and 8, although this is second-hand knowledge.¹⁹⁴ The folder no. 25 was inaccessible at the time of research due to restoration works. Given that according to Rawicz’s description the entire collection contained 300 imperial *berats*,¹⁹⁵ issued by Sultan Mahmud I for the soldiers of

¹⁹⁰ Apart from the limit that allows to order no more than five archival units per week, the maximal number of folios in these units cannot exceed 500. The authors conducted research in the AVPRI in September 2017 (together), February 2018 (Kołodziejczyk), September 2019 (Kołodziejczyk), and February 2020 (Kołodziejczyk).

¹⁹¹ *Putevoditel’ po fondam Arxiva vnešnej politiki Rossii*, pt. 1: *Kollegija inostrannyx del (1720–1832)* (Moscow, 1988).

¹⁹² Documents held in the folders nos. 3–9 are recorded in Rawicz’s register and numbered from 1 to 633; the numbered pages are sometimes left without foliation, yet sometimes foliation, separate in each folder, has been added, too.

¹⁹³ A more detailed description of the Polish-language correspondence contained in the “Kolchak Pasha Archive” in the AVPRI can be found in the next subchapter.

¹⁹⁴ One must remember that, like in the case of folder no. 6 where we identified two unrecorded oath-letters issued by Crimean khans, also the remaining three folders may contain documents that entered the collection after Rawicz had drawn his register.

¹⁹⁵ *Berat* – an Ottoman document issued in the sultan’s name that granted a post or rank, typically linked with privileges and financial rewards. *Berats* were also known as *nişans* because of their initial formula that invoked the sovereign’s monogram (tughra), alternatively termed as a *nişan*. On these *berats*, see also below.

the *gönüllü* (lit. “volunteers”) corps,¹⁹⁶ while we had found 200 *berats* in the neighboring folders nos. 24 and 26, we initially assumed that the remaining ones were contained in folder no. 25. However, the last final visit in the archives undertaken in February 2020 revealed that the remaining *berats* are held in folder no. 22, hence the contents of folder no. 25 remains unknown.

On the basis of the research conducted so far, we are able to identify the most important document collections which originally had not belonged to the Hotin archive and were incorporated into this archive at a later period:

1. Documents from the archive of Azov (Ott. Azak) from the years 1655–1696 (1065–1107 AH), captured by Russian troops during the conquest of the fortress in 1696 (folder no. 1).
2. Documents from the archive of the Posol'skij Prikaz, including letters sent by Tatar princes to Tsar Alexis and a passport issued by the sultan to Petr Tolstoj, a Russian envoy who was expected to be sent back to Moscow in June 1711 (folder no. 11); we may add to this group the aforementioned oath-letters sent by the Crimean khans to the Russian rulers from the years 1634 and 1646 (folder no. 6).
3. Documents from the archives of Ukrainian hetmans, including a letter by Kara Mustafa Pasha, the future grand vizier then serving as the third vizier, to Hetman Petro Dorošenko, a letter by Şeytan Ibrahim Pasha, an Ottoman *serasker* (commander-in-chief) during the Ukrainian campaign, sent in 1677 to the Cossack elders in Čyhyryn and ordering them to acknowledge the leadership of Jurko Xmel'nyč'kyj, appointed to the hetmanate by the sultan after the treason of Petro Dorošenko who had defected to the Russian tsar,¹⁹⁷ as well as various letters by Ottoman and Crimean officials and by the Crimean khans and princes addressed to the hetmans Ivan Samojlovych and Ivan Mazepa (folders nos. 11 and 12).
4. Documents from the archive of Perekop (Tur. Orkapu/Orkapı), captured by Russian troops along with the fortress in May 1736, including letters by the janissary agha to the agha of janissaries who performed service in this Crimean stronghold (folder no. 11).
5. Letters addressed to Hatibzade Yahya Pasha, the former governor of Očakiv (Tur. Özü kal'esi), and his retinue members from the times when they were imprisoned in Russia after the fall of the fortress in July 1737. In these letters, relatives and friends kept assuring the addressees of their concern for their health and their efforts to negotiate their release. As we can see, Yahya Pasha left his “private” archive in Russia, or was forced to do so by the hosts, when he returned to the Ottoman Empire, set free in result of the Treaty of Belgrade (folder no. 11).

¹⁹⁶ At the end of Rawicz's register we find a concluding note, mentioning that apart from 633 documents that he described in detail, the collection also contained 300 patents granted to the *gönüllüs*, 195 reports addressed to Kolchak Pasha, 344 reports drafted by Hotin judges, and 1300 other documents. If added up, these numbers would bring a sum of 2762 while we do not know whether Rawicz also included Polish-language letters in his calculation.

¹⁹⁷ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 11, fol. 23–24.

6. Finally, the folder no. 1 contains a firman by Sultan Mahmud I, dated in the second decade of Safer in the year 1153 AH (8–17 May 1740), ordering to secure a border exchange (tur. *mübadele*) of the embassies of the two sides which simultaneously left St. Petersburg and Istanbul heading to the capital of the other party in order to mutually ratify the Treaty of Belgrade.¹⁹⁸

The last document is probably the latest in the entire collection. Considering that the earliest one is probably the aforementioned oath-letter by Khan Djanibek Giray from 1634, we can thus extend the chronological frames by twenty-three years: whereas according to the extant archival descriptions the collection has been believed to contain documents from the years 1654–1737, in fact it contains documents from the years 1634–1740.

Having listed the document collections that genetically do not belong to the Kolchak Pasha Archive, even though they are stored there today, we may now characterize the proper collection that was captured by the Russians in Hotin in 1739. We may thus list the following types of documents:

1. The firmans by Sultan Mahmud I (r. 1730–1754) sent to the governor of Hotin, containing orders as well as awards and promotions (folders nos. 4, 6, 10).
2. Letters sent by the grand viziers, especially Nevşehirli Damad Ibrahim Pasha (in post in the years 1718–1730), Kabakulak Ibrahim Pasha (in post in 1731), Hekimoğlu Ali Pasha (in post in the years 1732–1735), Silahdar Mehmed Pasha (in post in the years 1736–1737) and Muhsinzade Abdullah Pasha (in post in 1737), as well as by the *kaymakams*, i.e., those viziers who acted as deputies of the grand vizier during the latter's absence in the capital, and by the representatives (*kâhyas*) of the grand viziers who acted in their name and conducted their daily affairs (folders nos. 3, 4, 5, 7, 17, 19, 20).
3. Letters sent by the Crimean khans Kaplan Giray (third reign 1730–1736) and Mengli II Giray (second reign 1737–1740), the qalgas, nureddins, and other princes from the Giray family (folders nos. 3, 5–6, 8–9, 12, 14–15, 17–20, 23).
4. Letters sent by Grigore II Ghica and Constantine Mavrocordatos, who in turn performed the roles of the rulers of Moldavia and Wallachia¹⁹⁹ (folders nos. 3, 12–13, 17, 20, 23 etc.; all these letters are in Ottoman-Turkish).

¹⁹⁸ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 11, fol. 85–86. The extraordinary envoys, Mehmed Emin Pasa and Aleksandr Ivanovič Rumjancev, left their respective capitals in May 1740, yet the border exchange took place only in October 1740. Nonetheless, a Russian representative Aleksandr Vešnjakov had already resided in Istanbul since December 1739, as he had been sent there directly after the signing of the Niš Convention; see Rumjana Mixneva, *Rossija i Osman-skaja imperija v meždunarodnyx otnošenijax v seredine XVIII veka (1739–1756)* (Moscow, 1985), pp. 39 and 47–70.

¹⁹⁹ Grigore II Ghica was the ruler of Moldavia in the years 1726–1733, 1735–1739, 1739–1741 and 1747–1748, and the ruler of Wallachia in the years 1733–1735 and 1748–1752; Constantine Mavrocordatos was the ruler of Moldavia in the years 1733–1735, 1741–1743, 1748–1749 and

5. Letters sent by Mehmed Emin Agha (for more details about him see below), the formal representative (*kâhya*) of the Hotin governor at the grand vizier's office, and later on Ilias Kolchak's trusted confidant in the Ottoman capital who performed the function of the overseer of the imperial mint (folders nos. 3, 5–6, 10–11, 14, 16, 19–20, 23 etc.).
6. Letters sent by other Ottoman dignitaries such as the governors of neighboring provinces, the defterdars (treasury officials), the janissary agha, etc.²⁰⁰ (folders nos. 3–7, 9, 11–13, 15, 17, 19–21, 23); especially intensive correspondence was maintained with the governors and *seraskers* appointed to the neighboring fortress of Bender: Nu'man Pasha, and later on Veli Pasha.
7. Letters sent by Ottoman couriers and diplomats who traveled through Hotin to Poland-Lithuania, such as Mehmed Efendi who was sent to Warsaw in 1730 with the official notification of the accession to the throne of Sultan Mahmud I, Yirmisekizçelebizade Mehmed Said Efendi, sent through Poland to Sweden in the years 1732–1733, or Mustafa Münif Efendi, the head of the grand vizier's chancery (reis efendi), sent in 1737 to the court in Warsaw, who on the way back participated in the peace negotiations in Nemyriv (folders nos. 4, 5, 13).²⁰¹
8. Letters sent by Marquis Louis-Sauveur de Villeneuve, the French ambassador in Istanbul, which are composed in Ottoman Turkish (folders nos. 4, 6, 18–19).
9. *Berats* issued by Sultan Mahmud I, bestowing military fiefs (*timars*) and/or salaries to the soldiers of the Hotin garrison (folder no. 10); one should also include in this category the aforementioned 300 imperial *berats* granting salaries to *gönüllü* soldiers; contained in the folders nos. 22, 24 and 26, all these *berats* were issued in the month of Rebi I 1152 AH (8 June – 7 July 1739) and concerned future salaries to be paid in the upcoming Muslim year 1153 (29 March 1740 – 18 March 1741) while the excellent condition of their paper combined with the fact that they have been preserved together suggest that they had never reached the addressees; in their standard formula that explains the reasons of their bestowal we read that the sultan granted them to the beneficiaries through the intercession of Khan Mengli II Giray and Veli Pasha, the *serasker* of Bender, and not of the governor of Hotin, which suggests that they might have fallen in the Russian hands not at the capitulation of Hotin, but during

1769, and the ruler of Wallachia in the years 1730, 1731–1733, 1735–1741, 1744–1748, 1756–1758 and 1761–1763.

²⁰⁰ For instance, one letter was written by the trustee (*mütevelli*) of the pious foundation at the Aya Sofya Mosque in Istanbul who sent his men to Hotin in order to purchase knives; see AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 21, fol. 119–120.

²⁰¹ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 13, fol. 196–197, folder no. 5, doc. 237, and folder no. 4, doc. 129 (references to the three aforementioned embassies are provided in the chronological order; the two last references are based on Rawicz's register; the numbers entered by Rawicz run continuously throughout the documents contained in the folders nos. 3–9 and do not correspond with a later foliation which is entered separately for each folder). On these three embassies, see Hacer Topaktaş, *Lehistan'da bir Osmanlı sefiri. Zıştovili Hacı Ali Ağâ'nın Lehistan elçiliği ve sefâretnâmesi* (1755) (Ankara, 2015), pp. 29–32, and footnote 543 below.

the battle of Stavučany that was fought two days earlier and in which Veli Pasha was the Ottoman head commander; the fact that these *berats* already figure in Rawicz's register nonetheless suggests that from the outset they have been kept along with the Hotin archive.²⁰²

10. Complaints by the inhabitants of Hotin and its province (*sandjak*), including collective complaints, addressed to the local kadis – Abdulaziz Efendi and Abdalbaki Efendi, and to the local governor (folder no. 6).
11. Various types of registers (*defters*) concerning provisioning and salary payments to the soldiers of the local garrison, fortress repairs, tax collection and province administration (folders nos. 6, 10, 23, 27); a great role in the functioning of Hotin garrison was played by the Lithuanian Tatars (Lipkas), who constituted a majority in light cavalry detachments (e.g., the *farisan* corps); further information on the recruitment and service of the Lipkas can be found in internal correspondence between Ottoman officials, dispersed in various folders of the collection.
12. Translations of letters coming from Poland-Lithuania, written by correspondents and agents of the Hotin governor as well as copies of reports written on their basis; on sending these reports to Istanbul, Ilias Kolchak Pasha apparently attached to them the originals of the most important letters written in Polish; probably for that reason many letters that are preserved today in Turkish translations cannot be found in their Polish originals in the Hotin archive (folders nos. 9, 16, 23).²⁰³

Of special value for a research on everyday life in the province of Hotin are the complaints of Ottoman subjects addressed to local authorities, including voices of groups rarely heard and seen in traditional historiographical narratives that are focused on “macro” events of political history, namely of peasants, Jews, and especially women, both Muslim and non-Muslim. For instance, the wife of Halil Chiaus, whose husband served in the Hotin garrison, asked Ilias Kolchak through the intercession of Mehmed Emin, the pasha's representative in Istanbul, to force her husband to send her regularly

²⁰² Also a part of the documents contained in folder no. 11 refers to Bender and all these documents are dated in 1152 AH, which strengthens the hypothesis that Veli Pasha had them at his side during the battle of Stavučany and thus they fell into the hands of the Russians.

²⁰³ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 9, docs. 617–620 (solely under two reference numbers that were already entered by Rawicz, namely 619 and 620, one finds Turkish translations and summaries of 26 and 44 Polish letters and reports, respectively, including a letter by Stanisław Leszczyński notifying his departure from Danzig, letters by Józef Potocki, the palatine of Kiev, Michał Potocki, the palatine of Volhynia, Jan Tarło, the palatine of Lublin, Stefan Humiecki, the palatine of Podolia, Waław Rzewuski, the Crown writer, Fabian Giedymmin, the commander of Polish troops in Podolia (*regimentarz partii podolskiej*), as well as reports by lower ranked correspondents informing about the movements of Russian troops, etc.); folder no. 16, fol. 174–175, 179–180, 185–186 (letters by Józef Potocki, the palatine of Kiev, Jan Tarło, the palatine of Lublin, and Fabian Giedymmin, here referred to as the steward (*stolnik*) of Smolensk, from the beginning of the year 1734), folder no. 23.

some means of subsistence as well as letters expressing his interest in his family, or, alternatively, to send her a letter of divorce (*herbar harclik ve kağıd göndüre yahud tatlik*) that would allow her to reshape her life.²⁰⁴ Another woman, a recent convert to Islam named Saliha, complained to the pasha that she was unable to support her four children and therefore asked him to provide her with livestock.²⁰⁵ One can presume that her earlier decision to adopt Islam must have been linked to economic considerations.²⁰⁶

A drama of Shakespearean dimension transpires through the lecture of a petition (*arzuhal*) to the kadi of Hotin, written in Turkish probably by a local scribe, in 1730, and submitted in the name of a certain Ustyan, a Christian subject of the Porte (tur. *zimmi*) who was dwelling in the *sandjak* of Hotin. We learn that three years earlier Ustyan took a wife who was suitable to his condition and status, and had peacefully lived with her since then (*halime münasib bir 'avret aldım ve eyyami devletinizde üç sene dir 'avret ile geçiniyorum*). Yet presently, a man arrived from the Polish side who claimed that he was her legal husband and warned to take her away by force (*şimdi Lehli tarafından bir zimmi keferesi gelüb 'avretime sahib çıkub bu benim 'avretim idi ve malim kuvvetiyle ben bu 'avreti senden alurum deyüb*). Interestingly, Ustyan proposed the kadi to ask the woman before the sharia court whom of the two men she actually preferred (*mercu dur ki 'avrete dahi kangımızı ister deyü su'âl olunub*), apparently being sure that she would choose him.²⁰⁷ The kadi of Hotin, Esseyid Abdulaziz, titled in the petition's heading "my fortunate Efendi, merciful to the poor" (*devletlü ve fukaralara merhametlü efendim*), referred the case for resolution to Kolchak Pasha, and the governor ordered – as we read in his

²⁰⁴ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 3, doc. 95, fol. 189–190.

²⁰⁵ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 6, fol. 152.

²⁰⁶ New Muslims were entitled to a subsidy from the Ottoman state in the form of the money for new clothes (*kisve bahası*). Among the Ottoman documents preserved in the National Library in Sofia one finds a report of the kadi of Hotin, submitted to the sultan in 1717, which reads that a Polish subject named Nikola publicly pronounced the formula of the Muslim profession of faith and adopted a new name Ali. Consequently, a decision was taken by the grand vizier and recorded on the top of the document, bestowing a cash equivalent for new clothes to the new Muslim and ordering the treasury official (*defterdar*) to assign necessary means to this purpose; see *Osmanski izvori za islamizacionnitate procesi na Balkanite (XVI-XIX v.)*. *Seriya izvori* - 2, ed. M. Kalicin, A. Velkov, E. Radušev (Sofia, 1990), pp. 165–166. We may assume that such cases must have been much more numerous and Hotin, situated at the border, was the usual place of conversion to Islam for those men and women, arriving from Poland-Lithuania, who tried to ameliorate their lives through identity change.

²⁰⁷ Resorting to sharia courts by Christian subjects of the Porte in cases related to marriage or inheritance was not uncommon, because the sharia procedures were often simpler and cheaper than the procedures before Orthodox clergymen; moreover, the Muslim law better protected a woman in the case of abandonment or divorce, and it was easier to obtain a divorce that was admittedly permitted in the Orthodox Church, however with certain restrictions; no wonder that Orthodox bishops frequently complained to Ottoman authorities asking them to prevent the members of their flock from using the sharia courts; cf. Svetlana Ivanova, "Marriage and Divorce in the Bulgarian Lands (XV-XIX c.)," *Bulgarian Historical Review* 21 (1993), no. 2–3, pp. 49–83.

margin note entered on the petition – to proceed according to the sharia. Unfortunately, we do not know what this decision meant for Ustyan and his chosen one.²⁰⁸ As it often happens, in the court sources we find a rich material concerning a given case, yet we lack information about the case's solution. For the Ottoman authorities in Hotin this case must have been delicate and inconvenient. On the one hand they should have protected their own subject, yet on the other hand the governor of Hotin regularly received instructions from Istanbul, obliging him to maintain friendly relations with the border authorities of the Commonwealth, and the former husband who demanded to restore him his fugitive wife was a Polish subject. Ustyan and his female partner thus became hostages to the rule of maintaining international peace and possibly the woman was returned to her former husband against her will, unless she chose to adopt Islam that would have protected her from deportation. In the latter case, Ustyan would also have to embrace Islam if he wished to maintain his marriage with the chosen one, since cohabitation of Muslim women with non-Muslim men was strictly forbidden by the sharia.

The above examples and the overview of the types of documents stored in the so-called “Kolchak Pasha Archive” in the AVPRI were meant to demonstrate how heterogeneous is the documentary material preserved in this collection, and for how various types of historical research it may serve in the future. The wealth of the preserved sources is so rich that it allows an in-depth study of the socio-cultural life in the border region situated between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire in the eighteenth century, but also on the Ottoman system of administration in a border province, the Hotin garrison, or even the French policy in regard to the Ottoman Empire during the War of the Polish Succession. We hope that the present publication will inspire further research based on this collection.

Polish language correspondence in the archive of the pasha of Hotin: The manuscripts from Černihiv and Moscow

The fact that the Hotin archive has remained under the supervision of the Russian Foreign Ministry has long discouraged scholars from undertaking research in this collection. Apart from natural barriers related to the necessity of learning Ottoman Turkish and Ottoman paleography, additional barriers consisted of the requirement to obtain permission to conduct research, the limitation of archival units that could

²⁰⁸ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 6, fol. 120. The petition is undated, yet a margin note by the kadi of Hotin is dated in the Muslim month of Rebi I 1143 AH that lasted from 14 September till 13 October 1730.

be ordered simultaneously, the lack of a catalogue and a full archival description, and finally the impossibility to obtain photocopies. As late as in 2013, one of the present authors expressed skepticism in regard to research perspectives concerning this archive in the nearest future.²⁰⁹ Symptomatically, the same barriers also discouraged Russian scholars, and a project to conduct a thorough research in the Hotin archive, undertaken in the 1990s by Professor Svetlana Oreškova from the Russian Academy of Sciences, did not materialize.

A radical change occurred in April 2016, when the Polish Ministry of Culture and National Heritage received a letter by Serhij Lajevs'kyj, the director of the Černihiv Historical Museum named after V. V. Tarnovs'kyj,²¹⁰ with a proposal to undertake research on a Polish language manuscript, held in the local collection, that had so far been unknown to scholars. According to the description, it was a "Book of the letters of Polish nobles to the pasha of Hotin" («Книга листів польських панів до хотинського паші») from the years 1731–1736, consisting of 326 folios. For Dariusz Kołodziejczyk, whom the Ministry asked for an expertise, it was instantly clear that the manuscript in question must have originated from the Kolchak Pasha Archive, and this assumption was confirmed during a visit to Černihiv in November 2016. It was resolved to invite Mariusz Kaczka to cooperate in the project and since then the preparation of the present edition has been conducted jointly.²¹¹

The Černihiv manuscript, which bears a reference number Ал-333, contains 275 letters and documents that are bound together and composed mostly in Polish. Apart from 259 letters addressed to Kolchak Pasha between 1730 and 1738, the volume contains gazettes and other materials that Polish informants forwarded to the governor of Hotin, and finally some materials that entered this collection by chance.²¹² The manuscript is in quarto format, provided with a twentieth-century plastic cover, and generally not in a good shape. Some folios are covered with mold, others have been cut to fit in the manuscript size and in result their edges, containing dates or final lines of a letter, are missing. Some letters that did not fit in the size have been folded or

²⁰⁹ Kołodziejczyk, *Zaproszenie do osmanistyki*, p. 32.

²¹⁰ Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського, hereafter, CIMT.

²¹¹ In April 2019, Mariusz Kaczka defended a doctoral thesis at the European University Institute in Florence. It is entitled "Pashas and Nobles. Paweł Benoe and Ottoman-Polish Encounters in the Eighteenth Century," and is partly based on the correspondence of Kolchak Pasha.

²¹² One finds among them political leaflets from the time of the interregnum following the death of King Augustus II, for instance a text entitled "Gracze europejscy po śmierci króla Augusta" [European players after the death of King Augustus] (fol. 67r-v), an exemption of the Podolian landholdings of Karol Maksymilian Kruzer from compulsory provisions and forage on behalf of the Polish Crown troops, issued by their commander (*regimentarz*) Józef Potocki, in Jarosław, on 20 March 1734 (fol. 108r), an attestation confirming the repayment of debt in the amount of 1500 zloty, issued to Lejbuś Józefowicz in the name of his creditors: Józef Rzeszowski, K. Rzeszowski and A.N. Łopatecki, and drafted in Hotin on 21 May 1731 in the hand of Piotr Pawłowski, the Polish secretary of the pasha (fol. 196r), an excerpt from the court register of Sambor (Ukr. Sambir) dated 20 September 1753 (fol. 12r), etc.

even crushed. The manuscript also contains notes and partial translations, in Russian with Ukrainian admixture, and judging by the script already entered in the eighteenth century, probably by a local official.

A question arises, in what circumstances the letters held today in Černihiv were separated from the main corpus of Polish language correspondence that was contained in the Hotin archive captured by Russian troops. The Černihiv collection is smaller than the Moscow one, where almost 400 letters in Polish have been preserved along with the main archive stored in the AVPRI. However the two collections differ in regard to their contents. The letters held in Černihiv are mainly addressed to Ilias Kolchak, whereas among the Polish letters preserved in the AVPRI only 70 are addressed to the pasha, while the rest is addressed to his Polish secretary, Piotr Pawłowski. While the letters addressed to the pasha often touch upon political and military matters, the letters to his secretary usually contain more “trivial” issues regarding purchases, exchange of customary compliments, etc. These differences are especially visible when we compare letters of the same senders, dispatched under the same date and often in one common envelope to the pasha and his secretary.

Although Černihiv was situated along the road leading from Hotin and Kiev to Moscow, we may thus from the outset reject a hypothesis that the letters from the Hotin archive found their way to Černihiv accidentally, by “falling from the cart” during transport to Moscow. Their selection was done consciously and the Russian border authorities, probably linked to the office of the governor-general of Kiev, certainly wanted to know the list of Polish-Lithuanian correspondents of the Ottoman governor of Hotin, and the contents of letters dispatched by dignitaries, officers, and nobles, the majority of whom were the supporters of Stanisław Leszczyński and the members of the Dzików Confederation, hence ardent opponents of Russian interference in the domestic affairs of the Commonwealth.²¹³

Somewhat paradoxically, whereas for eighteenth-century Russian officials the value of letters addressed to the pasha must have been decisively larger as they contained delicate matters of political character, a present-day scholar regards equally highly the letters addressed to Pawłowski, because they throw much light on matters of everyday life and cultural exchange. Information regarding purchases done in Hotin, exchange of small gifts in the form of oranges, watermelons, snuff-boxes or watches, and even borrowing tents from Kolchak’s tent collection by Polish nobles reveals changing fashions and consumption habits. The very exchange of correspondence, containing customary pleasantries and wishes, served to strengthen the social links between the noble correspondents of the pasha and his influential Polish secretary.

²¹³ On the Dzików Confederation, cf. a still useful study by Stefan Truchim, *Konfederacja dzikowska* (Poznań, 1921); see also Ewa Szklarska, “Od Dzikowa do Kargowej. Pierwszy okres działalności konfederacji generalnej przy majestacie Leszczyńskiego,” in: *Między barokiem a oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, ed. K. Stasiewicz and S. Achremczyk (Olsztyn, 1996), pp. 141–148.

Since the staff members of the Černihiv Museum provided us with a free access to its collections and allowed us to take pictures, we decided to prepare an edition of the entire correspondence of the pasha of Hotin that can be found in the Černihiv manuscript, supplemented by the most interesting letters and documents from this manuscript that did not belong to Kolchak's correspondence *sensu stricto*. Hence we have published in Appendix I (Aneks I) a protocol of investigation, recording the confessions of two Ruthenian peasants, accused of participation in a gang of thieves that was active on both sides of the border, a decree issued by the border court in Žwaniec (Ukr. Žvanec'), regarding an inn quarrel that broke out in a border village of Braha with the participation of Ruthenians and Jews, the subjects of both states, and the letters in which Kolchak Pasha does not figure as either their sender or addressee, like for instance a letter written in Italian by the pasha's physician, Des Mares, in which he complained on the hardships related to his service.

From the outset we have been aware that the edition could not be complete without consulting the main archival corps stored in Moscow, and especially an in-depth research in its Polish holdings. We have also agreed that at least a cursory overview of the Ottoman Turkish source material held in the AVPRI, in the archival collection no. 26 (фонд 26. «Архив Колчак-паши»), is needed. Without learning the necessary context, it would be impossible to responsibly prepare an edition of a part of this collection, namely the Polish language correspondence of the Hotin governor. Contrary to our initial anxiety, the research in the AVPRI has proved possible and fruitful, and we have met with benevolence and support from the side of its direction and staff.

The folder no. 2 from the "Kolchak Pasha Archive" in the AVPRI, in which all Polish language materials have been gathered, is in folio format and its documents are in very good shape, apparently due to a recent restoration. Probably in the course of this restoration, the archive staff changed the previous order of documents which can be still learned from the old list of contents composed in Russian (fol. 17r-30r). This previous order, according to which the letters were provided with numbers and arranged according to correspondents, was probably introduced after the archive was captured by Russians, while in Hotin the documents had been probably grouped in fascicles yet it is hard to guess in what order. Like in the case of the Černihiv manuscript, the letters contain notes and translations in Russian, for this time without Ukrainian admixture, and judging by the script they were entered already in the eighteenth century, probably by an archive clerk in Moscow. Presently, the letters are arranged according to chronological order, divided into distinct years; within each annual division, the letters addressed to the pasha precede the letters sent to his secretary.

Considering that among the Polish letters preserved in the AVPRI the number of those addressed to Kolchak Pasha is quite limited, already during the research trip to Moscow, in September 2017, we have decided to include them in the edition mainly based on the letters from the Černihiv collection, and also to include single letters addressed to Kolchak or authored by him that are dispersed in various collections and origin from the years 1730–1739. We hope that in this way we have made accessible to

the reader a unique collection of original correspondence between an Ottoman border commander and Polish-Lithuanian nobles.

It is the hope of the present authors that this edition may encourage further studies on the eighteenth-century Polish-Ottoman borderland and the *sandjak* of Hotin. A coordinated research in the Kolchak Pasha Archive preserved in the AVPRI, combined with an analysis of the Ottoman survey registers (*defters*) held in the Ottoman Prime Ministry Archives (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) in Istanbul, may bring an unprecedented wealth of data for the study of social, cultural, and political life in the borderland between the Ottoman Empire and Poland-Lithuania in the eighteenth century.²¹⁴

Ilias Kolchak and his career

Almost the entire career of Ilias Kolchak was linked to Hotin. He appears for the first time in historical records in the context of the Prut campaign of Tsar Peter I. A Moldavian chronicler Ion Neculce refers to him as an Islamicized Serb from Bosnia who at that time held an officer's rank of *bölükbaşı*. His valuable intelligence services reportedly contributed to the Ottoman victory of 1711.²¹⁵ After the conclusion of the Russo-Turkish war of 1710–1713, Abdi Pasha, the first Ottoman governor of Hotin, along with the Crimean khan Kaplan Giray arrived at the Ottoman-Polish border with a strong army, securing the restoration of the fortress and the creation of a new administrative unit.²¹⁶ Around 1714 Hotin was separated from the Moldavian

²¹⁴ See i.a., Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defterleri nos. 888, 899, 927 as well as dozens of treasury documents regarding the provisioning of the fortress of Hotin and the composition and salaries of its garrison. Ottoman documents concerning the province of Hotin have also been preserved in the National Library in Sofia. On the documents concerning the *sandjak* of Hotin, see Heywood, revised by Kołodziejczyk, “Hotin,” p. 146; Ömer Biyık, “Osmanlı-Rus hududunda bir kale: XVIII. yüzyılda Hotin,” *Tarih İncelemeleri Dergisi* 29/2 (2014): 489–513 (the Tapu Tahrir defter no. 899 is referred to under an erroneous number 889); Strašimir Dimitrov, “Tureckie dokumenty o sostojanii xotinskoj okrugi (naxie) v pervoj polovine XVIII v.,” in: *Vostočnye istočniki po istorii narodov Jugo-Vostočnoj i Central'noj Evropy*, ed. A. Tveritina, [vol.] II (Moscow, 1969), pp. 140–160.

²¹⁵ Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. I. Iordan (Bucharest, 1955), pp. 283–284. Ilias Kolchak's activity during the Russo-Turkish war of 1710–1713 has been recently studied by Aleksandr Kulinič, a doctoral candidate from the Bryansk State University, yet to this time it has not resulted in any publications.

²¹⁶ Mariusz Kaczka, “Pashas and Nobles: Vernacular Diplomacy and Cross-Border Networks in Ottoman-Polish Diplomatic Relations, 1699–1730,” in: *Türkiye-Polonya İlişkilerinde “Temas Alanları” (1414–2014). Uluslararası Konferansı. Bildiriler Kitabı*, ed. H. Topaktaş and N. Królikowska (Ankara, 2017), pp. 523–535, esp. p. 528; idem, “The Gentry of the Polish-Ottoman

Principality and converted into a distinct territorial unit (*nahiye*) under direct suzerainty of the Ottoman Porte; in the following years, the Ottomans introduced a survey of provincial incomes and distributed military fiefs (*timars*) among the soldiers of local troops, among whom a prominent role was played by the Lithuanian Tatars.²¹⁷ No later than in 1727, Hotin became the center of a *sandjak*, a territorial unit of a superior level.²¹⁸ This promotion contributed to the development of the town and fortress. An Ottoman geographer Bartınlı İbrahim Hamdi, who had first-hand experience as he resided in Hotin in the 1720s in the retinue of its then governor Abdi Pasha, in his work concluded in 1750 and entitled *Atlas* recalled that the town had as many as seven mosques: two in the castle, two in the bazaar, one at the residence of the janissary agha, one in the Lipka neighborhood,²¹⁹ and one – converted from a church – near the governor's residence that with the time acquired the name of the Palace of Kolchak Pasha (Kolçak Paşa Sarayı). The town also boasted of a Muslim college (*medrese*), a library, and two Turkish baths (*hammams*)²²⁰.

The main reason behind the creation of the new province was to replace Kamieniec Podolski that had been lost by the Ottomans in result of the Karlowitz Treaty. Between 1672 and 1699 Kamieniec constituted an Ottoman intelligence center and the symbol of military presence in the north, facilitating the control over Moldavia, Cossack Ukraine, and even the Crimean Khanate as well as a close observation of the situation in Poland-

Borderlands: The Case of the Moldavian-Polish Family of Turkuł/Turculeț,” *Acta Poloniae Historica* (2011), no. 104, pp. 129–150, esp. pp. 132–133.

²¹⁷ The oldest extant Ottoman survey register (*defter*) of the province of Hotin origins from the year 1131 AH (24 November 1718 – 13 November 1719); see Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri no. 888. Numerous Lithuanian Tatars (also known as Lipkas) left the Commonwealth on the eve of the Polish-Ottoman war of 1672, accepting the protection of the Ottoman sultan. A part of them returned in the following years due to a conciliatory policy of Jan Sobieski, yet others settled in Podolia which in the years 1672–1699 constituted an Ottoman province. After the Karlowitz Treaty restored Podolia to Poland, Ottoman authorities resettled the Lipkas to other provinces and many of them settled down in the new province of Hotin.

²¹⁸ Heywood, revised by Kołodziejczyk, “Hotin,” p. 145. In the Ottoman Prime Ministry Archives one finds a detailed survey register of the province of Hotin from the year 1140 AH (19 August 1727 – 6 August 1728), where the province is already referred to as a *sandjak*; see Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri no. 899. On the system of Ottoman provincial administration, see Dariusz Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672–1699* (Warsaw, 1994), pp. 13–31.

²¹⁹ Probably a reference to the village of Rumel (*alias* Rumla) that was located near Hotin and inhabited mainly by the Lipkas; cf. the footnotes to the letters nos. 33, 176 and 327 in the present edition.

²²⁰ Bıyık, “Osmanlı-Rus hududunda bir kale,” p. 501; on İbrahim Hamdi and his work, see Cengiz Orhonlu, “Geographical Knowledge amongst the Ottomans and the Balkans in the Eighteenth Century according to Bartınlı İbrahim Hamdi's Atlas,” in: *An Historical Geography of the Balkans*, ed. F. W. Carter (London, 1977), pp. 271–292, esp. p. 285. On the topography of Ottoman Hotin, see also Colin Heywood, “Khotin,” in: *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd edition, vol. 5 (Leiden, 1986), pp. 39–40.

-Lithuania. After 1714, this role was taken over by Hotin which in addition assumed the task of following the developments in Russia that was gradually nearing Ottoman borders.²²¹

Ilias Kolchak reappears in historical records in the context of the Habsburg-Ottoman war of 1716–1718. A Moldavian chronicle devoted to the rulers from the Ghica family stresses his role in the campaign of 1718, when the Porte endeavored to stir an anti-Habsburg rebellion in Transylvania with the help of Hungarian refugees.²²² Considering that in the following years the network of his correspondents would include Polish supporters of Stanisław Leszczyński along with Hungarian followers of Ferenc Rákóczi (for instance Ádám Jávorka), we may assume that already at that time Kolchak provided the Porte with important intelligence services both in the Polish and the Hungarian direction. In the Ghica family chronicle Kolchak is erroneously referred to as the agha of the left wing (*sol kol agası*²²³), or even with the title of the bey of Hotin which is anachronous in the context of the year 1718. As the matter of fact, in contemporary Ottoman documents, precisely from the year 1130 AH (5 December 1717 – 23 November 1718), he figures as Kolchak Ilias Agha, the agha of the right wing of the [soldiers of the military formation of] *gönüllüs*²²⁴ – *gönüllüyan-i yemin agası Kolçak İlyas Aga*.²²⁵

The fact that Ilias Kolchak was then titled the agha of the right wing is also confirmed by his own letters, sent in the years 1721–1722 to Adam Mikołaj Sieniawski, the Polish grand hetman and the castellan of Cracow, and signed by the sender in Polish: *Ellasz Kolczak sawkuł na Chociniu*.²²⁶ The word *sawkuł*, thus recorded in Polish orthography, evidently originated from the Turkish expression *sağ kol*, which referred to the right side (lit. “right arm”) and was used interchangeably with an Arabic term *yemin* that also referred to the right side.²²⁷ In that period Kolchak could not have

²²¹ Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim*, pp. 217–218; idem, “Ottoman Podillja: The Eyalet of Kam’janec’, 1672–1699,” *Harvard Ukrainian Studies* 16 (1992), no. 1–2, pp. 87–99.

²²² Camariano and Camariano-Cioran, *Cronica Ghiculeștilor*, pp. 220–223. Kolchak’s role in this campaign is also attested by Uzuncarşılı; see İsmail Hakkı Uzuncarşılı, *Osmanlı tarihi*, vol. 5 (Ankara, 1988), p. 132.

²²³ In the original Greek text of the chronicle: *σολκολ-αγαση*.

²²⁴ Lit. “volunteers.” This was a light cavalry formation of provincial troops, initially consisting of volunteers as is evident from its name; in the period under study, the *gönüllüs* received regular salaries amounting to 13–15 *akçes* daily in the case of ordinary soldiers, almost twice more than the soldiers of provincial infantry; see Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim*, p. 166; AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 24, fol. 1–2 ff.

²²⁵ Dimitrov, “Tureckie dokumenty o sostojanii xotinskoy okrugi,” pp. 151–155.

²²⁶ Cracow, Biblioteka Książąt Czartoryskich [hereafter, BCz.], ms. 5855, nos. 18874–18875 (letters from 18 August 1721 and 20 October 1722). The second letter has *skkuł* instead of *sawkuł*.

²²⁷ Cf. above *yemin ağası* – “the agha of the right wing;” the title *sağ kol ağası*, used in the reference to Kolchak, can also be found in the Ottoman court chronicle by İsmail Asım Efendi, in his narration of the events of the year 1140 AH (19 August 1727 – 6 August 1728); see below.

been yet the commander of Hotin because we know from extant documents that in 1718 the fortress was commanded by Mirza Mehmed Pasha,²²⁸ and in 1721 by Abdi Pasha.²²⁹

Already as an officier in the Hotin garrison, Ilias Kolchak began to build his position of an intermediary in the contacts between the Ottoman Porte and the dignitaries and border authorities of the Commonwealth, the position that would bring him with time mutual recognition and successive promotions. For instance, in 1721 he mediated in the contacts between Hetman Sieniawski and Abdi Pasha by arranging an audience in Hotin for the hetman's two emissaries.²³⁰ Pylyp Orlyk, the former Cossack hetman who traveled from Sweden to the Porte through German and Polish lands also benefitted from Kolchak's good services when in March 1722 he stopped near Hotin and interrupted his journey for two months. Referred in the hetman's diary as a "Lipka colonel," probably due to the fact that he commanded over a cavalry detachment consisting of Lithuanian Tatars, Kolchak in vain tried to arrange an audience with very cautious Abdi Pasha, and when Orlyk fell ill, he took care of him and even provided him with tea, already known in Hotin and referred to in Orlyk's diary as *herba the*.²³¹

A curious glimpse of retrospection is contained in a letter by Ilias Kolchak, sent to Stefan Humiecki, the palatine of Podolia, on 2 June 1735. The pasha recalled: "having resided over twenty years here, in Hotin, by the order of His Most Illustrious Imperial Majesty, My Gracious Lord, [...] I have endeavored that neither on my part nor on the part of those who are under my command any act be committed that would cause the violation of friendship."²³² If we were to treat literally the number of years invoked in the letter, we would have the proof that Ilias Kolchak had served in the garrison of Hotin from the very moment when the fortress had been taken over by the Porte after the Treaty of Edirne of 1713.

An important mention regarding Ilias Kolchak is contained in the Ottoman chronicle by Chelebizade Ismail Asım Efendi, who in 1723 replaced Mehmed Rashid as the court chronicler with the task to continue the work of his predecessor. Among the events of the year 1140 AH (19 August 1727 – 6 August 1728), we learn that "the *sandjak* of Prizren was granted to Kolchak Ilias Bey, the agha of the right wing in Hotin ranked as *mirliva*, on the condition of [continuous] performing of the aforementioned service."²³³ As we see, Kolchak was granted the governor post of the *sandjak* centered

²²⁸ Dimitrov, "Tureckie dokumenty o sostojanii xotinskoj okrugi," p. 153.

²²⁹ BCz., ms. 5855, no. 18874.

²³⁰ *Ibidem*.

²³¹ Jan iz Tokar Tokarževs'kyj Karaševyč/Jan z Tokar Tokarzewski Karaszewicz (ed.), *Dijarij het'mana Pylypa Orlyka/Diarjusz hetmana Orlika* (Warsaw, 1936), pp. 83–98.

²³² See the letter no. 256 in the present edition (the edition contains 343 letters and documents – 337 letters in the section entitled *Korespondencja Iliasza Kolczaka Paszy* and 6 letters and documents in Appendix 1 (*Aneks 1*)).

²³³ *Hotin'de sağ kol ağası olub mirlivâ pâyesi olan Kolçak İlyas Bey'e Prizrin sancağı ber-vech-i ma'îšet zikr olunan hizmetde bulunmak şartıyla tevcih olunub*; see Râşid Mehmed Efendi,

in Prizren in distant Kosovo, whose incomes were to secure his subsistence, while according to the sultan's order the grantee was to remain in service in the border fortress of Hotin. We do not know whether the titles of bey and *mirliva*²³⁴ were bestowed on Kolchak simultaneously with the grant of the governorship of Prizren, or he had carried them already earlier as is suggested by the text of the chronicle. Probably they were linked with the bestowal of the province. Only in the later period the title of *mirliva* adopted its contemporary meaning in Turkish and began to denote a military rank equal to major general and not linked to any administrative function.

Ilias Kolchak became the governor of Hotin only in 1730. An evidence is provided by a letter published in the present edition, sent to Kolchak on 31 May 1731 by Michał Walerian, duke Korybut Woroniecki (*alias* Weroniecki), a colonel and judge (*sędzia grodzki*) in Kamieniec, whose author invoked an old quarrel between a Polish noble Szymon Baworowski and a Jew named Szaja, a subject of the Crimean khan, concerning an unpaid debt, recalling that “this issue [was] already announced to the predecessors of Your Pasha's Majesty, even last year, in the very presence of Your Pasha's Majesty, by Their Majesties the delegates of the palatinate of Podolia sent [to Hotin] in various affairs, and a decree was ordered to [their] full satisfaction under the governorship [lit. “pashaship”] of His Majesty Mustafa.”²³⁵ Thus we learn that a year earlier the governorship of Hotin belonged to Mustafa Pasha while Ilias Kolchak belonged to his retinue and was present during the negotiations with the Polish delegates. In the Černihiv manuscript we also find a letter authored by Florian Szylling, the commander of the fortress of Kamieniec Podolski, sent on 10 August 1729 to Ilias Kolchak who is titled the “bey of Prizren” (*bej preyzrzyński*) in the letter's heading, hence in the summer of 1729 he was still the governor of the *sandjak* of Prizren.²³⁶ From the period when Kolchak was titled the bey of Prizren, probably the years 1728–1729, we also have a letter preserved in the AVPRI, written by a certain Mustafa, a retinue member of the Ottoman governor of Rumelia, and addressed to “Kolchak Bey, presently being in the fortress of Hotin” (*haliya Hotin kal'esinde olan [...] Kolçak Beg*).²³⁷

The change in the post of the governor of Hotin must have occurred already in winter, since in his letter written in Hotin on 21 March 1730, Ilias Kolchak thanked Stefan Humiecki, the palatine of Podolia, “for having congratulated me on the bestowal of the honor granted by His Most Illustrious Imperial Majesty, My Gracious Lord.”²³⁸ Although we do not learn directly from the letter what honor was bestowed on Kolchak,

Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, ed. A. Özcan, Y. Uğur, B. Çakır, A. Z. İzgöer, vol. 3: 1134–1141 / 1722–1729 (Istanbul, 2013), p. 1590.

²³⁴ Lit. „emir of the banner;” this term of Arabo-Persian origin is synonymous with the Turkish title of *sancakbeği/sancakbeyi* (“bey of the *sandjak*”), since the Turkish term *sancak* originally denoted a banner and only with time adopted the second meaning of a province.

²³⁵ See the letter no. 16.

²³⁶ See the letter no. 1 in Appendix 1 (*Aneks I*).

²³⁷ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 15, fol. 15–16.

²³⁸ See the letter no. 1.

his letter is signed (in Polish): “Ilias Kolchak, the pasha and *serasker* of Hotin” (*Iliasz Kolczak, pasza i seraskier chocinski*), hence the congratulations apparently referred to his advancement to the post of the commander-in-chief (*serasker*) in the fortress of Hotin and the bestowal on him of an honorary title of pasha. From then on, the Polish correspondents of Ilias Kolchak would refer to him in their letters with these two titles: *serasker* and pasha.

Our reader may justly wonder why, when establishing the precise date of Ilias Kolchak’s advancement, we do not use Ottoman documents, instead trying to find indirect information in the Polish-Ottoman correspondence. As the matter of fact, among the Ottoman documents held in Moscow we found a letter by the grand vizier, who entrusted to Kolchak the duties of guarding the fortress of Hotin, protecting its subjects and collecting transborder information in relation to the addressee’s nomination, “by the grace of the sultan,” to the “elevated rank of a *mirmiran*” (*rütbe-i refi’-i mirmirani*) and the bestowal on him of the *sandjak* of Hotin.²³⁹ Alas, the document is undated and we only know that it was issued by Grand Vizier Nevşehirli Ibrahim Pasha, who held his post from 1718 till the end of September 1730, when he was executed during the rebellion that also caused the deposal of Sultan Ahmed III. Worse, in the work of Subhi Mehmed Efendi, another Ottoman court chronicler who held this position in the years 1739–1745 and described the events of the years 1730–1744, the information on Kolchak’s promotion is placed among the events of the year 1145 AH (24 June 1732 – 13 June 1733). There we read that “the *sandjak* of Hotin was granted to Kolchak Ilias Pasha on the condition of guarding its borders, with an addition of the *sandjak* of Yanina.”²⁴⁰ However, the contemporary editor of Subhi’s chronicler, Mesut Aydin, observes in a footnote that the information about Kolchak’s promotion is missing in the chronicle by Shakir Hüseyin Efendi. The latter, preserved in manuscript only, contained the events of the years 1145–1148 AH and served Subhi Mehmed as the basis for his own narration covering this period, hence Subhi must have found the mention on Kolchak’s promotion elsewhere and he apparently entered it in a wrong place. The mistake has been perpetuated because Subhi’s chronicle was used by Mehmed Süreyya, a nineteenth-century Ottoman biographer, the author of a voluminous compendium containing prosopographic data regarding Ottoman dignitaries that is still useful today and was republished in Latin alphabet over twenty

²³⁹ [...] *hala ‘avatîf-i ‘aliyye-i şehriyariden rütbe-i refi’-i mirmirani ve Hotin kal’esi muhafazası şartıyla Hotin sancağı size tevcih ve ihsan olunub*; AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 7, doc. 414. The title of *mirmiran* (“emir of emirs”) was synonymous with the title of *beylerbeyi* (“bey of beys”).

²⁴⁰ *Livâ-i Hotin serhadd-i merkum muhafazası şartı ve Yanya sancağı ilhâkıyla Kolçak İlyas Paşa’ya tevcih olundu*; see Subhi Mehmed Efendi, *Subhi tarihi: Sâmî ve Şâkir tarihleri ile birlikte 1730–1744 (inceleme ve karşılaştırmalı metin)*, ed. M. Aydın (Istanbul, 2007), p. 173. On the *sandjak* of Yanina (present-day Ioannina in the Greek Epirus), see below.

years ago. The promotion of Ilias Kolchak to the governorship of Hotin is dated in this compendium to the year 1145 AH (1732/33 AD).²⁴¹

Only by juxtaposing all the aforementioned sources we can date the promotion of Ilias Kolchak to the beginning of the year 1730. The earliest Polish letter from the Hotin archive, which is addressed to Kolchak as the fortress governor, is dated 30 March 1730.²⁴² It does not mean that Ilias Kolchak had not corresponded with Polish nobles earlier, and we have already seen examples from the 1720s, yet in the Hotin archive apparently only the letters from the period of his governorship had been kept and have survived to the present day.²⁴³ It is also possible that documents of personal character, including those concerning his earlier career and promotions, were kept separately and were transferred to his heirs upon his death.

Apart from the date of his promotion to the governorship of Hotin, also the titles used by Ilias Kolchak need explanation. Considering that the province of Hotin was not an *eyalet*, but only a *sandjak*, its governor was entitled merely to the title of a *sandjak* bey (Tur. *sancak begi*, i.e., “the bey of a *sandjak*”) and the related privilege of displaying one horsetail. Following the inflation of titles observable since the late seventeenth century, in the period concerned Ottoman *sandjak* governors were frequently granted honorary titles of pashas along with the right of displaying two horsetails that had earlier been restricted to the governors of *eyalets*, yet this was not an automatic rule.²⁴⁴ Nonetheless, it seems that in the case of Ilias Kolchak, his nomination to the governorship of Hotin was from the outset linked to the title of pasha and the right of displaying two horsetails. This can be learned from the already quoted letter by Grand Vizier Ibrahim Pasha,²⁴⁵

²⁴¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, ed. N. Akbayar (Istanbul, 1996), vol. 3, p. 797.

²⁴² It is the letter by Florian Szylling, the aforementioned commander of Kamieniec Podolski, in which Kolchak is titled as the serasker of Hotin (*seraskier chocinski*); see the letter no. 2.

²⁴³ With the sole exception of the already mentioned letter by Florian Szylling from 10 August 1729, which is addressed to Kolchak when the latter still held the post of the governor of Prizren; see the letter no. 1 in Appendix 1 (*Aneks I*).

²⁴⁴ In a recently published article, Andrii Zhyvachivskiy persuasively argues that, contrary to the opinion expressed by Halil Inalcık and accepted in Ottoman historiography, the province of Caffa (Kefe) was not raised to the status of *eyalet* in 1568 and remained a *sandjak* almost till 1600, even though many of its governors were titled *beylerbeyis* and pashas. The first of them, Kasım Bey, was nominated a *beylerbeyi* thanks to the patronage of Grand Vizier Mehmed Sokollu and because he was appointed the commander-in-chief of the Astrakhan campaign, planned the following year. Later on, the elevated rank was awarded to several governors, including a former tutor of the sultan, yet between such governors one still finds “common” *sandjakbeys*, and in Ottoman sources Caffa was termed a *sandjak* almost till the end of the sixteenth century; see idem, “The Governors of Kefe and Azak in Ottoman-Muscovite Relations in the Fifteenth-Seventeenth Centuries and the Issue of Titulature,” *Acta Poloniae Historica* (2017), no. 115, pp. 211–234, esp. pp. 215–218.

²⁴⁵ In the grand vizier’s letter we encounter the Persian term *mirmiran* (*emir-i emiran* > *mirmiran*, i.e., “emir of emirs”) which was synonymous with the Turkish term *beylerbeyi* (*begler begi* > *beylerbeyi*, i.e., “bey of beys”) and automatically connected with the right to display two horsetails.

the entry (although erroneously dated) in the chronicle by Subhi, and finally, the change in the address form in Polish letters sent to Ilias Kolchak, visible from March 1730.

Ilias Kolchak received a further promotion in 1736, when the civil war in Poland-Lithuania had already come to end but the war with Russia was at its height. The Army of Field Marshal Lacy was besieging Azov while the second army of Field Marshal Münnich was preparing an assault of Perekop and a further march into the Crimea.²⁴⁶ In the AVPRI, a firman has been preserved, issued by Sultan Mahmud I and dated in the second decade of Muharrem of the year 1149 AH (22–31 May 1736), which granted Ilias Kolchak “the elevated vizieral rank” (*rütbe-i vala-i vezaret*) linked to the right of displaying three horsetails.²⁴⁷ In this case, the chronicle by Subhi Mehmed Efendi not only confirms this dating, but contains an even more precise date of the sultan’s firman, namely 14 Muharrem, i.e., 25 May 1736.²⁴⁸ Narrating the events of this year, Subhi already worked independently, without borrowing from older chronicles, and his function of court chronicler gave him access to the palace archives and an opportunity to consult original documents.

The news of Kolchak’s promotion spread fast among his correspondents. Already on 14 June 1736, Pylyp Orlyk congratulated “Your Pasha’s Majesty the preeminence of [i.e., expressed by] three horsetails and viziership,” in a letter sent from Qavshan (Rom. Căușeni; Ukr. Kaușany), the Budjak residence of the Crimean khan.²⁴⁹ Already two years earlier, in his first letter written in Qavshan, where the former Cossack hetman arrived after a twelve-year internment in Thessaloniki, released by the Porte in the face of a new conflict with Russia, on 18 April 1734, Orlyk expressed his wish “to be able to congratulate Your Majesty, My Very Graceful Lord, on the higher honor of *serasker* with three horsetails, within a short time, because it is deserved through the majesty and great merits of Your Majesty, My Very Graceful Lord.”²⁵⁰ These words demonstrate not only Orlyk’s skills in making compliments, but also his good orientation in Ottoman ranks and honors. Congratulations also arrived from the Polish side of the border, sent in a letter written in Żwaniec on 4 August 1736 by the aforementioned judge (*sędzia grodzki*) from Kamieniec, Michał Walerian Woroniecki.²⁵¹

Of great importance for Ilias Kolchak’s wellbeing, but also his prestige, was his second governorship – held in parallel with the governorship of Hotin – of the *sandjak* of Yanina (Greek Ioannina) in distant Epirus.²⁵² Its award was probably meant only to

²⁴⁶ On these events, see the letter no. 271 and accompanying footnotes.

²⁴⁷ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 6, doc. 357. Initially only the members of the sultan’s council (imperial divan) had been awarded the titles of viziers, however in the eighteenth century this title was also granted to governors of important provinces and fortresses.

²⁴⁸ Subhi Mehmed Efendi, *Subhî tarihi*, p. 299.

²⁴⁹ See the letter no. 278.

²⁵⁰ See the letter no. 176.

²⁵¹ See the letter no. 282.

²⁵² See above for the already quoted fragment of the chronicle of Subhi Mehmed Efendi; cf. also AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 4, docs. 103, 107, 172; folder no. 5, doc. 212; folder

guarantee him an additional income in the form of a so-called *arpalık*,²⁵³ because it is hardly imaginable that he could effectively govern two provinces 1500 km distant from one another. From a letter sent in July 1732 by Mehmed Emin Agha, his trusted confidant in Istanbul, we learn that the representative (*kâhya*) of the grand vizier intended to take away Yanina from Kolchak and give it to someone else.²⁵⁴ Yet we do not know whether this plan was effected and the question needs a further research. It is nonetheless striking that instead of granting him an additional income to be drawn in nearby Bulgarian lands, the Porte entrusted Kolchak with a province that deserved a careful attention on its own due to its strategic location. In the course of the eighteenth century, apart from Venetian fleet that had frequented local waters for centuries, also French and British vessels began to appear in the Ionian Sea, to be soon joined by Russian vessels in the Napoleonic era. Ali Pasha of Tepelena, who held the governorship of Yanina in the years 1787–1822, would create a semi-independent state by not allowing any European power to set foot in Epirus, yet on the other hand he challenged the sultan's authority, which brought about the fall of the proud pasha but at the same time secured him immortality in a novel by Alexandre Dumas. Looking from that perspective, we can easily understand the vizier's *kâhya* who believed that Ilias Kolchak should be satisfied with the rule in just one province.

Mehmed Emin Agha, who warned Ilias Kolchak about the designs of the grand vizier's *kâhya*, played a key role in the pasha's career, reporting recent events in numerous letters, warning of imminent dangers, acting as intermediary in sending correspondence, and running errands in the sultan's capital. Ottoman provincial governors as well as vassal rulers of Moldavia and Wallachia maintained agents at

no. 7, doc. 418. Of special interest is doc. 107, from which we learn that for the bestowal of both provinces Kolchak had to pay 3000 lion dollars (the term refers to silver Dutch *leeuwendaalder*, known as *talar lewkowy* in Poland and as *esedi gurus* in the Ottoman lands) to the grand vizier, 1500 to his *kâhya*, 500 to the head of his chancery (*reis efendi*), 250 to chancery scribes for drawing the document, and 200 to his footman (*çohadar*) for its delivery. Such gifts were not regarded improper as is evidenced by the fact that they were recorded and kept in the archive, and their amounts reflect a clear hierarchy. Also the officials of central chanceries had to pay for their posts, and the grand vizier was expected to send fitting gifts for the sultan's family members, hence gifts collected from provinces were regarded as a kind of investment recovery. The custom of purchasing offices was also common in a number of early modern states in Europe.

²⁵³ The term *arpalık* (from Tur. *arpa*, i.e., “barley”) denoted additional incomes, referred to as “equivalent for barley expenses,” that were granted to provincial governors, but also other dignitaries and ladies from the imperial harem; governors of border provinces usually received *arpaliks* because it was common knowledge that their expenses could not be covered by incomes from their provinces that were often destructed by war and depopulated. For instance, the governor of the province of Podolia, established in 1672, obtained as an *arpalık* the incomes from the *sandjak* of Nikopol, situated in present-day Bulgaria on the right shore of the Danube; see Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim*, p. 66.

²⁵⁴ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 6, doc. 359, fol. 129–130; a letter dated on 17 Muharrem 1145 AH (10 July 1732).

the Sublime Porte who represented their patrons before the grand vizier and facilitated channels of communication. Such an agent was referred to as *kapu kethüdası*, or in a shortened form *kapu kâhyası*,²⁵⁵ and the term denoted a “representative at the porte (i.e., court).” Initially this was exactly the function of Mehmed Emin.²⁵⁶

It was Mehmed Emin who transmitted to Ilias Kolchak the requests of the French ambassador in Istanbul, Marquise de Villeneuve, so that French diplomats in Istanbul and Warsaw may use the Ottoman courier mail system on the road section between Istanbul and Hotin.²⁵⁷ Mehmed Emin also mediated in more trivial matters, for instance – as in the case already mentioned above – transferring the request of a frustrated wife so that Kolchak persuade her husband, who served in the Hotin garrison, to either send her some money or a divorce letter. When, in 1731, Mehmed Emin set out for a pilgrimage to Mecca, Grand Vizier Kabakulak Ibrahim Pasha notified Ilias Kolchak that until the agha’s return the function of Kolchak’s *kâhya* at the Sublime Porte would be taken over by Mehmed Emin’s deputy named Mustafa Agha.²⁵⁸ As we see, the function of a *kâhya* at the Sublime Porte bore an official character and its usefulness was acknowledged by both sides: the governor of Hotin and the grand vizier. After his return from Mecca, Mehmed Emin obtained the post of the overseer of the imperial mint and from then on signed his letters not only as the agha of *silahdars*,²⁵⁹ but also as the mint overseer (*emin-i darbhane* or *nazir-i darbhane*).²⁶⁰ He also began to enter before his name the proud title of hajji (*haci*) that distinguished the persons who

²⁵⁵ In the present-day Turkish orthography *kapı kethüdası* and *kapı kâhyası*.

²⁵⁶ Because the term *kethüda* (or *kâhya*) often appears in sources without a context, it is easy to get confused because originally this term denoted a majordomo or a deputy, and in that sense we may speak of the *kâhya* (i.e., deputy) of the grand vizier in Istanbul, or the *kâhya* of Kolchak Pasha in Hotin. To bring more confusion, the term *kapu kethüdası* (or *kapu kâhyası*) did not necessarily denote a representative at the Sublime Porte as it could also denote a representative at the porte (i.e., court) of the Crimean khan or a governor of a neighboring province. For instance, the Moldavian rulers maintained their representatives not only at the Sublime Porte in Istanbul, but also at the porte of the governor of Hotin, and in both cases such a representative was referred to as *kapu kethüdası* or *kapu kâhyası*.

²⁵⁷ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 5, doc. 236; folder no. 20, fol. 31–32. See also below.

²⁵⁸ [Mehmed Emin Aga] *gelineye dek kapu kethüdalığınız hizmeti kethüdası Mustafa Aga’ya tefviz olmagın*; see the letter of Grand Vizier Ibrahim from 26 Ramadan 1143 AH (4 April 1731); AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 7, doc. 449.

²⁵⁹ The corps of *silahdars* (from Tur. *silahdar*, “sword-bearer”) was one of the formations of the sultan’s guards.

²⁶⁰ For *emin-i darbhane*, see i.a. AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 19, fol. 37–38 and folder 20, fol. 33–34; for *nazir-i darbhane*, see i.a. folder 17, fol. 197–198 and folder 19, fol. 85–86; only the last letter is dated and bears the date of 20 Redjeb 1147 AH (16 December 1734). The titles *emin* and *nazir* were used alternatively in regard to mint overseers; according to a list of the overseers of the imperial mint that was composed by Ömerül Faruk Bölükbaşı, Mehmed Emin Agha performed this function in the years 1731–1735; see idem, *18. yüzyılın ikinci yarısında darbhâne-i âmire* (Istanbul, 2013), pp. 29 and 34.

had visited the Holy Cities of Islam.²⁶¹ We do not know whether having assumed his new function in the mint Mehmed Emin still linked it to the official role of Kolchak's *kâhya* at the Sublime Porte, or rather he continued to perform his services informally. At any rate, it was Mehmed Emin who in 1736 notified Ilias Kolchak of his promotion to the rank of vizier,²⁶² and earlier reported that it was the Crimean khan who advocated his case at the sultan's court.²⁶³

We do not know how a future career of Ilias Kolchak would have develop if he had not prematurely died in 1741. Probably the Porte would still value his competencies and would not blame him for the capitulation of Hotin in 1739. An evidence for that is provided by the rich correspondence that he continued to receive from his relatives and friends while in Russian captivity, and the further career of Hatibzade Yahya Pasha, whose fate was similar as he was imprisoned by the Russians after the capture of the fortress of Očakiv in July 1737. Following his return to the Ottoman Empire, in 1741 Yahya became the governor of Bursa, and later in the same year of the rich province of Egypt, serving at different high posts until his death in 1755, and even acting for some time as the Ottoman grand admiral (*kapudan pasha*) in 1743.²⁶⁴ The conditions of captivity of the two pashas in St. Petersburg were apparently not harsh, since Regina Salomea Pilsztynowa (born Rusiecka), a famous doctor, traveler and adventurer who at that time sojourned at the court of Empress Anna, was allowed to visit them each day.²⁶⁵

²⁶¹ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 3, docs. 72 and 91, with the title of *haci* apparent in his signature. An overview of eighteenth-century Ottoman correspondence preserved in the AVPRI reveals how many senders inserted the titles of *haci* or *el-hacc* before their names. It appears that in that period a pilgrimage to Mecca became much more popular and accessible to the Ottoman upper class members and officials than in the previous centuries.

²⁶² AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 3, doc. 91, fol. 181–182.

²⁶³ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 6, doc. 309, fol. 19–20.

²⁶⁴ Orhan Kılıç, "Batı Karadeniz Kıyısında bir Osmanlı eyaleti: Özi/Silistre (İdari taksimat ve yönetim)," *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* (2017), no. 23, pp. 29–82, esp. p. 74; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, vol. 5, pp. 1675–1676.

²⁶⁵ *Za moją bytnością był tam w niewoli Jahia Pasza, Turczyn wielkiego statku i przedniego rozumu, mąż wspaniały, i Kolczak Pasza, także wielkiej pochwały człek, z którymi paszami wolno mi było choćby i co dzień gadać, co nie każdemu pozwolono, ale moi paszowie, Jahia Pasza i Kolczak Pasza bardzo mnie nawidzili, uważali prawdę moją, że ja obu stronom wszystkiego dobrego życzę, jak Moskałom, tak Turkom* ["During my stay, there were imprisoned there Yahya Pasha, a Turk of great dignity and excellent reason, a magnificent man, and Kolchak Pasha, also a man of great praise, and I was allowed to speak with these pashas even every day, which was not allowed to every one; yet my pashas, Yahya Pasha and Kolchak Pasha, liked me very much and valued my honesty since I wished good to both sides, the Muscovites as well as the Turks" – transl. DK]; see Regina Salomea z Rusieckich Pilsztynowa, *Proceder podróży i życia mego awantur*, ed. R. Pollak (Cracow, 1957), p. 109. On the new proof that verifies Pilsztynowa's own relations and adds new details to her adventurous cv, which has also been recently found in the AVPRI, see Dariusz Kołodziejczyk, "Na tropach Salomei Reginy Pilsztynowej: glosa do życiorysu," in: *W cieniu wojen i rozbiorów. Studia z dziejów Rzeczypospolitej XVIII i początków XIX wieku*, ed. U. Kosińska, D. Dukwicz, A. Danilczyk (Warsaw, 2014), pp. 215–229.

The acquaintance made in St. Petersburg was to serve Pilsztynowa two years later, when she entered a lawsuit before the kadi court in Rushchuk²⁶⁶ and the protection of Yahya Pasha, who by that time had returned to Istanbul and resumed his position in the Ottoman hierarchy, helped her to obtain a favorable verdict.²⁶⁷

The sources at our disposal shed some light on Ilias Kolchak's family. The older of his two sons, named Ahmed,²⁶⁸ served in Hotin as an Ottoman officer,²⁶⁹ and the younger one remained at his father's side, too.²⁷⁰ Also Kolchak's brother-in-law served in Hotin.²⁷¹ Even the pasha's wife emerges in one of the letters: in May 1733, Colonel Lösekan, the commander of the Ramparts of the Holy Trinity (Okopy Świętej Trójcy), notified Ilias Kolchak of a planned visit of his wife and her accompanying ladies in Hotin, asking to permit them to pay a courtesy call on the pasha's wife.²⁷²

²⁶⁶ Ruse in present-day Bulgaria.

²⁶⁷ [I] posłałam do Stambułu z listem do Jahii Paszy, co był w niewoli w Peterburgu u carowej jmci natenczas, jak ja byłam także w Peterburgu [...] i tak mój dobry pasza nie żałował pracy swojej, i sam pojechał do wezyra ["and I sent [a man] to Istanbul with a letter to Yahya Pasha, who had been in Petersburg in Her Imperial Majesty's captivity at the time when I had also been in Petersburg; [...] and my good pasha did not spare his efforts and went in person to the grand vizier" – transl. DK]; Pilsztynowa, *Proceder podróży i życia mego*, p. 180; cf. Kołodziejczyk, *Na tropach Salomei Reginy Pilsztynowej*, s. 220–222.

²⁶⁸ For his letters from the years 1742–1743, see below.

²⁶⁹ Greetings for him are contained in a letter addressed to his father, penned by Józef Sierakowski on 12 September 1732 (see the letter no. 47): *Jego Miłości Panu pułkownikowi, synowi Wielce Mnie Miłościwego Pana kochanemu ukłon mój zasylam* ["I forward my salute to his majesty the colonel, the beloved son of Your Majesty, my Lord"]; it is hard to determine which Ottoman rank the Polish title of *pułkownik* [colonel] referred to.

²⁷⁰ The same Józef Sierakowski, in his letter from 10 June 1733, attached in a postscript his greetings to Kolchak's two sons: *Jego Miłości Panu pułkownikowi i bratu jego młodszemu, ukochanym synom Waszej Paszowskiej Mości Mnie Wielce Miłościwym Panom kłaniam uniżenie* ["I humbly bow to my beloved lords, his majesty the colonel and his younger brother, the beloved sons of Your Pasha's Majesty"] (see the letter no. 80). Similar greetings are contained in his letter from 18 July 1733 r. (see the letter no. 92).

²⁷¹ We learn about it from the pasha's letter to the widow of the palatine of Belz, in which Kolchak asked to restore the horse that had been stolen from his brother-in-law by the latter's subordinate who had fled to Poland; see the letter no. 29.

²⁷² [W]edług danej deklaracyjej żonie mojej, że temi czasy będzie miała szczęście nawiedzenia Jaśnie Wielmożną Panią Jej Mość Waszej Baszyńskiej Mości, śmiem upraszać, aby Wasza Baszyńska Mość dnia jutrzejszego pozwolił żonie mojej i wszystkim damom, które jej kompaniji dopomogą, jak do Chocimia przyjadą, nawiedzić Jaśnie Wielmożną Panią Jej Mość Waszej Baszyńskiej Mości ["According to the promise given [previously] to my wife that this time she would have the pleasure to see Her Majesty, the Ladyship of Your Pasha's Majesty, I beg to ask that tomorrow your Pasha's Majesty allow my wife and all the ladies who accompany her, when they arrive at Hotin, to pay a courtesy call on Her Majestic Ladyship of Your Pasha's Majesty"]; see the letter no. 77. One can guess that the visit's main goal was to make purchases in the shops of Jewish and Armenian merchants in Hotin, yet a socio-touristic aspect was also present and a visit to the house of a Turkish pasha was certainly its highlight.

In the Kolchak Pasha Archive in Moscow one encounters an intriguing letter addressed to the pasha and signed “the sincerely devoted mother of the Dear, the wife of Hadji Baba” (*el-muhlis valide-i aziz zevce-i el-Haci Baba*), whose author addresses the recipient “fortunate pasha, my son” (*devletlü paşa oğlum*) and complains about her loneliness.²⁷³ It is highly likely that the letter was written by Kolchak’s mother, yet one cannot also exclude that the author was another elder female member of his family or the circle of friends, since calling non-family members with family terms is still common in Turkish.

The wife of Ilias Kolchak and his younger son named Mehmed, then 11 years old, were present in Hotin during the fortress’s surrender in 1739.²⁷⁴ Whereas the governor was sent to Russia with a group of ca. 600 prisoners of war, his wife and son, along with many Turkish women, were taken to Jassy by Field Marshal Münnich, who promised to send them to Istanbul on Kolchak’s request.²⁷⁵ We do not know whether the older son was captured along with his father, yet after the pasha’s death he competed for the vacant post, enjoying popularity among the inhabitants of Hotin and having patrons in Istanbul, including Mehmed Emin, the former representative of Ilias Kolchak at the Sublime Porte. The governorship was nonetheless given to Suleyman Pasha, who owed his promotion to the support of the Moldavian ruler Grigore II Ghica.²⁷⁶ From a letter written by Jan Świrski, a Polish border judge, on 19 July 1741, one may conclude that Suleyman was the son of Abdi Pasha, the first governor of Hotin who had held this post in the early eighteenth century; writing shortly after the death of Ilias Kolchak, Świrski informed Jan Tarło that “they [i.e., the Ottomans] expect the post of the pasha to be given to the great Abdi Pasha’s son, whose father had restored Hotin from ruins” [*na paszyństwo [...] spodziewają się wielkiego Apty Baszy syna, którego ojciec Chocin de ruderibus extruxit*].²⁷⁷

A situation when the post of the Hotin governor was coveted by two sons of former pashas, and the victory depended on the support of the Moldavian ruler, was fully in

²⁷³ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 15, fol. 55–56.

²⁷⁴ Ion Neculce, *Opere*, ed. G. Ștrempel (Bucharest, 1982), p. 821. The information concerning the name and age of the pasha’s younger son is missing in the popular edition of Neculce’s chronicle from 1955. We find it only in an extended version preserved in the manuscript by Ioasaf Luca that it almost contemporary with the chronicle (we thank Michał Wasiucionek for his help in solving this puzzle). Whereas the Moldavian chronicler referred to the pasha’s younger son as Mehmed, in Ilias Kolchak’s biography by Mehmed Süreyya we encounter an information that the pasha had a son named Selim (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, vol. 5, p. 797). This son even has his own short biography where we learn that he served in one of the detachments of the palace guards (*hassa silahşorlar*), died in Istanbul in 1802 and was buried at the Haydarpaşa Cemetery (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, vol. 5, p. 1488). Hence either one of the above authors recorded an erroneous name of the younger son of Ilias Kolchak, or the pasha had more than two sons.

²⁷⁵ See “Relacja jm. pana Hirszkorna,” in: *Listy hetmańskie*, p. 271.

²⁷⁶ Camariano and Camariano-Cioran, *Cronica Ghiculeștilor*, pp. 520–521.

²⁷⁷ CDIAUK, f. 254 (Tarło), op. 1, spr. 559, fol. 174r–v.

line with the mechanisms of the functioning of the Ottoman state of the era, in which careers were often decided by cliental relationships, just like in many other states of early modern Europe.²⁷⁸ Ahmed Bey, the elder son of Ilias Kolchak, did not wait long to see his promotion, since already in 1742 he held the post of the acting governor (*kaymakam*) of Hotin, as we can see from his signature under a letter addressed to Paweł Benoe, the Polish Crown prosecutor (*instygator koronny*) and extraordinary envoy to Istanbul.²⁷⁹ A year later, Ahmed was already the governor of Hotin and used the honorary title of pasha, signing his letters to Benoe “Ahmed Kolchak, the pasha of Hotin.”²⁸⁰ Just like in the times of his father, Ahmed Pasha thanked his Polish correspondent for news from the north, especially concerning Russia, and asked for a continuation of the news exchange. The new governor’s secretary was Ismail Agha Józefowicz, a Lipka from Hotin and ancient correspondent of Ilias Kolchak,²⁸¹ who greeted Benoe in a separate letter confirming that “all Polish letters are read and responded by me.”²⁸²

The network of Polish-Lithuanian correspondents of the pasha of Hotin

In his letter to Ilias Kolchak, recently nominated the pasha of Hotin, in 1730, Grand Vizier Nevşehirli Ibrahim ordered the addressee to “respect the traditions of good neighborliness resulting from the friendship and contiguity between the Polish

²⁷⁸ On the transborder patronage and cliental relations that also extended to the territories of Ottoman neighbors, see Michał Wasiucionek, *The Ottomans and Eastern Europe. Borders and Political Patronage in the Early Modern World* (London, 2019). On the cliental relations in the Ottoman Empire and numerous analogies with the Polish-Lithuanian Commonwealth, with references to the works by Rifa’at ‘Ali Abou-El-Haj, Jane Hathaway, Antoni Mączak, et al., see Dariusz Kołodziejczyk, “Elity w Imperium Osmańskim (XV-XVIII wiek),” in: *Afryka, Orient, Polska: prace ofiarowane profesorowi Andrzejowi Dziubińskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, ed. S. K. Kuczyński, A. Rachuba, M. Tymowski (Warsaw, 2007), pp. 87–122, esp. pp. 109–122.

²⁷⁹ *Achmed Bey, syn Kolczak Paszy, kaymakam chocinski*; see Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника [Lviv’ska naukova biblioteka im. V. Stefanyka, hereafter, LNBS], f. 145, op. 1, ms. 1, fol. 12r (a letter dated 4 October 1742).

²⁸⁰ *Achmed Kolczak pasza chocinski*; see *ibidem*, fol. 10r and 8r (two identical signatures under the letters dated 20 September 1743 and 19 October 1743); an earlier letter by Ahmed Pasha to Benoe, dated 2 August 1743, is signed *Achmet pasza chocinski*; *ibidem*, fol. 9r.

²⁸¹ See the letter no. 138.

²⁸² [W]szystkie ekspedycyje polskie przeze mnie bywają czytane i odpisywane; see LNBS, f. 145, op. 1, ms. 4, fol. 200r (a letter dated in Hotin on 3 November 1742).

Republic and Hotin.”²⁸³ A few years later, the following grand vizier Hekimoğlu Ali Pasha complemented this order by ordering the governor of Hotin to be “an eye and an ear [that follows all developments] in the surroundings and the borderland” (*etraf ve eknafe çeşm o guş olub*).²⁸⁴ It appears that Ilias Kolchak fulfilled both tasks perfectly. The preserved Polish-language correspondence from his archive provides evidence that the network of his correspondents reached 100 people, and one must not forget that not all letters have been preserved. It is worth noting that we have many letters preserved in Ottoman Turkish translations whose Polish originals have not been found. For instance, the folder no. 9 in the AVPRI contains Turkish translations of three letters, written by Stanisław Leszczyński after his escape from Danzig,²⁸⁵ whereas not even one letter of the king has been preserved in the archive in the original. Another example is provided by a letter of Jan Tarło, the palatine of Lublin, which is preserved in a Turkish translation with a date already converted into the Muslim calendar, namely 12 Ramadan 1146 AH (i.e., 16 February 1734), and relates the coronation of Augustus III in Cracow that took place in January 1734.²⁸⁶ At the same time, the oldest Polish-language letter by Jan Tarło, preserved in the archive and published in the present edition, is dated 23 February and does not mention the coronation in Cracow.²⁸⁷ In the aforementioned cases of the letters by Leszczyński and Tarło, we may assume that due to the importance of the sender or the contents of a given letter, the originals were sent to Istanbul and for that reason they are missing in the Hotin archive. Yet in other cases, probably much more common, the present absence of the original letters in Polish must be attributed to the turbulent history of the archive and the lapse of time.

Ilias Kolchak knew Polish and was able to write in Polish, yet in the time when he held the governorship of Hotin his correspondence was led by Piotr Pawłowski, a secretary and translator of the Hotin chancery, who composed responses on behalf of the pasha and made their copies, took care of the Polish section of the provincial archive, and responded to letters that were addressed directly to him.²⁸⁸ Apparently he

²⁸³ *Lehlü cumhuriinin Hotina hemduşi ve ittisali olmakdan naşi hemcüvarlık merasimine ri’ayet [...]*; AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paşi), folder no. 7, doc. 414.

²⁸⁴ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paşi), folder no. 17, fol. 201–202. The letter is undated and signed merely with the name Ali, yet from its tone and a comparison with other letters one may assume that it was issued in the name of Grand Vizier Hekimoğlu Ali Pasha, who held this post in the years 1732–1735.

²⁸⁵ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paşi), folder no. 9, docs. 619/24–26, fol. 87–92.

²⁸⁶ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paşi), folder no. 16, fol. 179–180. According to the contents of the letter, or rather its Turkish translation, the elector of Saxony (i.e., Frederick Augustus II, the son of the late King Augustus II of Poland) entered Cracow on 10 Sha’ban 1146 AH and the coronation took place four days later, i.e., on 14 Sha’ban, which would correspond with 20 January 1734 according to the Gregorian calendar. In reality, the coronation took place on 17 January 1734.

²⁸⁷ See the letter no. 149.

²⁸⁸ In his diary from the embassy to the Ottoman Porte, Józef Sierakowski noted that on his way back to Poland, in April 1733, before the solemn entry to Hotin he was greeted before the fortress

was a petty noble who looked for earning his living on the other side of the border. We do not know how he learned Turkish, perhaps in his youth when he could have been kidnapped by the Tatars and made prisoner during the Polish-Ottoman war of 1683–1699, or perhaps his assimilation in the Ottoman environment occurred in a peaceful way. There is no indication that he might have been a convert to Islam²⁸⁹ because the converts typically used new names and/or titles, even though – especially in the case of nobles – they also retained their original Polish surnames.²⁹⁰ In that period Ottoman translators were not required or expected to convert to Islam, and the best evidence of that is the career of Alexander Mavrocordatos, a Greek dragoman and the graduate of the University of Padua, who in 1699 signed the Karlowitz Treaty on behalf of the Porte along with his Muslim colleague Mehmed Rami Efendi.

Pawłowski had served in Hotin already before Ilias Kolchak became its governor. The secretary maintained intensive contacts with various partners from Poland-Lithuania, partly of a commercial and financial character. During his long service at the court of the pasha of Hotin, he developed his own network of correspondents and clients, and many nobles, when addressing the pasha, especially in minor affairs, did it through his secretary. The preserved correspondence shows that Polish senders often dispatched their letters to the pasha and his secretary in one envelope, and the contents of these letters were similar. In the cases where an envelope did not contain a separate letter for Pawłowski, the sender often greeted him in a postscript to the letter addressed to the pasha. Still, letters addressed to the pasha were typically styled in a more formal language and composed in a more clear writing, whereas letters addressed to his secretary were simpler in form and contents. The senders dispatched to Pawłowski entire shopping lists, often asking him for mediation in their conflicts with Ottoman merchants. For instance Jan Świrski, the border judge, asked the “beloved Pawłoś” (*kochanego Pawłosa*), as he informally addressed the secretary, to purchase and send him “six *okkas* of coffee, but only the best quality green one, [...] also two *okkas* of soap in bars, two pipe-stems, and ca. two *okkas* of tobacco, but only the good one.”²⁹¹ Some

by local officials sent by the pasha, among whom there was “His Majesty Pawłowski, the pasha’s translator” (*Jego Miłość pan Pawłowski tłumacz paszyński*); see Michał Rzepka, “Diariusz legationis JWJ Mości Pana Strażnika Wielkiego Koronnego odprawionej roku 1732. Edycja tekstu,” doctoral dissertation, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 2018, pp. 302–303.

²⁸⁹ The traditionally applied term “renegade” (Polish *renegat*) has a strongly pejorative semantic meaning and has been typically used asymmetrically (we do not call renegades those Muslims or Jews who adopted Christianity), therefore we have decided to use a more neutral term: “a convert to Islam.”

²⁹⁰ One can provide the examples of sixteenth-century Ottoman dragomans, Ibrahim Bey *alias* Joachim Strasz and Said Bey *alias* Jan Kierdej, or a seventeenth-century translator of the Crimean chancery, Islam Bey Cegielski.

²⁹¹ [O]k ze sześć kawy, tylko zielonej przedniej, [...] także mydła ze dwie oka przedniego tabliczkami, cybuchów ze dwa, i tiutiunu ze dwie oka, tylko dobrego; see AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčakpaši), folder no. 2, fol. 305–306 (a letter from Kamieniec dated 14 June 1729). *Okka* was an Ottoman weight measure equal to 400 *dirhems*, i.e., slightly less than 1.3 kg.

letters take on emotional undertone, for instance when Michał Potocki, the palatine of Volhynia, visibly irritated by a Hotin merchant who had repeatedly raised his prices, wrote to Pawłowski: “I no longer want this horse, even if he had offered it for the smallest amount, and I will never buy anything from him.”²⁹²

Pawłowski’s career ended abruptly. In February 1738, he took a large loan in the form of expensive gemstones from Hotin townsmen, and then fled along with his family to the Commonwealth with the intention to reach Russian-held Kiev by traveling through Podolia and Ukraine. When the Polish authorities arrested him on the Ottoman request and began the investigation, the Russians demanded his release disclosing that he had served as their agent at the side of the pasha of Hotin. Not wishing to upset either of the two powerful neighbors, who at that time were in the state of war, the Commonwealth’s authorities resolved to temporarily keep Pawłowski imprisoned but did not hand him over either to the Turks, or to the Russians.²⁹³

Pawłowski’s further fate is unknown, yet Ilias Kolchak must have felt his absence as from then on he had to conduct his Polish language correspondence without the help of his Polish secretary. The only surviving Polish letter by Kolchak from the period after Pawłowski’s desertion is written by the pasha in his own hand.²⁹⁴

If Mehmed Emin was Kolchak’s right-hand man in Istanbul, and Piotr Pawłowski – until his desertion – in the contacts with Polish-Lithuanian nobles in Hotin,²⁹⁵ then the pasha’s third right-hand man was Ali Agha Rudnicki, a Lithuanian Tatar referred to in Polish sources as a colonel (*pułkownik*). Probably a descendant of the Rudnicki family whose main branch has remained in the Commonwealth and whose member, Captain of Horse (*rotmistrz*) Czymbaj Rudnicki, was soon to attain the rank of major general in the Lithuanian army,²⁹⁶ Ali Bey fluently used Polish, and his role by far exceeded the role of an ordinary courier. As a plenipotentiary of the Hotin governor he participated in the meetings of the border courts,²⁹⁷ traveled regularly between Kamieniec

²⁹² AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 2, fol. 310 (a letter from 2 July 1734).

²⁹³ Tomasz Ciesielski, “Rzeczpospolita wobec wojny wschodniej 1736–1739,” in: *Polska wobec wielkich konfliktów w Europie nowożytnej. Z dziejów dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XV-XVIII wieku*, ed. R. Skowron (Cracow, 2009), pp. 109–124, esp. p. 117.

²⁹⁴ This is the letter addressed to the commander of Polish troops in Podolia (*regimentarz partii podolskiej*), Stefan Jeło Maliński, dated 22 February 1739 (see the letter no. 319).

²⁹⁵ Like every Ottoman high dignitary, Ilias Kolchak also had a *kâhya* who replaced him in various duties and served as his deputy in Hotin during the periods of the pasha’s absence; we know neither his name nor whether this function was performed by the same person during the entire period of the years 1730–1739; a letter by Jan Linkiewicz addressed to Kolchak’s *kâhya*, undated and probably written in Żwaniec, is published in the present edition as the letter no. 5 in Appendix 1 (*Aneks I*).

²⁹⁶ On Czymbaj Rudnicki, see the letter no. 20 and Stanisław Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce* (Vilnius, 1929), p. 276.

²⁹⁷ See the letters nos. 218 and 331, where he is referred to as a plenipotentiary.

and Hotin, and was repeatedly sent with delicate missions into the Commonwealth.²⁹⁸ The Lipkas in the service of the pasha of Hotin performed the role of cultural brokers between the Commonwealth and the Ottoman Empire. The aforementioned Ottoman geographer, Bartınlı İbrahim Hamdi, based his account of Poland-Lithuania in his *Atlas* on the relations obtained from the Lipkas, whose language he learned during his stay in Hotin.²⁹⁹

In our edition, which contains 337 letters (without the letters contained in Appendix 1), 205 letters origin from eighteen correspondants, namely:

- 34 letters of Fabian Giedymin, the steward (*stolnik*) of Smolensk, professional officer of the Crown cavalry and the commander of Polish troops in Podolia (*regimentarz partii podolskiej*) in the years 1733–1734;
- 25 letters of Józef Potocki, the palatine of Kiev;
- 16 letters of Józef Scipion, the *starosta* (a royal official) of Lida and Mukarów;
- 14 letters of Józef Sierakowski, the Crown guard (*strażnik koronny*) and the envoy to Istanbul in the years 1732–1733 (besides, we publish one Kolchak's letter addressed to him);
- 14 letters of Michał Potocki, the palatine of Volhynia;
- 13 letters of Wacław Rzewuski, the Crown writer (*pisarz koronny*) and then the palatine of Podolia, the commander of Kamieniec Podolski in the years 1734–1735;
- 13 letters of Colonel Jan Świrski, the deputy steward (*podstoli*) of Podolia and the border judge (besides, we publish one Kolchak's letter addressed to him);
- 13 letters of Colonel Krzysztof Lösekan, the commander of the Ramparts of the Holy Trinity (Okopy Świętej Trójcy) until 1734;
- 12 letters of Florian Szylling, the commander of Kamieniec Podolski;
- 9 letters of Colonel Michał Walerian, duke Korybut de Zbaraż Woroniecki (*alias* Weroniecki), the deputy *starosta* (*podstarości*) of Kamieniec, the judge (*sędzia grodzki*) in Kamieniec and the border judge (besides, we publish one Kolchak's letter addressed to him);
- 8 letters of Stanisław Wincenty Jabłonowski, the *starosta* of Biała Cerkiew and then the palatine of Rawa;
- 7 letters of Colonel Adam Tarło, the *starosta* of Goszczyn and the commander of the Ramparts of the Holy Trinity (Okopy Świętej Trójcy) since 1734;³⁰⁰
- 5 letters of Antoine-Felix de Monti, the French envoy in the Commonwealth (besides, we publish one Kolchak's letter addressed to him);
- 5 letters of Jan Stadnicki, the Polish resident in Istanbul;

²⁹⁸ See the letter of Jan Tarło from 13 March 1734, sent from the confederate camp near Tarłów, in which Colonel Rudnicki is mentioned as the trusted man of the pasha of Hotin who delivered his correspondence to the supporters of Stanisław Leszczyński (the letter no. 158).

²⁹⁹ Cengiz Orhonlu, "Geographical Knowledge amongst the Ottomans," p. 286.

³⁰⁰ He should not be confused with his powerful cousin Adam Tarło, the starosta of Jasło and then the palatine of Lublin.

- 5 letters of Jan Jabłonowski, the *starosta* of Czehryń (Čyhyryn) and the brother of Stanisław Wincenty;
- 4 letters of Jan Tarło, the *starosta* (*starosta generalny*) of Podolia and the palatine of Lublin, and then the palatine of Sandomierz;
- 4 letters of Bazyli Zagwojski (Zagwoyski), the *starosta* of Czerwonogród;
- 4 letters of Jan Linkiewicz, the cup-bearer (*cześnik*) of Mozyrz (Mazyr) and the tenant of Żwaniec (besides, we publish one Kolchak's letter addressed to him).

In this group we encounter five palatines³⁰¹ and five professional officers, including the long-term commander of the fortress of Kamieniec Podolski (Szylling), the commander of Polish troops in Podolia (Giedymin), and two successive commanders of the Ramparts of the Holy Trinity (Lösekan and Adam Tarło). Wacław Rzewuski was in so far atypical that he belonged to both categories: in the years 1734–1735, he held the post of the commander of Kamieniec, and in 1736 he became the palatine of Podolia. For a wealthy and influential magnate, the second post was more “natural” than the first one that was typically entrusted to professional soldiers. Yet Rzewuski's nomination to the post in Kamieniec, where he temporarily replaced Florian Szylling, was not accidental. In the mind of Józef Potocki, the confederate head commander, this appointment served to secure adequate means for the provisioning and defense of the fortress and simultaneously was meant to impress the neighboring states and to raise the morale of the supporters of Stanisław Leszczyński. The third category consisted of diplomats: Sierakowski, Stadnicki and Monti (for more on them, see below), and the fourth one of border judges: Jan Świrski and Michał Walerian Woroniecki (*alias* Weroniecki). Due to the nature of their tasks, the latter maintained regular contacts with the governor of Hotin and with time these ties turned into familiarity.

Whereas the intensive correspondence of the members of the above described four groups with the governor of Hotin can be easily explained by the nature of their tasks and functions, one may be surprised by the impressive corresponding activity of Józef Scipio del Campo, a Lithuanian noble from a family of Italian origin, who apart from the Lithuanian *starosty* of Lida held a small *starosty* of Mukarów in Podolia.³⁰² The explanation of this puzzle can be found in a letter by Jan Tarło, the palatine of Lublin, sent to Kolchak on 23 February 1734, whose author asked the addressee to entrust their further correspondence to Scipio.³⁰³ Indeed, all 16 letters authored by Scipio that are preserved in the Hotin archive were written between 28 March and 12 August 1734, in the period when Tarło, involved in the confederation that supported

³⁰¹ As the matter of fact, the letters of Stanisław Wincenty Jabłonowski origin from the time when he had not yet attained the post of palatine.

³⁰² This *starosty* had been carved out from a larger *starosty* of Bar.

³⁰³ See the letter no. 149; in this letter Tarło also recommended the pasha to maintain friendly relations with his nephew Adam Tarło, who had been recently appointed the new commander of the Ramparts of the Holy Trinity.

Stanisław Leszczyński, remained in central Poland and then marched to the vicinity of Danzig conducting guerilla warfare against the Russian troops. While serving Tarło, Scipio carefully built his own position, largely based on his access to information, since in return for the news from the Commonwealth and Western Europe he could expect news from the Ottoman Empire on the progress of its war against Persia. Prompted by Tarło, Scipio initiated correspondence with Marquis de Villeneuve, the French ambassador in Istanbul, using the Ottoman courier system thanks to the courtesy of Kolchak Pasha.³⁰⁴

Stefan Humiecki, the palatine of Podolia, constitutes a peculiar case. The contents of the preserved correspondence proves the existence of ancient friendly relations between the aged palatine and the pasha of Hotin, yet their intimacy is not reflected by the number of letters preserved today in the Hotin archive. In our edition we publish only one Humiecki's letter addressed to Ilias Kolchak, which does not even origin from the Hotin archive, and in return as many as seven letters addressed to Humiecki by Kolchak, though again, only one of them origins from the Hotin archive (in a copy) while the remaining ones are held in Poland.³⁰⁵ Besides, in the Hotin archive there are preserved some Turkish translations of Humiecki's letters, whose originals are lost. These letters must have been numerous judging by the number of Kolchak's preserved responses and by the prominence of Humiecki's function.³⁰⁶ The example of

³⁰⁴ CDIAUK, f. 254 (Tarło), op. 1, spr. 597, fol. 19r-v (a letter by Scipio addressed to Marquis de Villeneuve, dated in Kamieniec on 13 March 1734, preserved in a copy made in his own hand by Scipio and apparently destined for Jan Tarło). On the career of Scipio, crowned in 1739 with his promotion to the post of the Lithuanian court marshal, see. Henryk Palkij, "Scipio (Scipio del Campo, Scypion) Józef," in: *Polski Słownik Biograficzny*, vol. 36 (Warsaw-Cracow, 1995–1996), pp. 81–83.

³⁰⁵ Two more letters (sent by Kolchak to Humiecki from Hotin on 25 February 1734 and by Humiecki to Kolchak from Kamieniec on 28 February 1734) have been preserved in German translations in Dresden; see Adam Perłakowski, "Nad granicą z Portą Ottomańską. Twierdza kamieniecka w latach 1733–1735," in: *Rzeczpospolita między okcydentalizmem a orientalizacją*, vol. I: *Przestrzeń kontaktów*, ed. F. Wolański and R. Kołodziej (Toruń, 2009), pp. 112–129, esp. p. 123; we have entered Polish summaries of these letters in Appendix 2 (*Aneks II*) in the present volume. Three letters by Humiecki to Kolczak (from 20 May 1735 and two from June 1735) as well as Kolchak's reply from 2 June 1735 have been preserved in copies in St. Petersburg, in the archive of the Military-Historical Museum of Artillery, Engineer and Signal Corps, among the papers of the field chancery of Prince Ludwig Wilhelm von Hessen-Homburg, the commander-in-chief of the Russian army corps that invaded southeastern territories of the Commonwealth (Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи, f. 2, op. ŠGF, no. 540, fol. 453–456, 470–471). We warmly thank Tomasz Ciesielski for this information. On the latter archive, see Ciesielski, "Archiwum księcia Ludwika Gruno Hessen-Homburga jako źródło do dziejów polskiej wojny sukcesyjnej w latach 1734–1735," in: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, ed. W. Walczak and K. Łopatecki, vol. 10 (Białystok, 2017), pp. 245–277.

³⁰⁶ The sole original letter of Humiecki that is preserved in the Hotin archive is addressed to Piotr Pawłowski, and not to the pasha (the letters addressed to Pawłowski are not contained

the correspondence with Humiecki reveals that the present-day state of conservation of the Hotin archive is not a fully objective reflection of the intensity of contacts of Ilias Kolchak and the relative importance of his correspondents.

The remaining letters contained in the present edition have been written by dozens of other correspondents, among whom we encounter magnates, nobles and soldiers, but also women and priests.

Thanks to his knowledge of Polish, Ilias Kolchak was not dependent on interpreters and intermediaries in his contacts with partners from across the Dniester. Knowing that, they eagerly visited Hotin which along with its Turkish pasha became a kind of a tourist attraction. For instance, in September 1733, Krzysztof Lösekan [Christoph³⁰⁷ von Lösekan], a German officer in the Commonwealth's service and the commander of the Ramparts of the Holy Trinity, announced a visit in Hotin of his friend, who was to arrive in the company of Lösekan's wife and a few other ladies.³⁰⁸ In March 1734, during the civil war in the Commonwealth and the struggle against the Russian intervention, Michał Potocki, the palatine of Volhynia, recalled in his letter addressed to Kolchak his past visit to Hotin and their face to face meeting held in order to discuss the matters that had been committed to him by his cousin Józef Potocki, the commander-in-chief (*regimentarz generalny*) of the confederate troops.³⁰⁹ In 1734, many supporters of Stanisław Leszczyński took refuge in the *sandjak* of Hotin fearing a Russian invasion, and they had many opportunities to see the pasha and express their gratitude for the extended hospitality.³¹⁰ Both in the time of peace and in the turbulent years 1733–1735, Polish nobles regularly crossed the Dniester in order to visit Hotin, examine its fortifications, wander along its streets and shop in local stores. The creation of mutual trust and personal contacts was certainly facilitated by the fact that the local governor mastered the Polish language and was familiar with the customs and political culture of the Commonwealth.

The border was crossed not only by nobles and merchants. From the preserved correspondence we learn that service and work for the Turks on the other side of the border in the role of farmhands, domestic servants, or booze and malt drink

in the present edition). On 29 May 1735, the palatine wrote from Kamieniec: "I do not stop to bother His Majesty, the Pasha, with my frequent correspondence, informing [him] about all present local developments" (*Ja nie przestaję inportunować częstą moją korespondencyją Paszę Jego Mości informując o wszelkich naszych terażniejszych koniunkturach*); see AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 2, fol. 361r-362r.

³⁰⁷ On the uncertainty regarding the colonel's first name, see a footnote to letter 7.

³⁰⁸ *Donoszę, że pewny mój przyjaciel w poniedziałek rano mnie w Okopach chce nawiedzić, który mieć pragnie honor widzenia Waszą Baszyńską Mość, więc jeżeli za złe mieć nie będziesz, to tegoż dnia [z] żoną moją i z damami drugimi kłaniać będzie w Chocimiu*; see the letter no. 103.

³⁰⁹ See the letter no. 161.

³¹⁰ For instance, see the letter no. 257, written by Wojciech Popławski from the village of Nasławcze, situated in the *sandjak* of Hotin, whose author, who had already spent some time on the Ottoman soil, regretted that due to his illness he had been unable to see the pasha for a few weeks, informing the addressee on this occasion of the tragic death of his son.

producers was popular among the Podolian peasants. We even encounter “employment agents” in Podolian villages who recruited servants for whose work there was a demand in Muslim households in the *sandjak* of Hotin.³¹¹

A large part of the correspondence of the governor of Hotin concerned the settlement of transborder conflicts related to robberies, thefts, debt claims as well as questioning the honesty of trade partners on the other side of the border. Michał Walerian Woroniecki, the aforementioned border judge, strongly resented customs searches conducted among the Poles who were returning from Hotin along with purchased goods, especially as these searches also included nobles. In his letter addressed to the pasha he complained: “that not only commoners suffer harm on the other side which is against the ancient custom, but also their majesties the landlords are subject to indiscreet search whenever any of them goes to the other side in order to purchase various goods, so even worthy people are subject to search [in suspicion] whether they did not buy and bring something in secret to our side, which is against the dignity of our nation.”³¹²

A tragicomic story was related by Florian Szylling, the commander of Kamieniec, in his letter to Kolchak Pasha written on 24 April 1737. We read that “the aforementioned Mustafa, having arrived here with lemons and oranges, acted against modesty, custom and faith by first getting heavily drunk and then, at midnight, having intruded the house of Her Majesty Mrs. Karwowska, the lieutenant’s wife and a stepdaughter of His Majesty Colonel Lezekan, in the absence of her husband who had departed to Radom with my permission to mind his business [...], molested the aforementioned young lady so uncomely that she was forced to take refuge, so late in the night, in the house of the aforementioned His Majesty, the colonel”.³¹³ The affair was resolved amicably

³¹¹ See the letters nos. 33 and 326 as well as the letter no. 66 along with the document no. 3 in Appendix 1 (*Aneks I*). All the quoted cases have been documented because the law was broken. In the first case, a soldier’s wife from Żwaniec agreed to work in a village situated across the Dniester, where she became pregnant and was forced to a marriage with a local farmhand; in the second case, an untrustworthy agent recommended a servant who stole goods from his Turkish employer; finally in the third case, two Ruthenian peasants who had served for various Turkish patrons in the *sandjak* of Hotin were accused of participation in a series of robberies committed on both sides of the border. Nonetheless, we may assume that not all the cases that involved an employment across the border brought such deplorable consequences to employees and employers.

³¹² *[Ż]e nie tylko prostemu ludowi dzieje się na tamtej stronie nie według dawnego zwyczaju krzywdą, ale i z Ichmościów Panów ziemian, gdy który na tamtą stronę pojedzie dla sprawienia różnych rzeczy, rewizyja niedyskretna następuje, kiedy i godnych ludzi wszędzie rewidują, jeżeli czego nie kupił i skrycie na naszą stronę nie wywozi, co przeciwko powadze naszego narodu dzieje się; see the letter no. 282, dated in Żwaniec on 4 August 1736.*

³¹³ *[P]omieniony Musztafa, przyjechawszy tu z cytrynami i pomarańczami, przeciwko wszelkiej modesty, zwyczajowi i wiary jego, najsamprzód dużo się upił, a potem o północy, naszedłszy stancją Jej Mości Pani porucznikowej Karwowskiej, pasierbicy Jego Mości Pana pułkownika Lezekana, bez bytności męża, który w interesach swoich za permisyją moją na komisję do Radomia odjechał, pomienioną młodą damę tak nieprzystojnie infestował, że aż do przerzeczonego Jego Mości*

and the would-be rapist, or perhaps only drunken admirer, was sent back to Hotin in the name of neighborly friendship, with a request only for him to be punished by his own superiors. Interestingly, we learn that his release was advocated in Kamieniec by a local postmaster and a local priest.

The frequency of Kolchak's correspondence is impressive. Examining his archive we learn that his most faithful correspondents sent him letters almost every week, and in cases of delay they deemed proper to excuse themselves. The pasha's correspondence with the Polish officers serving in the Ramparts of the Holy Trinity reveals that not only firewood, but also lime used for construction and restoration works was provided to them by the Turkish-Muslim side.³¹⁴ We leave it to the judgment of our Reader to what extent this picture fits in the propagandist image of Poland as the bulwark of Christianity.

The network of Kolchak's Polish correspondents also included diplomats who were traveling to Istanbul and back. It seems obvious that a diplomat whose road passed through Hotin entered in contact with a local pasha. Yet the frequency and chronology of Kolchak's correspondence with Józef Sierakowski, who acted as the Polish envoy to the Ottoman Empire in the years 1732–1733, reveals that mutual contacts were also maintained long after the conclusion of the mission. In return for the news on the recent events in the Commonwealth, Kolchak ensured the quick delivery of correspondence through the Ottoman lands and provided necessary passports, smoothening communication between Warsaw and Istanbul. The exchange consisted of news, but also of goods. For instance, in November 1734, Jan Stadnicki, the Polish resident in Istanbul, sent five horses to Poland, asking Kolchak to provide a "travel firman" (*ferman podróży*) for the men who drove these horses.³¹⁵ When the resident's father, Józef Stadnicki, resolved to send his son additional nine men in order to serve him during his mission in Istanbul, he asked the pasha to provide them with passports.³¹⁶ Letters were accompanied by gifts, most often small luxury objects made of silver or gold, and Sierakowski was ordering his gifts for Ilias Kolchak in distant Breslau.³¹⁷ Mutual relations also included family members. Among the correspondents of the Hotin governor we encounter not only two cousins – Józef Sierakowski and Jan Stadnicki, but also Jan's father, Józef Stadnicki.

Pana pułkownika stancyi tak późno w noc rejterować się musiała; see the letter no. 305; Colonel Lösekan, mentioned in the letter, was the former commander of the Ramparts of the Holy Trinity and also belonged to the correspondents of Ilias Kolchak Pasha.

³¹⁴ See the letters nos. 48, 59 and 298. Deforestation on the Polish side of the Dniester also induced petty nobles inhabiting the borderland to address Ilias Kolchak with requests to allow them to chop wood and to hunt birds and other game on the Ottoman side of the border; see the letter no. 318.

³¹⁵ See the letter no. 243. On Stadnicki's mission, see Helmuth Scheel, "Die Sendung des polnischen Gesandten von Stadnicki an die Pforte (1733–1737)," *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin* 35 (1932), 2. Abt., pp. 177–194.

³¹⁶ See the letter no. 97.

³¹⁷ See the letter no. 92.

On the other hand, in the postscripts of his letters Sierakowski greeted the pasha's two sons whom he must have met during his sojourn in Hotin.³¹⁸

Among the regular correspondents of Ilias Kolchak one should mention Marquis de Monti, the French extraordinary envoy at the Polish court, who being apparently aware that the secretaries of the Hotin chancery knew Ottoman Turkish, Polish, and even Latin, but not French, used to send his letters to Hotin composed in Polish.³¹⁹ Similarly to Marquis de Villeneuve or Józef Scipio, Monti enjoyed the pasha's permission to use the Ottoman courier system and that largely fastened the information exchange between the French diplomatic posts in Constantinople and Warsaw. In the Bibliothèque Nationale in Paris one finds a collection of letters sent by Monti that Villeneuve received from Poland through the Ottoman courier system.³²⁰

Also the majority of letters sent by Villeneuve to Monti passed through Hotin,³²¹ although the French ambassador used other channels as well. The exchange of letters between Villeneuve and Monti was accompanied by small gifts for the pasha. For example, in December 1733 Monti joined to his letter, in which he contained the most recent news from Poland, a golden snuff-box.³²² In one of his earlier letters, the French envoy promised the addressee the benevolence of his ruler in recognition of the friendship that the pasha displayed towards the French nation and its monarch, Louis XV, who in the Polish-language letter by Monti was referred to as an emperor (*imperator*).³²³

The willingness to use the Ottoman courier system displayed by French, but also Dutch and English, diplomats³²⁴ should not surprise us given the fact that this system

³¹⁸ See the letters nos. 47, 80 and 92.

³¹⁹ In a letter of Marquis de Villeneuve to Piotr Pawłowski, the secretary of Ilias Kolchak Pasha, preserved in the AVPRI, the French ambassador in Constantinople asked the addressee to send him letters in Turkish, Latin, or Italian, but not in Polish since it was difficult to find a translator of this language in the Ottoman capital; see AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 2, fol. 386 (a letter from Constantinople dated 23 September 1735).

³²⁰ Paris, Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Français 7196 «Lettres reçues de M. de Monty, ambassadeur en Pologne (1731–1733)».

³²¹ According to a note referring to one of his letters, it was sent to the pasha of Hotin by a Tatar courier: *Parti le 28 novembre 1733 par de courrier tartare [...] au Pacha de Choczín*, Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Français 7177 «Lettres au Roi, au cardinal de Fleury et à M. de Monty, ambassadeur en Pologne (1728–1737)», fol. 337r.

³²² See a letter by Monti sent to Kolchak Pasha from Danzig on 10 December 1733 (letter no. 123). By a lucky chance, also the letter by Monti to Villeneuve, sent on the same day along with the letter to the pasha has been preserved; see Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Français 7196, fol. 297–299.

³²³ *Informuję o tym wszystkim Króla Jego Miłości Pana Mego Miłościwego, oznajmując oraz Jego Królewskiej Miłości o przyjaźni, którą Wasza Miłość Miłościwy Pan całej nacyi francuskiej przyjaśz i o respekcie, który masz ku imperatorowi nad tymże narodem tak mądrze i z taką ku wszystkim rzetelnością panującemu*; see the letter no. 79 (written in Warsaw, probably on 6 June 1733).

³²⁴ See the letter by Antoni Gibes, the secretary of the Warsaw general post (sekretnarz poczty generalnej warszawskiej), from 16 January 1738, in which he asked the pasha to forward to

was highly efficient. Thanks to the extensive system of posting-stations (*menzilhane*), situated along the Empire's main routes at intervals of between six and twelve hours' riding, an Ottoman courier (*ulak*, hence the name of the entire system and the old Polish loanword *ulak*) could cover the distance between Hotin and Istanbul, i.e., ca. 1200 km., in only 208 hours.³²⁵ Assuming that only horses were changed but the parcel was carried along the entire route by the same courier (often a Tatar), by traveling 15 hours a day he was able to reach the destination in two weeks, and we have proofs that sometimes even faster.³²⁶ While reading one of his letters one can get an impression that even Ilias Kolchak was surprised by the speed: in a letter from 22 February 1739, addressed to the commander of the Polish troops in Podolia, the pasha excused himself for a late announcement of the arrival of an Ottoman envoy to the border, explaining to the addressee that the envoy "speeded us by the post" (*pocztą pospieszył*) and in result arrived at Hotin unexpectedly fast.³²⁷

And although you, our beloved neighbors, did not want to rescue us from our troubled situation in the ominous time...³²⁸

Our edition covers the years 1730–1739, yet out of 319 letters³²⁹ that are dated or can be dated on the basis of their contents, as many as 175 letters origin from the period of political crisis in the Commonwealth, extending from the election of Stanisław Leszczyński on 12 September 1733 till the beginning of the Pacification Diet

Istanbul the correspondence of the English and Dutch envoys accredited to the court in Dresden (letter no. 316).

³²⁵ Colin Heywood, "Some Turkish archival sources for the history of the *menzilhane* network in Rumeli during the eighteenth century (notes and documents on the Ottoman *ulak*, I)," *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi. Beşeri Bilimler – Humanities* (1976–1977), vol. 4–5, pp. 39–55, esp. note 22 on p. 51. For further details, see a footnote to the letter no. 5.

³²⁶ For instance, on the basis of an Ottoman document we know that a message from Kamieniec Podolski, a fortress situated further to the north than Hotin and in the period concerned being in Ottoman hands, reached Istanbul in just twelve days, since it was issued in Kamieniec on 26 June 1699, and a note confirming its receipt at the grand vizier's chancery was entered on 8 July 1699; see Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim*, p. 129.

³²⁷ See the letter no. 319.

³²⁸ *A luboście nas, kochani sąsiedzi, w naszych pod nieszczęśliwy czas nie chcieli ratować ciężkościach...*; a quotation from the letter of Józef Sierakowski to Ilias Kolchak Pasha, sent on 11 December 1736 (letter no. 291).

³²⁹ Not counting the letters published in Appendix 1 (*Aneks I*).

on 25 June 1736, and thus covering less than three years; moreover, 79 letters were written within a half-year period between the entry of Russian troops into the Polish-held right-bank Ukraine and Podolia, in late December 1733,³³⁰ and the capitulation of Danzig in early July 1734.

The entry of Russian troops into the Ukrainian territories of the Commonwealth, coordinated by the governor-general of Kiev, Johann Bernhard von Weißbach, in the last days of December 1733, raised understandable anxiety among the local nobles, who until then had followed political-military developments in Warsaw, Cracow and Danzig from a safe distance. Russian troops were accompanied by Cossack and Kalmyk irregular detachments, and local Cossacks and peasants soon rose in revolt that frightened local nobles no less than the Russian invasion. Already on 20 January 1734, the Russian corps of Prince Ludwig Wilhelm von Hessen-Homburg forced to surrender the garrison of Biała Cerkiew (Bila Cerkva), while at the same time the second corps commanded by General James Keith and Prince Aleksey Šaxovskoj captured Niemirów (Nemyriv) and extended its control over the palatinate of Braclaw (Braclav).³³¹ The archive of Kolchak Pasha contains numerous Turkish translations of the reports on the movements of Russian troops sent by Polish correspondents and agents, of which the most important ones were attached to the reports sent by the pasha to Istanbul. For instance, Andrzej Gurowski, the steward (*stolnik*) of Podolia and the former envoy to the Crimea, sent a letter that he received from a Polish noble who joined the garrison of Biała Cerkiew, which contained the information that a corps numbering 15,000 regular Russian troops and 15,000 Cossacks and Kalmyks was approaching the fortress. The author of the Turkish translation recorded that the original letter had been written on 2 Sha‘ban 1147 AH (28 December 1733), and it reached Hotin on 8 Sha‘ban (3 January 1734).³³²

Having captured Niemirów and Biała Cerkiew, the Russians resumed their march only in late February and entered northern Podolia. Here they encountered

³³⁰ The first mention of this invasion is recorded in a letter by Józef Potocki sent to Kolchak Pasha on 28 December 1733 (letter no. 129).

³³¹ On the military campaign in right-bank Ukraine and Podolia, see Tomasz Ciesielski, “Agresja rosyjska na Polskę 1733–1735. Walki na Ukrainie, Podolu i Wołyniu,” in: *Trudne sąsiedztwo. Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjsko-ukraińskich w XVI–XX wieku*, ed. A. Szczepaniak (Toruń, 2007), pp. 100–130; cf. also Perłakowski, “Nad granicą z Portą Ottomańską,” pp. 112–129 and Adam Lisek, “Rola Kamieńca Podolskiego dla obozu stanisławowskiego w województwie podolskim w latach 1733–1736,” *Rocznik Przemyski* 41 (2005), no. 4: *Historia*, pp. 3–31. Tomasz Ciesielski is currently preparing a new study of this campaign, based i.a. on Russian archival sources; we express our deep gratitude for sharing its draft before publication.

³³² AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 9, doc. 620/5, fol. 102. Among the Polish letters extant in the Hotin archive no letter of Gurowski has been preserved, just like in the cases of the letters of Stanisław Leszczyński and Stefan Humiecki which have also survived merely in Turkish translations. This fact reveals that the present state of the archive, reflected in our publication, is far from the original completeness, and drawing any conclusions in regard to the composition of the pasha’s network and the frequency of correspondence must be accompanied by cautiousness.

the retreating troops headed by Stanisław Antoni Świdziński, the commander of the Polish army in Ukraine (*regimentarz partii ukraińskiej wojsk koronnych*), and the troops under command of Michał Potocki, the palatine of Volhynia, that had arrived from neighboring Volhynia, while the rear of the Polish defenders was secured by the fortress of Kamieniec Podolski under a new command of Wacław Rzewuski. On 19 April 1734, the Russians clashed with the party of Michał Potocki that was approaching from the direction of Satanów (Sataniv), in a battle fought at Sołobkowce (Solobkivci), a Podolian village situated to the west of Zinkow (Zinkiv) and ca. 50 km. to the northeast from Kamieniec. The Polish troops were dispersed and – although having suffered few casualties – demonstrated their inefficiency in a combat against Russian regular infantry. In result, Michał Potocki retreated to the west and entered the palatinate of Ruthenia (centered in Lwów) in order to join the army under the command of his cousin Józef Potocki, the commander-in-chief (*regimentarz generalny*) of the troops of the Polish Crown, while the party headed by Świdziński, which did not take part in the battle of Sołobkowce, retreated in the neighborhood of Kamieniec.

It is then, in the face of the approaching Russian troops and in fear of repressions and confiscations that the supporters of Stanisław Leszczyński who held demesnes in Ukraine and Podolia were seeking refuge on the Ottoman side of the border, or at least were sending there their families and movable goods. Already on 31 January 1734, Bazyli Zagwojski asked the pasha to take care of his horses and cattle.³³³ On 19 April, the very day of the battle of Sołobkowce, Fabian Giedymin invoked Kolchak's former promise to provide refuge for his cattle on the right bank of the Dniester, and notified the addressee that the time was ripe to fulfill it because the enemy was approaching.³³⁴ A month later, on 21 May, a noble named Rogowski who had already moved to the *sandjak* of Hotin asked Piotr Pawłowski, the pasha's secretary, to find a pasturing area for the herds of his patron (apparently Stanisław Jabłonowski), preferably on the hither side of the Prut River as the other side already belonged to the prince of Moldavia whereas the sender regarded the pasha's direct protection a safer option.³³⁵

³³³ [Ż]ebyś pod protekcją swoją pozwolił [...], jeśli tego potrzeba będzie, przytulić chudóbki moje, jako to stado koni i bydło moje; see the letter no. 144.

³³⁴ [A] jakom dawniej miał łaskawą Waszej Paszyńskiej Miłości deklaracją mieszczczenia w państwie swoim chudoby mojej bydła i stada, tak ponieważ już blisko znajduje się nieprzyjaciel, upraszam jak najuniżej, ażebyś Wasza Paszyńska Mość na jaki czas za Dniestr koło Uścia gdzie blisko przyjąć kazał i miejsca tylko pozwolić na przytulenie od złej chwili tego bydła i stada; see the letter no. 180. Already on 13 January 1734, Giedymin asked the pasha to prepare a suitable place, invoking the addressee's former promise to shelter his herd in case of necessity; see the letter no. 135.

³³⁵ [A]by się mogły stada mieścić w Kliszkowcach i Zrzawinicach, jeżeli najdą miejsce i trawę na tej stronie Pruta, bo za Prut niepodobna mi się z tak wielką machiną koni podczas takich niespokojnych czasów [przebierać], a strzeżonego Pan Bóg strzeże, a do tego cale mi się nie chce iść spod protekcji Paszy Jego Miłości, bo mnie Książę Jego Miłość pryncypał mój oddał Paszy Jego Miłości w opiekę i stado; AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 2, fol. 283r-v. The villages of Kliszkowce and Rżawinice, mentioned in the letter as the desirable pasturing sites for the horses of the sender's patron were situated in the *sandjak* of Hotin to the south of Mielnica.

In the Hotin archive we also encounter a Turkish translation of a letter (not preserved in the original) by Józef Franciszek Mierzejewski, the *starosta* of Uszyca (Ušycja), who asked for a return of three herds numbering 470 oxen and 20 mares, belonging to Józef Potocki, the palatin of Kiev, that had earlier been sent to the Ottoman shore of the Dniester River. The request was submitted for opinion to the local kadi and perhaps for that reason it was translated. The rhetoric of this translation is quite interesting as we read that the said herds had been earlier “transported to the hither side out of fear of the Muscovite *giaours*” (*Moskov keferesi korkusundan bu tarafa geçirmekle*)³³⁶.

The entire noble families crossed the Dniester in order to wait for the situation to calm down. Ludwika Linkiewiczowa, the wife of the tenant of Żwaniec, who in her husband's absence conducted correspondence with Kolchak Pasha, asked worriedly in her letter from 18 April 1734: “whether we can sit here, in Żwaniec, under the protection of Your Illustrious Majesty, and if we cannot, then I beg You to ensure me whether I, and my subjects, can enjoy Your Majesty's favor on the other side.”³³⁷

Also another correspondent of Ilias Kolchak, Father Stanikowski from Mielnica, a priest, wanted to cross to “the other side” imploring the pasha: “as Your Illustrious Majesty has declared to offer refuge under the wings of [Your] gracious protection [...], so let me, along with my people, take shelter with Your permission.”³³⁸ For someone used to the rhetoric of the *antemurale Christianitatis*, so eagerly used both in those times and later on, also for someone familiar with the Muslim legal doctrines that divided the world into two hostile parts – the “domain of Islam” (*dar al-Islam*) and the “domain of war” (*dar al-harb*),³³⁹ the image of a Catholic priest and a woman, deprived of her husband's protection, seeking protection among the Muslims for fear of their Christian brethren may appear awkward, yet this image fits well into the picture of the Polish-Ottoman borderland that transpires from the lecture of the letters preserved in the Hotin archive.

³³⁶ AVPRI, f. 26 (Archiv Kolčak-paši), folder no. 6, fol. 142; the letter is undated but it contains a note by the kadi of Hotin dated 4 Muharrem 1147 AH, i.e., 6 June 1734. The sender's signature, entered in the Arabic script by a local scribe or translator reads: *bende-i Mireyovski istarosta uşiski* („the servant Mierzejewski, the *starosta* of Uszyca”).

³³⁷ [J]eżeli my tu możemy za protekcją Jaśnie Wielmożnego Waszmości Pana Dobrodzieja siedzieć we Żwańcu, jeżeli zaś nie możemy, to suplikuję Mości Dobrodzieja, chciej mię afidować, jeżeli mogę się mieścić w respekcie łaski JWW Pana Dobrodzieja na tamtej stronie i poddaństwo moje; see the letter no. 177.

³³⁸ [J]akoś JWW Pan Dobrodziej już deklarował pod skrzydłem łaskawej protekcji dać przytulenie [...], niechaj tam za pozwoleniem Pańskim z ludźmi schronię się; see the letter no. 186.

³³⁹ In theory, the inhabitants of the latter could only expect a forced conversion to Islam or death. However, already in the middle ages, Muslim lawyers and theologians introduced a third intermediate category of the “domain of covenant” (*dar al-ahd*), whose non-Muslim inhabitants – provided that they belonged to one of the “religions of the Book” – should have been left in peace on the sole condition that they would acknowledge at least nominal suzerainty of their Muslim neighbors.

As late as in the summer of 1735, in the period when successive magnates had already begun deserting the confederate camp and seeking a reconciliation with Augustus III, Stanisław Jabłonowski still considered settling down in the *sandjak* of Hotin and asked Ilias Kolchak to find him a suitable village that he could lease with his own money and bring his wife and subjects, on the sole condition that this village should have a mansion.³⁴⁰

Already after the pacification and his reconciliation with the new monarch, introduced to the Polish throne by foreign troops, Michał Potocki, the palatine of Volhynia, thanked the pasha for the hospitality that he had extended to his wife in the time of trial:

“Having acknowledged His Royal Majesty, Augustus the Third, as our lord, also I have returned and arrived at Warsaw. Hence I instantly turn from here to Your Pasha’s Majesty with my deference and true inviolable friendship, imploring Your Pasha’s Majesty to kindly listen to the sub-palatine (*podwojewodzi*) of Volhynia, whom I have asked to thank on my behalf for the favor and protection extended to my wife, which I also humbly testify by thanking [You] with the present letter, and I [now] ask that my wife could cross [back] to our side, being provided with an escort by Your Pasha’s Majesty.”³⁴¹

April and May 1734 coincided with the apex of confederate hopes for a Muslim assistance and rescue, if not by the means of Ottoman troops, then at least with a Tatar cavalry. Józef Potocki kept asking in his letters when he should expect Khan Kaplan Giray along with the Crimean horde, in the meantime watching for the foray that had reportedly been sent under command of the khan’s son, Selim Giray, while Michał Potocki gathered wooden ferries on the Dniester River in order to swiftly transport the Tatar auxiliary army to Podolia.³⁴²

The capitulation of Brody on 16 June 1734, followed by the capitulation of Danzig on 9 July 1734, broke the spirit of many a confederate, among whom one also finds Józef Potocki, the commander-in-chief (*regimentarz generalny*) of the Crown army.

³⁴⁰ [Ż]ebyś Dobrodzieju jaką wieś za moje pieniądze, bo chcę arendować, gdzie mi naznaczył, byle był dworek, bo z żoną przyjadę i z ludźmi memi; see the letter no. 260, dated 6 July 1735.

³⁴¹ Uznawszy Jego Królewską Mość Augusta Trzeciego za Pana naszego, więc i mnie powrócić przyszło, i stanąłem w Warszawie. Zaraz się z tego miejsca odzywam z moją Waszej Paszowskiej Mości uniżonością i prawdziwą i nigdy nie odmienną przyjaźnią, suplikując Waszej Paszowskiej Mości, ażebyś łaskawie dał ucho Panu podwojewodziemu wołyńskiemu, którego umyślnie uprosiłem, ażeby imieniem moim za świadczone żonie mojej łaskę i protectio podziękować, co i tym listem świadczę, dziękując uniżenie, oraz upraszam, ażeby żona moja z konwojem Waszej Paszowskiej Mości na stronę naszą przeprowadzić się mogła; see the letter no. 269, dated 2 December 1735. The sub-palatine of Volhynia, mentioned in the letter, should be identified with Stanisław Wydzga who also belonged to the correspondents of Ilias Kolchak.

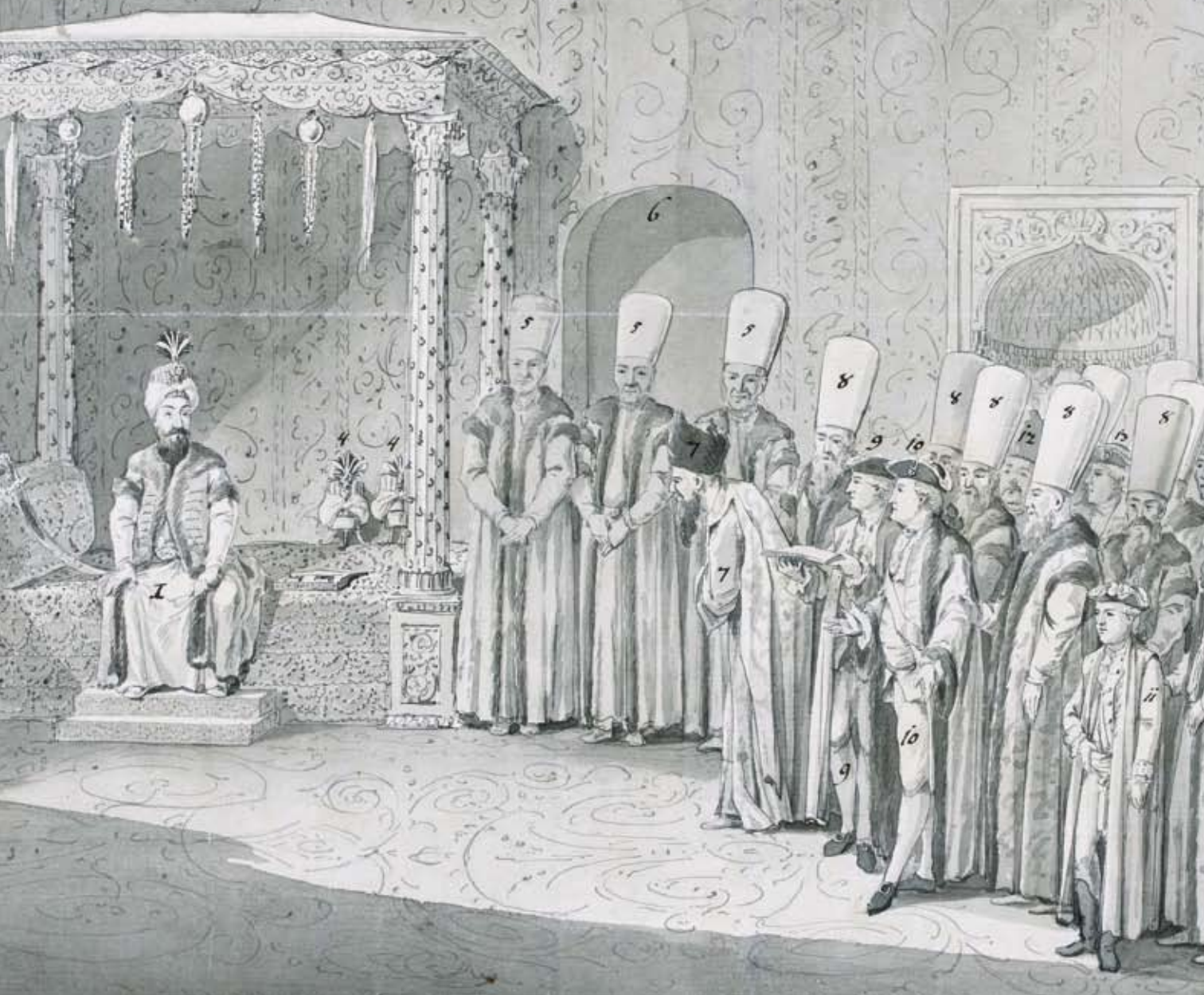
³⁴² See the letters nos. 194, 198 and 201. Earlier the confederate leaders, fearing the burden and costs of hosting a Tatar army, had been proposing that the khan invade Russia without passing through the Commonwealth’s territory. However, when they found themselves facing an imminent Russian invasion, they already consented to a direct Tatar intervention in Podolia.

Since that time he fought a “phoney war,” staying with his troops in a camp between Bursztyn (Burštyn) and Bukaczowce (Bukačivci), to the northwest of Halicz (Halyč), and trying to avoid any skirmishes with the Russians, who also on their part did not aim for a military confrontation. According to their instructions coming from St. Petersburg, Russian commanders were to induce Polish-Lithuanian nobles to acknowledge Augustus III as their new king by the very presence of the Russian troops and the burden of their maintaining. Beginning from December 1734, Potocki held secret talks that led to his acknowledgement of Augustus III, pronounced officially in March 1735. The capitulation of Kamieniec Podolski, on 1 June 1735, definitely ended the anti-Russian resistance in Podolia. Then the last remnants of confederate troops under the command of Józef Franciszek Sapieha, the Lithuanian court deputy treasurer (*podskarbi nadworny litewski*), and Colonel Antoni Eperyaszy, who had been waging guerilla war against the Russian troops from the bases in Żwaniec and Braha, crossed the Dniester finding refuge on the Turkish side of the river.

When the year 1735 brought the outbreak of a Russo-Turkish war that had been earlier so impatiently awaited by the confederates, the military confrontation in the Commonwealth had already come to an end, although the War of the Polish Succession was still dragging on in Western Europe. Hence when on 28 June 1736 the troops of Field Marshal Münnich entered Baghchasaray, it was already three days since the Pacification Diet had been convened in Warsaw.

**Турецький паша і шляхта:
кореспонденція османського губернатора
Хотина Іляша Колчака-паші
зі шляхтою Речі Посполитої 1730–1739 рр.**

Вступ

Хотинський архів Іляша Колчака-паші: історія та склад

У 1735 р. вибухнула четверта в історії російсько-турецька війна³⁴³, спровокована дрібними сутичками на Північному Кавказі між підрозділами кримських татар, які перебували під зверхністю Оттоманської Порти, та російськими військами. Напруга наростала тривалий час. Порта із занепокоєнням спостерігала за втручанням Петербурга у внутрішні справи Варшави. У 1733 р. Росія вислала війська до Речі Посполитої, підтримуючи у змаганнях за трон менш популярного саксонського електора проти Станіслава Лещинського та його прихильників. Порта слушно розцінила цей крок як порушення договірних зобов'язань, однак не наважилася на рішучі заходи, бо вела тоді війну з Персією і прагнула уникнути військових дій на два фронти. Тому султан був страшенно заскочений різкою реакцією Петербурга, оскільки той зачіпки з татарським військом, яке намагалося потрапити через Кавказ на перський фронт, несподівано потрактував за привід до початку бойових дій³⁴⁴.

З 1713 р. османсько-російські стосунки регулював Андріанопольський трактат, перший пункт якого проголошував, що московський цар виведе свої війська з Речі Посполитої і не буде їх там тримати у майбутньому. Турецька сторона навіть передбачала, що цар пробуватиме використати зачіпку, що розквартировані в Речі Посполитій війська нібито не отримували від нього платні, а отже не можуть вважатися російськими. Тому цю ймовірність було описано в трактаті й чітко заборонено. Статтю завершувала дуже характерна клаузула, яка стверджувала, що «від цього часу під жодним приводом [московський цар] не повинен висилати до

³⁴³ Попередні війни між двома державами точилися в 1677–1681, 1686–1699, 1710–1713 рр.

³⁴⁴ S. Güngörürler, *The Repercussions of the Austro-Russian-Turkish War (1736–1739) on the Diplomacy and the International Status of the Ottoman Empire*. Istanbul, 2014. P. 59–61.

Польщі своїх військових і мусить повністю відвести [свою] руку від Польщі» (*bir dirlü bahane ile askerini bundan sonra Leh memleketine göndürmeyüb Leh memleketinden külliyyet ile el çeke*)³⁴⁵. Як видно, уже на початку XVIII ст. оборона інтегральності та суверенності Речі Посполитої стала підставовим кредо османської геополітики, хоча, з іншого боку, мова документа свідчила, що Польсько-Литовську державу почали трактувати як об'єкт, а не суб'єкт міжнародної дипломатії. Наступним виразним доказом занепаду міжнародного статусу Речі Посполитої став зміст польсько-турецького мирного трактату, привезеного в 1714 р. зі Стамбула мазовецьким воєводою Станіславом Хоментовським. У першому пункті читаємо, що польська сторона повинна старанно дотримуватися всього того, що стосовно неї ухвалено в укладеному в 1713 р. в Андріанополі російсько-турецькому договорі³⁴⁶. У кінцевому рахунку після вибуху в 1733 р. війни за польську спадщину османська влада не наважилася на збройне втручання, обмежившись лише роллю спостерігача, прихильного до антиросійського табору.

Хоча Порта уникнула в 1733 р. збройної конфронтації з Росією, війна між ними вибухнула два роки потому і тривала до 1739 р. Уже перший рік приніс Туреччині дошкульні поразки. У 1736 р. впала Азовська фортеця, а російські війська форсували оборонні споруди Перекопа й увійшли до Криму, де здобули і спалили ханську столицю Бахчисарай. У 1737 р. впала Очаківська твердиня, яка контролювала гирло Дніпра і символізувала османську присутність на північному узбережжі Чорного моря. Більше того, в 1737 р. Росію підтримала Австрія, втрутившись у війну, натхненна не стільки охотою допомогти, скільки апетитом до чергових набутоків на Балканах. Відень, однак, дуже розчарував. Австрійські війська не тільки нічого не здобули, але й утратили Сербію з Белградом, завойовані під час попередньої війни з Османами в 1716–1718 рр. Проте османські успіхи на австрійському фронті не змінили становища на російському напрямкові, хоча 1738 рік у зв'язку з епідеміями, які завдали царській армії дошкульних втрат, приніс тимчасове затухання військових дій. Російських вояків гнітили труднощі з постачанням, нестача води та необхідність стояти обозом у важкому доквілілі й кліматі та розпачливих гігієнічних умовах.

³⁴⁵ D. Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*. Leiden – Boston – Köln, 2000. P. 161.

³⁴⁶ D. Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations*. P. 160–161, 641–643. Хоментовський прагнув отримати у Стамбулі від султана новий урочистий перемирний лист, однак почув у відповідь, що вистачить того, щоб дотримуватися умов чинного перемирного листа, виданого в 1699 р. султаном Мустафою II після укладення Карловицького трактату. У кінцевому рахунку привіз з османської столиці лише виданий великим візиром короткий документ (*temessük*), у першій статті якого монархові і владам Речі Посполитої було наказано дотримуватися умов російсько-турецького трактату, а в другій – забезпечено можливість виїзду через її землі короля Карла XII, бо той планував повернутися до Швеції під час Великої Північної війни, яка тривала далі.

Наступ було відновлено навесні 1739 р., і 28 серпня російські війська розгромили османську армію під Ставучанами, невеличким селом, що поблизу Хотина. Двома днями пізніше, 30 серпня 1739 року, османський гарнізон Хотина, уже не сподіваючись на підмогу, розчинив брами перед російською армією Букгарда Христофа фон Мініха³⁴⁷. Коменданта фортеці Іляша Колчака-пашу вивезли до Києва, а звідти – до Петербурга. Місцевий же архів переправили до Москви. Через місяць, 29 вересня 1739 р., було укладено Белградський договір, який підсумовував війну, що тривала від 1735 р. Згідно з трактатом Хотин повертався до Османської імперії, в межах якої залишався до 1806 р., а формально аж до укладеного в 1812 р. Бухарестського миру³⁴⁸. Колчак-паша отримав свободу й повернувся до Хотина. Його навіть було поновлено на колишньому урядові, однак невдовзі після того, як у 1741 р. з'явився у твердині, помер³⁴⁹. Тим часом Хотинський архів залишився в Москві і знаходиться там донині, становлячи правдоподібно найбільший провінційний архів з території давньої Османської імперії, збережений у більш-менш цілісному стані. Це дозволяє вникнути у структуру та функціонування окремих органів місцевої адміністрації, а також повсякдення мешканців та вояків гарнізону згаданої османської провінції³⁵⁰.

У 1749 р. документи архіву перемістили до Московського архіву Колегії іноземних справ (Московский архив Коллегии иностранных дел), який у 1834 р.

³⁴⁷ Опис штурму та капітуляції Хотинської фортеці містить «Реляція його милості пана Гіршкорна, поручника регіменту піхоти його милості пана гетьмана великого коронного [Юзефа Потоцького], посланого від того ж його милості пана гетьмана великого коронного до його милості пана фельдмаршала [Букгарда Христофа фон] Мініха з експедицією, і який був там під час тієї баталії, без місця і дати [Хотин, біля 7. IX. 1739]»; опублікована в: *Listy hetmańskie rodu Potockich*, t. V. *Korespondencja Józefa Potockiego. Hetman wielki koronny 1739, opracowanie, wstęp, przygotowanie do edycji* T. Ciesielski. Warszawa, 2019. S. 269–271.

³⁴⁸ C. Heywood, revised by D. Kołodziejczyk, *Hotin*, in: *The Encyclopaedia of Islam – Three*, pt. 2012–1. Leiden – Boston, 2012. P. 144–146. Там-таки вміщено список найважливішої літератури, дотичної історії міста та фортеці в османські часи.

³⁴⁹ N. Camariano, A. Camariano-Cioran (eds.), *Cronica Ghiculeștilor: Istoria Moldovei între anii 1695–1754*. București, 1965. P. 518–519. У листі Яна Швірського, колишнього довірливого кореспондента Іляша Колчака-паші, написаному до Яна Тарла з Кам'янця 19. VII. 1741 р. з'являється твердження, що пашу нібито отруїли. Але ця інформація видається сумнівною (див.: Центральний державний історичний архів у м. Києві [далі – ЦДІАУК], ф. 254 (Тарло), оп. 1, спр. 559, арк. 174). У Вікіпедії можна знайти хибну інформацію, що Колчак начебто боявся покарання за те, що віддав фортецю, і після звільнення з російської неволі не повернувся до Османської імперії, натомість перейшов на службу до польського коронного гетьмана Юзефа Потоцького й помер у 1743 р. в Житомирі (див.: https://en.wikipedia.org/wiki/Ilia%C8%99_Colceag [доступ 12. X. 2019]); аналогічна інформація міститься в українській, російській та румунській версіях; ця інформація була повторена у вступі Т. Цесельського в: *Listy hetmańskie*. S. 59.

³⁵⁰ Попівн. D. Kołodziejczyk, *Zaproszenie do osmanistyki. Typologia i charakterystyka źródeł mułtańskich sąsiadów dawnej Rzeczypospolitej: Imperium Osmańskie i Chanatu Krymskiego*. Warszawa, 2013. S. 31–32.

був перейменований на Московський головний архів Міністерства закордонних справ (Московский главный архив Министерства иностранных дел). Згідно зі збереженою в архіві інформацією, перший (і до сьогодні єдиний) опис Хотинського архіву уклав ще у XVIII ст. «студент Олександр Равич» (про походження та життєпис автора нічого не відомо). Судячи з результатів праці, Равич добре володів османсько-турецькою мовою та орієнтувався в османській номенклатурі. На жаль, укладений ним опис містить лише 633 з біля 3000 документів і листів, які нині утворюють так званий «Архів Колчака-паші» і згромаджені у фонді під номером 26.

Не знаємо, коли московські архівісти почали включати до цього фонду османські та османсько-кримські документи, захоплені російськими військами в інших османських фортецях північного узбережжя Чорного моря. Також не зрозуміло, чи згромадження таких різnorідних документів в одному зібранні стало наслідком свідомого рішення чи помилки. Проте, як переконуємося далі, сьогодні архівний фонд, який зберігається в Москві під назвою «Архів Колчака-паші», містить документи не тільки колишнього Хотинського архіву, але й менших архівів деяких османських фортець, а також іншого походження.

Остання велика реорганізація, яка вплинула на сьогоднішній стан та доступність Хотинського архіву, відбулася в 40-х рр. XX ст. У 1941 р. постав Центральний державний архів давніх актів (Центральный государственный архив древних актов)³⁵¹, куди згідно із засадами поділу повинні були потрапити документи, створені до колегіальної реформи Петра I. Пізніші документи, дотичні іноземних справ чи іноземного походження (між ними й документи XVIII ст. від приблизно 1720 р.), були передані до окремого Архіву Міністерства закордонних справ СРСР (Архив Министерства иностранных дел СССР). Останній нині функціонує під назвою Архів зовнішньої політики Російської імперії (Архив внешней политики Российской империи, звідси АВПРИ) й підпорядкований Міністерству закордонних справ Російської Федерації.

Насправді ж принцип поділу на документи датовані до і після 1720 р. не був послідовно дотриманий. Документи, які ще в середині XX ст. вважалися цінними для поточної політики СРСР, перемістили до архіву Міністерства закордонних справ, зокрема й мирні договори, укладені Московією в XVII ст. з Річчю Посполитою та Османською імперією. У доступному сьогодні електронному реєстрі російсько-турецьких трактатів, які зберігаються в Російському державному архіві давніх актів (Российский государственный архив древних актов, звідси РГАДА), поруч із заголовком опису документа-ратифікації Бахчисарайського договору, здійсненої султаном Мехмедом IV у квітні 1682 р., міститься нотатка, що 19 червня 1952 р. цей документ передали до Міністерства закордонних справ. Подібною була доля документів Карловицького та Константинопольського трактатів

³⁵¹ У 1992 р. перейменований на Російський державний архів давніх актів (Российский государственный архив древних актов).

(укладені в 1669 та 1700 рр.). Усіх цих документів сьогодні не знайдемо в РГАДА, хоча вони з'явилися задовго до 1720 року³⁵².

Якщо згадані вище документи були цілеспрямовано і свідомо передані Міністерству закордонних справ, то інші потрапили туди випадково, і цей процес тривав уже з кінця XVIII ст., оскільки небагато працівників московських архівів володіло арабською абеткою і змогло розпізнати дати на документах мусульманських владців та достойників. Яскравим прикладом є доля двох перемирних листів³⁵³, виданих кримськими ханами Джанібек-Гіреєм та Ісламом-Гіреєм III і надісланих царям, відповідно Михайлові Федоровичу в 1634 р.³⁵⁴ та Олексію Михайловичу в 1646 р.³⁵⁵. Тексти обох документів, написаних типовою для кримської канцелярії мовою (поєднання османсько-турецької і татарської), вже опубліковано в 1864 р. в монументальному виданні Володимира Вельямінова-Зернова та Гусейна Фаїзханова, очевидно, на підставі копії. Можна припустити, що вже тоді в зібранні кримських перемирних листів, яке містилося серед документів Посольського приказу, бракувало оригіналів³⁵⁶. Нічого дивного, що один із авторів теперішнього видання, проводячи в 2009 р. евристику в РГАДА під час підготовки монографії, присвяченої дипломатії Кримського ханату та його стосункам з давньою Річчю Посполитою, марно шукав там оригіналів цих двох перемирних

³⁵² РГАДА, ф. 89 (Сношения России с Турцией), оп. 3 (трактаты) [рукописний реєстр XIX ст. з пізнішими оновленнями], л. 1об, 2об-3. Див: [http://rgada.info/poisk/index2.php?str=89-opis_3&opisanie=Сношения%20России%20с%20Турцией%20-%20\(коллекция\)%20из%20фондов%20Боярской%20Думы,%20Посольской%20канцелярии,%20Коллегии%20иностранных%20дел%201718-1719%20гг.%3Cbr%3EОпись%203.%20Трактаты](http://rgada.info/poisk/index2.php?str=89-opis_3&opisanie=Сношения%20России%20с%20Турцией%20-%20(коллекция)%20из%20фондов%20Боярской%20Думы,%20Посольской%20канцелярии,%20Коллегии%20иностранных%20дел%201718-1719%20гг.%3Cbr%3EОпись%203.%20Трактаты) [доступ 12. X. 2019].

³⁵³ Це були урочисті документи, надіслані ханами владцям Речі Посполитої та Росії. Містили умови дотримання миру та регулювали взаємовідносини і в такий спосіб виконували роль мирних трактатів. За своїм походженням такі документи були односторонніми, однак визначали взаємне дотримання умов миру і перемир'я. Аналогічні документи пересилали кримським владцям і польські королі, хоча й не так регулярно.

³⁵⁴ Датованого в першій декаді місяця реджеба 1043 року мусульманської ери.

³⁵⁵ Датованого в 1056 р. мусульманської ери.

³⁵⁶ *Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные по распоряжению Императорской Академии наук из Московского главного архива иностранных дел*, ред. В. Вельяминова-Зернов и Г. Фаизханов, Санкт-Петербург, 1864 С. 100-104, 355-359 [100-104, 355-359]. У виданні тексту першого документа не позначено наявності ханської тугри, яка мала бути в оригіналі. Заголовок, під яким опубліковано другий документ (*şartname hattının 'aynidür*), свідчить про те, що підставою для видання був не оригінал. Нею стала копія, вірогідно та сама, яка була виготовлена на стовпцевому папері й донині зберігається у РГАДА (див. нижче). Про поділ давньої московської канцелярії на прикази див. путівник: Д. Лисейцев, Н. Рогозин, Ю. Ескин, *Приказы Московского государства XVI-XVII вв. Словарь-справочник*, Москва – Санкт-Петербург, 2015. Посольський приказ був центральним урядом, до компетенції якого належали закордонні справи, зокрема укладення міжнародних договорів, кореспонденція з іноземними державами, спорядження та прийняття посольств.

листів³⁵⁷. Згаданих документів не знайшов і московський дослідник Сагіт Фаїз [Фаїзов], який багато років займається перемирними листами кримських ханів, а також оздобою таких листів – ханськими монограмами (тутрами)³⁵⁸. Однак під час пошуків в АВПРИ в зібранні так званого «Архіву Колчака-паші», проведених у вересні 2017 р. у зв'язку з підготовкою цього видання, з великим здивуванням натрапили ми на оригінали обох листів, долучених до величезного тому-папки під номером 6³⁵⁹. Хоча документи цього тому охоплені згаданим вище описом Олександра Равича, не знаходимо там жодної згадки про ханські перемирні листи. Відтак, останні мали бути долучені до тому вже після упорядкування опису, можливо вже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. чи під час реорганізації архівів у середині XX ст.

Архівний фонд, який зберігається в АВПРИ, отримав номер 26 і назву «Архів Колчака-паші» (ф. 26 «Архив Колчак-паша»). Наразі це 27 великих справ у вигляді окремих товстих папок. Кожна з них, охоплюючи біля 100 чи більше документів, прошитих під спільною оправою уже в наш час, утворює в такий спосіб окремий том³⁶⁰. Таке структурування фонду стало наслідком проведеної недавно в ньому реорганізації, бо під час першого візиту одного з авторів до АВПРИ у 1992 р. кожен із майже 3000 документів слід було замовляти окремо. А це, враховуючи правила, які дозволяли замовляти лише 5 позицій на тиждень, означало, що на перегляд всього зібрання потрібно було витратити 10 років! Сьогодні переглянути зібрання цілком можливо за кілька двотижневих візитів, оскільки під час

³⁵⁷ D. Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*. Leiden – Boston. 2011, P. 337–339. Див. також: його ж [Д. Колодзейчик], *Попытки восстановления монгольской традиции в Крымском ханстве начала XVII века: байса, Там ве Тавгач, «Золотоордынское обозрение»*, 2015, № 3. С. 91–101. Згадані вище два перемирні листи мають зберігатися в РГАДА під сигнатурами: ф. 89 (Сношения России с Крымом), оп. 2 (Шертные грамоты крымских царей), № 41 і 52. Знаходимо там лише їхні копії, а також російські переклади без інформації про те, що сталося з оригіналами.

³⁵⁸ С. Фаиз, *Тугра и Вселенная. Мохаббат-наме и шерт-наме Крымских ханов и принцев в орнаментальном сакральном и дипломатическом контекстах*, Москва–Бахчисарай, 2002; С. Фаизов, *Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658. Крымско-татарская дипломатика в политическом контексте постперелазского времени*, Москва, 2003.

³⁵⁹ АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паша), дело (папка) № 6, л. 314, 315. Перший перемирний лист, маючи довжину 113, 5 см, оздоблений синьо-жовтою тутрою з квітковим орнаментом, у другому бракує верхньої частини з інвокацією і тутрою, тому він має лише 96 см, проте в нижній частині видно три дірки, через які колись проходив срібний шнурок прикріплюючи золоту ханську байсу (про байсу див. Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*, P. 336–342; idem, *Попытки восстановления*. С. 91–95; idem, *Zaproszenie do osmanistyki*, S. 82–83, 87).

³⁶⁰ До винятків належить недавно відреставрована папка № 26, у якій документи не прошиті під спільною оправою, а вміщені у великій коробці.

одного з візитів нам вдавалося замовляти від 5 до 8 великих справ³⁶¹. Виданий у 1988 р. путівник по архівних фондах, які відкриті в МЗС Росії, повідомляв, що «Архів Колчака-паші» охоплює 2560 документів за 1654–1737 рр.³⁶². Обидві інформації вимагають уточнення. Типова папка нараховує близько 100 османських документів, перегорнутих удвоє у зв'язку з великими розмірами аркушів. Складені в такий спосіб документи пронумеровані олівцем, внаслідок чого кожен документ має подвійний номер (як ніби розміщений на двох окремих аркушах), і папка зі 100 документів позначена як така, що начебто вміщує 200 аркушів³⁶³. Але є й винятки. Наприклад, папка під номером 23 містить аж 202 османські документи, тобто згідно із засадами нумерування – 404 аркуші. З іншого боку, найменша з папок (№ 1), у якій згромаджено головно документи, видані османськими султанами, налічує менш ніж 50 документів. Усі польськомовні документи згруповані в одній папці (№ 2), що значно полегшило підготовку цього видання. Згадана папка містить близько 400 листів, записаних на 428 аркушах³⁶⁴. Хоча досі ніхто докладно не полічив, скільки документів містить фонд 26, а підрахунки будуть можливими лише після його прискіпливого каталогізування, згрубша можемо говорити, що налічує він близько 3000 документів і листів, з яких майже 400 написані по-польськи, решта ж – османсько-турецькою.

До сьогодні нам вдалося побіжно ознайомитися зі складом 23 з 27 папок, а саме: папок під номерами 1–3, 6–7, 9–24 і 26–27. Більше того, оскільки в папках № 3–9 знаходяться документи, охоплені описом Олександра Равича, вміст папок 4, 5, 8 знаємо, принаймні опосередковано, на підставі цього опису³⁶⁵. Папка № 25 була, на жаль, недоступна у зв'язку з тим, що перебувала на реставрації. Оскільки згідно з описом Равича у всьому зібранні Хотинського архіву мало зберігатися 300 бератів³⁶⁶ султана Махмуда I для вояків формації *gönüllü* (дослівно

³⁶¹ Крім ліміту 5 позицій на тиждень, існує додаткова норма, що в цих 5-ти разом взятих справах не може міститися більше ніж 500 аркушів. Автори проводили пошуки в АВПРИ у вересні 2017 р. (спільно), лютому 2018 р. (Д. Колодзейчик), вересні 2019 (Д. Колодзейчик) та в лютому 2020 р. (Д. Колодзейчик).

³⁶² *Путеводитель по фондах Архива внешней политики России*, ч. 1. *Коллегия иностранных дел (1720–1832)*, Москва, 1988.

³⁶³ У папках 3–9 знаходяться документи з опису Равича, наділені номерами 1–633; ця пагінація подеколи дублює нумерацію, зроблену окремо для кожної з папок, а подеколи замінює останню.

³⁶⁴ Дуже докладний опис зібрання польськомовної кореспонденції, яка відкладалася в Архиві Колчака-паші з АВПРИ, міститься в наступному підрозділі.

³⁶⁵ Слід однак пам'ятати, що подібно до випадку з папкою № 6, де, крім документів, охоплених описом Равича, ми наштотувалися на «несподіванку», а саме на два перемирних листа кримських ханів, у цих папках також можуть знаходитися документи, додані в пізніші часи.

³⁶⁶ Берат – османський документ, випущений султаном для надання адресату визначеної посади чи функції, а також пов'язаних з цим привілеїв та платні. Берати називали також нішанами у зв'язку з посиланням на початку документа на султанську тугру (нішан), розміщену на цьому ж документі.

«охотників»)³⁶⁷, а 200 з цих документів було нами віднайдено в папках із сусідніми номерами 24 і 26, первісно припускалося, що решта зберігаються власне в папці 25. Однак під час останніх додаткових пошуків, проведених у лютому 2020 р., з'ясувалося, що згадані берати містяться в папці 22, натомість вміст папки 25 залишається невідомим.

На підставі проведених пошуків можемо вдатися до визначення найважливіших зібрань документів, які первісно не входили до фонду Хотинського архіву й були долучені пізніше:

1. Документи Азовського архіву за 1655–1696 рр. (1065–1107 мусульманського літочислення), захоплені російськими військами під час штурму Азова в 1696 р. (в папці № 1).
2. Документи з архіву Посольського приказу, між ними листи татарських княжат до царя Олексія Михайловича, султанський паспорт, виданий російському послу Петру Толстому (у червні 1711 р. мав бути відправлений до Москви) etc. (у папці № 11); до цієї групи слід також долучити згадані вище два перемирні листи кримських ханів від 1634 і 1646 рр. (у папці № 6).
3. Документи з архіву українських гетьманів, зокрема лист Кара Мустафи, тоді ще третього візира, до гетьмана Петра Дорошенка; лист османського сераскера (головнокомандувача) Шейтана Ібрагіма-паші, висланий у 1677 р. до козацької старшини в Чигирин з наказом адресатам, щоб, попри зраду Дорошенка, який підпорядкувався московському цареві, визнали владу призначеного Портою нового гетьмана Юрія Хмельницького³⁶⁸; різні листи османських і кримських достойників, а також кримських ханів та княжат, адресовані до гетьманів Івана Самойловича та Івана Мазепи (у папках № 11 і 12).
4. Документи з Перекопського архіву, здобутого росіянами разом із фортецею Перекоп у травні 1736 р., зокрема й листи головного аги яничарів до аги яничарів, розквартированих у тій твердині (у папці № 11).
5. Листи, адресовані до колишнього губернатора Очакова Хатібзаде Яхії-паші і членів його свити, коли вони перебували в російській неволі після падіння фортеці в липні 1737 р. У цих листах кривні та приятелі висловлювали адресатам свою турботу про їхнє здоров'я, а також запевняли про свої старання стосовно їхнього звільнення. Як видно, Яхія-паша залишив цей приватний архів у руках росіян чи мусив це зробити, коли повертався до Османської імперії, звільнений відповідно до Белградського трактату (у папці № 11).
6. Зрештою, у папці № 11 зберігся фірман султана Махмуда I, датований другою декадою місяця сефера 1153 року мусульманської ери (8–17. V. 1740). Документ

³⁶⁷ Наприкінці опису Равича міститься інформація, що, крім спеціально описаних ним 633 документів, в архіві відклалося також 300 патентів, наданих гюнюллім (*gönüllü*), 195 рапортів, адресованих Колчаку-паші, 334 рапорти хотинських суддів та 1300 інших документів, що разом в сумі з описаними документами дало б 2762 позиції. При цьому не знаємо, чи Равич врахував польськомовні документи.

³⁶⁸ АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паши), дело (папка) № 11, л. 23–24.

наказував забезпечити обмін (tur. *mübadele*) посольств на кордоні, коли османське посольство вирушало до Петербурга, а російське – до Константинополя з метою взаємної ратифікації Белградського миру³⁶⁹.

Ймовірно, останній документ є найпізнішим у зібранні. Визнаючи, що найра-нішим є згаданий вище перемирний лист хана Джанібєка-Ґірея від 1634 р., може-мо на 23 роки розширити хронологічні рамки, які згідно з тогочасними архівними описами охоплювали 1654–1737 рр. Тобто справжні хронологічні межі документів з цього зібрання охоплюють період 1634–1740 рр.

Після перерахування груп документів, які генетично не належать до Хотинського архіву Іляша Колчака, хоча зберігаються там нині, час охарактеризувати склад природного корпусу, захопленого росіянами в Хотині в 1739 р. Можна виокремити тут наступні типи документів:

1. Фірмани султана Махмуда I (1730–1754), які були скеровані до хотинського губернатора й містили накази та пропозиції, а також повідомлення про нові надання та аванси (у папках № 4, 6, 10).
2. Листи великих візирів, зокрема Невшехірлі Дамада Ібрагіма-паші (на посаді в 1718–1730 рр.), Кабакулака Ібрагіма-паші (на посаді в 1731 р.), Хекімоглу Алі-паші (на посаді в 1732–1735 рр.) Сілахдара Мехмеда-паші (на посаді в 1736–1737 рр.) і Мухсінзаде Абдуллаха-паші (на посаді в 1737 р.), каймаканів, тобто візирів, які заступали великого візира, коли той був відсутній у столиці, а також візирських кяхіїв (представників), які діяли від імені великих візирів і вели їхні поточні справи (в папках № 3–5, 7, 17, 19, 20).
3. Листи кримських ханів Каплана-Ґірея (третє панування 1730–1737 рр.) та Менглі-Ґірея II (друге панування 1737–1740 рр.), калгів, нурадинів та інших кримських княжат з родини Ґіреїв (у папках № 3, 5–6, 8–9, 12, 14–15, 17–20, 23).
4. Листи Григорія II Ґікі і Костянтина Маврокордатоса, поперемінних господарів Молдавії та Валахії³⁷⁰, написані османсько-турецькою (зокрема в папках № 3, 12–13, 17, 20, 23).
5. Листи Мехмеда Еміна-аґи (див. про нього нижче), представника (кахії) Іляша Колчака при уряді великого візира, згодом його повіреного в султанській столиці як наглядача монетного двору (у папках 3, 5–6, 10–11, 14, 16, 19–20, 23).

³⁶⁹ АВПРИ, ф. 26 (Архів Колчак-паші), дело (папка) № 11, л. 85–86. Визначені обома сторонами надзвичайні посли Мехмед Емін-паша та Олександр Іванович Румянцев покинули свої столиці у травні 1740 р., а до обміну на кордоні дійшло тільки в жовтні. Однак уже з грудня 1739 р. у Стамбулі перебував Олександр Вешняков, висланий туди відразу після завершення конференції в Ніші: див. Р. Михнева, *Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII века (1739–1756)*, Москва, 1985, с. 39 і 47–70.

³⁷⁰ Григорій II Ґіка був господарем Молдавії в 1726–1733, 1735–1739, 1739–1741 і 1747–1748 рр., а господарем Валахії в 1733–1735 і 1748–1752 рр.; Костянтин Маврокордатос був господарем Молдавії в 1733–1735, 1741–1743, 1748–1749 і 1769 рр., а господарем Валахії в 1730, 1731–1733, 1735–1741, 1744–1748, 1756–1758 і 1761–1763 рр.

6. Листи інших османських достойників, зокрема губернаторів сусідніх провінцій та фортець, дефтердарів, головного аги яничарів тощо³⁷¹ (у папках № 3–7, 9, 11–13, 15, 17, 19–20, 23); особливо інтенсивна кореспонденція надходила від губернаторів та сераскерів з сусідньої фортеці Бендери Нумана-паші, а згодом Велі-паші.
7. Листи османських кур'єрів та дипломатів, висланих через Хотин до Речі Посполитої, зокрема Мехмеда Ефенді, спорядженого до варшавського двору в 1730 р. з повідомленням про сходження на трон султана Махмуда I, Йірмісекізчелебізаде Мехмеда Саїда Ефенді, висланого через Польщу до Швеції в 1732–1733 рр., чи скерованого в 1737 р. до Варшави Мустафи Мюніфа Ефенді, шефа канцелярії великого візира (*reis efendi*), який, повертаючись назад, взяв участь у мирних переговорах у Немирові (у папках № 4, 5, 13)³⁷².
8. Листи французького посла у Стамбулі маркиза Луї-Совер де Вільньова, відредаговані османсько-турецькою (у папках № 4, 6, 18–19).
9. Берати султана Махмуда I, які надавали військові лени (тімари) та платню воякам хотинського гарнізону (у папці № 10); у цій групі слід виділити згадані вище 300 бератів, якими призначали платню воякам формації *gönüllü*, і які знаходяться в папках № 22, 24, 26; усі берати з перелічених папок були видані протягом місяця рабі I 1152 р. мусульманської ери (8. VI. – 7. VII. 1739) і стосувалися платні на наступний 1153 рік (29. III. 1740 – 18. III. 1741), а прекрасний стан паперу, як і зберігання вкупі, свідчить про те, що їх не встигли роздати бенефіціаріям; стандартна формула, яка міститься в них, інформує, що султан надав ці берати бенефіціаріям на прохання не хотинського губернатора, а кримського хана Менглі-Гірея II та бендерського сераскера візира Велі-паші; це підказує, що в російські руки вони могли потрапити не при капітуляції Хотина, а під час Ставучанської битви, яка відбулася на два дні раніше і якою керував власне Велі-паша; але факт наявності інформації про ці берати в описі Равича свідчить про те, що росіяни від самого початку зберігали їх разом з Хотинським архівом³⁷³.

³⁷¹ Наприклад, один із листів походить від керівника побожної фундації (*mutevelli*) при стамбульській мечеті Ая Софія (Hagia Sophia), який вислав своїх людей до Хотина з метою закупівлі ножів; див. АВПРИ, ф. 26 (Архів Колчак-паши), дело (папка) № 21, л. 119–120.

³⁷² АВПРИ, ф. 26 (Архів Колчак-паши), дело (папка) № 13, л. 196–197; дело (папка) № 5, док. № 237; дело (папка) № 4, док. № 129 (посилання, що стосуються зазначених вище трьох посольств подаємо в хронологічному порядку; два останніх повідомлення на підставі опису Равича; безперервна нумерація з часів Равича, нанесена на документи, які знаходяться у папках № 3–9, не співвідноситься з пізнішою, яка в кожній папці починається заново). Про ці три посольства див. Н. Topaktaş, *Lehistan'da bir Osmanlı sefiri. Zıstovili Hacı Ali Ağa'nın Lehistan elçiliği ve sefâretnâmesi* (1755), Ankara, 2015. S. 29–32 та нижче посилання № 543.

³⁷³ Частина документів, які знаходяться в папці № 11, стосуються Бендер. Усі вони датовані в 1152 р. мусульманської ери. Це підсилює гіпотезу, що Велі-паша тримав їх при собі під час Ставучанської битви, й тому вони потрапили в руки росіян.

10. Скарги мешканців Хотина і хотинського санджака, зокрема спільні петиції, скеровані до місцевих кадіїв – Абдулазіза Ефенді та Абдулбека Ефенді, а також до хотинського паші (у папці № 6).
11. Реєстри, а також фрагменти рахункових книг (дефтерів), дотичні, зокрема виплати жолду воякам гарнізону, постачання матеріалів для ремонту фортеці, збору податків, управління провінцією (у папках № 6, 10, 23, 27); величезну роль у складі хотинського гарнізону та його функціонуванні відігравали литовські татари, які мали у деяких підрозділах легкої кінноти (*наприклад farisan* – підрозділ фарисів) вирішальну більшість; іншу інформацію про службу та набір липків знаходимо у внутрішній кореспонденції османських достойників, розпорошених по різних папках зібрання.
12. Переклад листів, які надійшли з Речі Посполитої від кореспондентів та агентів хотинського губернатора, а також копії рапортів, написаних на підставі цих листів і надісланих Іляшем Колчаком-пашею до Стамбула з долученням напевно найважливіших польських оригіналів; відтак не всі листи, перекладені на турецьку, можна сьогодні знайти у Хотинському архіві в польськомовних оригіналах (у папках № 9, 16, 23)³⁷⁴.

Особлива цінність для дослідження повсякдення хотинської провінції мають адресовані до османських влад скарги підданих, зокрема голоси груп, мало помітних у традиційних історіографічних нараціях, сконцентрованих на подіях «великої» політичної історії, а саме: селян, євреїв і особливо жінок (як мусульманок, так і ні). Для прикладу, дружина Халіла-чауша, який служив у хотинському гарнізоні, просила хотинського пашу (через його представника у Стамбулі Мехмеда Еміна-агу) змусити її чоловіка регулярно надсилати гроші на утримання, а також листи, які свідчили б про його зацікавленість родиною, або ж вислати лист про розлучення (*herbar harclik ve kagid göndüre yahud tatlik*), що дозволило б їй почати нове життя³⁷⁵. Інша жінка, недавно навернена в мусульманську віру Саліха, скаржилася паші, що вона не може утримати четверо дітей, у зв'язку з чим просила надати їй певну кількість домашньої худоби³⁷⁶. Як можна

³⁷⁴ АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паши), дело (папка) № 9, док. № 617–620 (тільки під двома сигнатурами 619 і 620, присвоєними ще Равичем, є переклад та зміст відповідно 26-ти і 40-ка польських листів і рапортів, між ними лист Станіслава Лещинського з інформацією про його виїзд із Гданська, київського воєводи Юзефа Потоцького, волинського воєводи Міхала Потоцького, люблінського воєводи Яна Тарла, подільського воєводи Стефана Гумецького, коронного писаря Вацлава Жевуського, регіментаря подільської партії Фабіана Гедиміна, а також рапорти *мениш видатних* кореспондентів, зокрема про пересування московських військ); дело (папка) № 16, л. 174–175, 179–180, 185–186 (листи київського воєводи Юзефа Потоцького, люблінського воєводи Яна Тарла і смоленського стольника Фабіана Гедиміна з початку 1734 р.), дело (папка) № 23.

³⁷⁵ АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паши), дело (папка) № 3, док. № 95, л. 189–190.

³⁷⁶ АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паши), дело (папка) № 6, л. 152.

припустити, попереднє рішення про прийняття ісламу було зумовлене економічними мотивами³⁷⁷.

Справжній шекспірівський драматизм проступає зі скарги (тур. *‘arzuhal*), складеної по-турецьки місцевим писарем до хотинського кадія в 1730 р. від якогось християнського підданого Порти (тур. *zimmi*) Устияна з Хотинського санджака. Як довідуємося, за три роки до того Устиян взяв собі за дружину жінку відповідну до його статків і стану. Мирно прожив з нею 3 роки (*halime münasib bir ‘avret aldım ve eyyami devletinizde üç sene dir ‘avret ile geçiniyorum*), поки не прибув з польської сторони один, який стверджував, що є її законним чоловіком та погрожував відібрати колишню дружину силою (*şimdi Lehli tarafından bir zimmi keferesi gelüb ‘avretime sahib çıkub bu benim ‘avretim idi ve malim kuvvetiyle ben bu ‘avreti senden alurum deyüb*). Що цікаво, Устиян запропонував судді запитати перед судом у жінки, кого та з двох вибере (*mercü dur ki ‘avrete dahi kangımuızı ister deyü su‘al olunub*), очевидно маючи переконання, що вчинить на його користь³⁷⁸. Хотинський суддя Ессеїд Абдулазіз, титулований у заголовку петиції «моїм щасливим ласкавим до убогих ефенді» (*devletlü ve fukaralara merhametlü efendim*), переадресував справу Колчаку-паші для розгляду, а той, як читаємо в його рішенні, писаному рукою на петиції, наказав вчинити згідно з шаріатом. На жаль, не знаємо, що таке рішення означало для Устияна та його обраниці³⁷⁹. Як часто буває, у судових джерелах наштовхуємося на багатий матеріал, дотичний даної справи. Бракує, однак, інформації про її остаточне розв’язання. Для османських влад Хотина справа мусила

³⁷⁷ Свіжоспечені мусульмани отримували від Османської держави гроші на нове вбрання (*kisve bahası*). Серед османських документів, збережених у софійській бібліотеці, є рапорт до султана, укладений в 1717 р. хотинським суддею, де читаємо, що польський підданий Нікола публічно виголосив, що визнає мусульманську віру і приймає нове ім’я Алего. У верхній частині документа рукою великого візира вписано рішення про виділення новому мусульманину грошей на вбрання разом із дорученням до дефтердаря виплатити відповідні кошти; див.. *Османски извори за ислямизационные процеси на Балканите. (XVI–XIX в.). Серия извори – 2*, ред. М. Калицин, А. Велков, Е. Радусев, София, 1990. С. 165–166. Цілком можна припускати, що таких випадків налічувалося значно більше, а прикордонний Хотин був місцем конверсії для чоловіків і жінок, які прибували з Речі Посполитої, прагнучи переінакшити свою долю шляхом зміни ідентичності.

³⁷⁸ Звернення християнських підданих Порти до шаріатських судів у справах, пов’язаних зі шлюбом чи спадщиною, не були рідкісними, бо процедури там часто бували простішими й дешевшими від процесу, який провадило православне духовництво. Більше того, мусульманське право краще захищало жінку у випадку розлучення, або коли чоловіки її покидали. Легшим був також процес розлучення, яке було дозволене і Православною Церквою, однак з певними обмеженнями. Нічого дивного, що православні єпископи нерідко скаржилися османським владам, просячи, щоб ті не допускали православних до шаріатських судів. Про цю проблематику див.: S. Ivanova, *Marriage and Divorce in the Bulgarian Lands (XV–XIX c.)*, «Bulgarian Historical Review», 21, 1993, no. 2–3. P. 49–83.

³⁷⁹ АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паші), дело (папка) № 6, л. 120. Скарга не датована, але у вписаній на ній анотації хотинського судді міститься дата з назвою місяця рабі І 1143 р. мусульманської ери, який тривав від 14. IX. до 13. X. 1730.

видаватися незручною та невігідною: з одного боку, мали пильнувати інтереси власного підданого, з іншого – хотинський губернатор регулярно отримував зі Стамбула інструкції з вимогою берегти якнайкращі стосунки з прикордонними владами Речі Посполитої (колишній чоловік, який домагався повернення дружини-втікачки був польським підданим). Устиян та його партнерка стали заручниками потреби дотримуватися міжнародного миру. Не виключено, що жінку всупереч її волі повернули колишньому чоловікові, оскільки вона не наважилася прийняти іслам (такий крок вберіг би її від депортації). Устиян же, якщо бажав зберегти родину з обраницею, також мусив би перейти на іслам, оскільки шлюби мусульманок з немусульманином були суворо заборонені шаріатом.

Наведені вище приклади та огляд типів документів, які зберігаються у так званому Архіві Колчака-паші в АВПРИ, свідчать, наскільки різноманітний матеріал міститься у цьому зібранні, і як широко він може бути використаний в історичних дослідженнях. Інформаційний потенціал збережених джерел є таким значним, що дозволяє проводити поглиблені студії суспільного, культурного життя та звичаїв, притаманних прикордонню шляхетської Речі Посполитої з Османською імперією у XVIII ст., а також вивчення османської системи управління прикордонними провінціями, хотинського гарнізону чи, навіть, французької політики в Османській імперії під час війни за польську спадщину. Сподіваємося, що публікація інспірує подальші дослідження цього зібрання.

Польськомовна кореспонденція в архіві хотинського паші: рукописи чернігівський та московський

Той факт, що Хотинський архів перебував у віданні російського МСЗ, багато років знеохочував дослідників до проведення досліджень. Крім природних бар'єрів, пов'язаних із потребою володіти османсько-турецькою мовою та османською палеографією, існували суто бюрократичні перешкоди на кшталт необхідності отримати дозвіл на проведення досліджень, обмеження кількості архівних справ, які можна замовити за одним разом, зрештою, відсутності каталогу та можливості замовити фотокопії. Ще в 2013 р. один із авторів цього видання висловився скептично щодо можливості проведення досліджень архіву в перспективі найближчих років³⁸⁰. Показово, що ці бар'єри розхолоджували і російських вчених, а спроба комплексного дослідження хотинського зібрання,

³⁸⁰ Kołodziejczyk, *Zaproszenie do osmanistyki*. С. 32.

зроблена професором Світланою Орешковою з Російської Академії наук в 90-х рр. минулого століття, не принесла кінцевого результату у вигляді публікації.

Радикальні зміни сталися у квітні 2016 р., коли до польського Міністерства культури та національної спадщини надійшов лист від С. Лаєвського, директора Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського³⁸¹, з пропозицією дослідити незнаний доти польськомовний рукопис з музейної колекції. Згідно з описом це була «Книга листів польських панів до хотинського паші» за 1731–1736 рр., яка налічувала 326 аркушів. Для Д. Колодзейчика, з яким скотактувало міністерство, відразу стало зрозуміло, що це мусила бути частина архіву Колчака-паші. І таке припущення підтвердили початкові пошуки, проведені в Чернігові в листопаді 2016 р. До подальших досліджень кореспонденції хотинського паші було запрошено М. Качку, і відтоді робота над приготуванням цього видання проводилася спільно³⁸².

Чернігівський рукопис, який має сигнатуру Ал-333, містить 275 оправлених під одним дахом листів та документів, здебільшого польськомовних. Крім 259-ти листів, адресованих Колчаку-паші в 1730–1738 рр., до зібрання входять матеріали, прислані хотинському губернатору польськими кореспондентами, зрештою, матеріали, які потрапили сюди випадково³⁸³. Рукопис розміру *in quarto* оправлений у штучну оправу ХХ ст. й перебуває в поганому стані. Деякі аркуші покриті пліснявою, інші невласливо підрізані, внаслідок чого втрачені останні лінії листа чи датум. Крім того, листи, які не поміщалися у форматі *in quarto* були складені, а деякі зім'яті. Рукопис також містить пізніші записи та часткові переклади на російську з домішкою української мови. Судячи з письма, це правдоподібно зробив місцевий урядник ще у ХVІІІ ст.

Виникає питання, за яких обставин листи, які нині знаходяться в Чернігові, були виокремлені з корпусу польськомовної кореспонденції, що входить до складу захопленого російськими військами Хотинського архіву. Чернігівське зібрання менше від московського, де в головному корпусі Хотинського архіву з АВПРИ зберігається майже 400 листів польською мовою. Колекції відрізняються змістом вміщених у них документів. Листи, які знаходяться в Чернігові, адресовані

³⁸¹ Далі упольській аббревіатурі – СІМТ.

³⁸² У квітні 2019 р. М. Качка захистив у Європейському університеті у Флоренції докторську дисертацію під назвою «Pashas and Nobles. Paweł Benoe and Ottoman-Polish Encounters in the Eighteenth Century», яка частково зіперта на кореспонденції Іляша Колчака-паші.

³⁸³ Це, зокрема, політичні листи з часів безкоролів'я по смерті Августа ІІ, приміром, текст «Європейські гравці після смерті короля Августа» (арк. 67), звільнення подільських маєтків Кароля Максиміліана Крузера від постачання для війська провіанту і фуражу, видане регіментарем Юзефом Потоцьким в Ярославі 20. ІІІ. 1734 (арк. 108), квітанція для Лейбуша Юзефовича з підтвердженням сплати ним боргу 1500 злотих, видана Юзефом Жешовським, К. Жешовським і А. Н. Лопатецьким і написана в Хотині 21. V. 1731 рукою П. Павловського, польського секретаря хотинського паші (арк. 196), витяг із самбірських гродських книг, датований 20. ІХ. 1753 (арк. 12) тощо.

переважно Колчаку, тоді як серед польських листів з АВПРИ тільки 70 адресовані паші, натомість решта – його польському секретареві Піотру Павловському. Наскільки листи до паші часто порушують політичні та військові питання, настільки листи до його секретаря віддзеркалюють більш «земні» справи: покупки, обмін звичаєвими люб'язностями тощо. Особливо виразно різницю видно, коли порівняємо зміст листів, висланих одним і тим же автором до паші та його секретаря в один день і в одному конверті.

Не зважаючи на те, що Чернігів розташований на шляху з Хотина і Києва до Москви, відразу можна відкинути гіпотезу, що листи з Архіву Колчака-паші опинилися тут випадково, ніби «впавши з воза» під час перевезення. Їхній відбір зроблений свідомо, а російські прикордонні влади, пов'язані ймовірно з урядом київського генерал-губернатора, хотіли довідатися, якою була мережа кореспондентів хотинського паші в Речі Посполитій, а також яку інформацію переказували паші польсько-литовські урядники, офіцери та шляхта, бо серед них, переважали прихильники Станіслава Лещинського та учасники Дзіковської конфедерації, тобто рішучі противники втручання Росії у внутрішні справи Речі Посполитої³⁸⁴.

Парадоксально, але у XVIII ст. для російських урядників тягар змісту листів до паші мусив бути набагато більшим (містили ж вони вразливу політичну інформацію), натомість для сучасного дослідника не меншу цінність мають листи до секретаря Павловського, бо проливають світло на повсякдення та культурні взаємовпливи. Відомості про закупівлі в Хотині, про дрібні подарунки у вигляді помаранчів, кавунів, табакерок чи годинників, і навіть позичання шляхтою наметів зі складів Колчака вказують нам на зміни в моді та підходах покупців. Сам же обмін кореспонденцією, яка містить звичаєві люб'язності та побажання, зміцнював суспільні зв'язки між шляхетськими кореспондентами паші та його впливовим польським секретарем.

Оскільки працівники Чернігівського музею забезпечили нам вільний доступ до зібрання і можливість фотографувати, було ухвалено рішення підготувати видання всієї кореспонденції хотинського паші з чернігівської колекції, доповнивши публікацію найцікавішими листами й документами, які зберігаються в ній, але не належать до листування згаданого паші *sensu stricto*. Як додатки у видання (Aneks I) увійшли: протокол зізнань двох підсудних злодіїв з ватаги, яка діяла на прикордонні; декрет прикордонного суду у Жванці про авантюру, яка сталася у корчмі пограничного села Брага з участю підданих з обох сторін, русинів та євреїв; а також листи, у яких Колчак-паша не фігурує ані як надавця, ані як адресат, приміром, написаний італійською лист Дес Мареса, лікаря хотинського паші, з наріканням на труднощі служби.

³⁸⁴ Про Дзіковську конфедерацію у зв'язку з відсутністю новішої монографії й далі цінною залишається праця С. Трухіма: S. Truchim, *Konfederacja dzikowska*, Poznań 1921; див. також E. Szklarska, *Od Dzikowa do Kargowej. Pierwszy okres działalności konfederacji generalnej przy majestacie Leszczyńskiego*, w: *Między barokiem a oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. K. Stasiewicz i S. Achremczyk. Olsztyn 1996. S. 141–148.

Однак від початку ми були свідомі того, що видання не буде цілісним без ознайомлення з головною частиною архіву хотинського паші, яка зберігається у Москві, та без ґрунтового дослідження польськомовних листів, які там відклалися. Зрозуміло, що під час пошуків в АВПРИ необхідно було також зорієнтуватися (бодай загально) в турецькомовній частині фонду 26 (фонд 26 «Архив Колчак-паши»). Без підведення необхідного контексту шляхом ознайомлення з усім складом Хотинського архіву було б не можливо якісно підготувати публікацію частини зібрання, а саме польськомовної кореспонденції хотинського губернатора. Всупереч початковим побоюванням пошуки в АВПРИ виявилися можливими і результативними, а дирекція та працівники архіву виявили зичливість та надали допомогу.

Справа (папка) № 2 з «Архіву Колчака-паші» в АВПРИ, у якій згромаджено усі польськомовні листи, має формат *in folio*. Наразі вона перебуває в дуже гарному фізичному стані, що, правдоподібно, є наслідком нещодавно проведеної реставрації. Під час останньої архівісти, очевидно, змінили попередній порядок, відображений у збереженому російськомовному описі. Цей порядок, в якому листи отримали номери й були розкладені відповідно до кореспондентів, постав, мабуть, після захоплення архіву росіянами. Натомість в архіві хотинського паші документи первісно могли зберігатися у фасцикулах, проте неможливо з'ясувати у якому порядку. Подібно до чернігівського зібрання на листах є нотатки та деякі переклади російською, написані, судячи з письма, у XVIII ст., ймовірно, московським архівістом, і вже без україномовних домішок. Наявні листи складені у хронологічному порядку. При цьому документація за кожен рік починається з листів, адресованих паші, а закінчується листами до його секретаря Павловського.

З огляду на невелику кількість польськомовних листів до Колчака-паші в АВПРИ вже під час спільних пошуків у Москві (вересень 2017 р.) було вирішено опублікувати їх разом із чернігівською колекцією, а також доповнити це видання поодинокими листами за 1730–1739 рр., адресованими до Колчака чи його авторства й розпорошеними по інших зібраннях. Сподіваємося, що в такий спосіб відкриваємо читачеві доступ до поодинокій колекції оригінальної кореспонденції османського прикордонного губернатора з польською шляхтою.

Маємо надію, що видання заохотить до подальших досліджень польсько-турецького прикордоння у XVIII ст., а також Хотинського санджаку. Поєднання пошуків в Архіві Колчака-паші з АВПРИ та аналізу хотинських податкових реєстрів (дефтерів) зі стамбульського Османського архіву уряду прем'єр-міністра (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) може дати безпрецедентне багатство джерельної інформації для дослідження суспільного, культурного та політичного життя прикордоння Османської імперії та Речі Посполитої у XVIII ст.³⁸⁵.

³⁸⁵ Див., зокрема. Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defterleri, no. 888, 899, 927, а також десятки скарбових документів, які стосуються Хотинської фортеці, складу та платні тамтешнього гарнізону. Османські документи про хотинську провін-

Іляш Колчак-паша та його кар'єра

Майже вся кар'єра Іляша Колчака-паші була пов'язана з Хотиним. Вперше він з'являється на сторінках джерел у контексті Прутського походу Петра I. Молдавський хроніст Іон Некульче подає Іляша Колчака як потурнака-серба з Боснії і бюлюкбашу (tur. *bölükbaşı*). Своїми розвідницькими успіхами той мав посприяти перемозі османів у 1711 р.³⁸⁶. Після закінчення російсько-турецької війни 1710–1713 рр. Абді-паша, перший хотинський губернатор, на чолі великої армії прибув з кримським ханом Капланом-Гіреєм на османсько-польський кордон прикривати відновлення Хотинської фортеці та створення нової адміністративної одиниці³⁸⁷. Близько 1714 р. Хотин був виділений з Молдовського господарства і перетворений в окремий округ (*nahiye*) під безпосереднім управлінням Оттоманської Порти, а в наступні роки османська адміністрація провела опис доходів з провінції, роздаючи військові лени (*timary*) воякам місцевого гарнізону, серед яких було багато литовських татар³⁸⁸. Не пізніше 1727 р. Хотин став центром санджаку, адміністративної одиниці вищої категорії³⁸⁹. Це стимулювало розвиток

цію збереглися також у софійській Національній бібліотеці імені Кирила та Мефодія. Про документи, дотичні Хотинського санджаку, порівн., зокрема, Heywood, revised by Kołodziejczyk, *Hotin*. P. 146; Ö. Bıyık, *Osmanlı-Rus hududunda bir kale: XVIII. yüzyılda Hotin*, «Tarih İncelemeleri Dergisi», 29/2, 2014. S. 489–513 (дефтер № 899 тут помилково позначений як № 889); С. Димитров, *Турецкие документы о состоянии хотинской округи (нахия) в первой половины XVIII в. в Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*, ред. А. Тверитинова, [т.] II, Москва, 1969. С. 140–160.

³⁸⁶ I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și Osamă de cuvinte*, ed. I. Iordan, București, 1955. P. 283–284. Діяльність Іляша Колчака в період російсько-турецької війни 1710–1713 рр. останнім часом вивчає Александр Кулинич, аспірант Брянського державного університету. Проте досі в нього ще немає жодної публікації на цю тематику.

³⁸⁷ M. Kaczka, *Pashas and Nobles: Vernacular Diplomacy and Cross-Border Networks in Ottoman-Polish Diplomatic Relations, 1699–1730*, in: *Türkiye-Polonya İlişkilerinde “Temas Alanları” (1414–2014). Uluslararası Konferansı. Bildiriler Kitabı*, ed. H. Topaktaş and N. Królikowska, Ankara, 2017. P. 528; idem, *The Gentry of the Polish-Ottoman Borderlands: The Case of the Moldavian-Polish Family of Turkuł /Turculeț*, «Acta Poloniae Historica», 2011, no. 104. P. 132–133.

³⁸⁸ Найдавніший збережений податковий реєстр (дефтер) Хотинської провінції датований 1131р. мусульманської ери (24. XI. 1718 – 13. XI. 1719); див. Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri no. 888. Багато литовських татар вибралося з Речі Посполитої в переддень вибуху польсько-турецької війни 1672 р., перейшовши під опіку султана. Частина з них пізніше повернулася завдяки політиці примирення Яна Собеського, тоді як інші осіли переважно на Поділлі, яке в 1672–1699 рр. перебувало під османським пануванням. Після втрати Поділля за Карловицьким трактатом 1699 р. османські влади переселили липків углиб імперії, але багато їх осіло в новоутвореній Хотинській провінції.

³⁸⁹ Heywood, revised by Kołodziejczyk, *Hotin*. P. 145. В Османському архіві уряду прем'єр-міністра зберігся особливий податковий реєстр Хотинської провінції за 1140 р. мусуль-

міста й фортеці. Османський географ Бартинлі Ібрагім Хамді, який знав Хотин зі власних спостережень, бо в 20-х рр. XVIII ст. перебував там в оточенні тогочасного губернатора Абді-паші, перерахував у своїй праці «Атлас», завершений у 1750 р., аж сім мечетей: дві в замку, дві на базарі, одна при резиденції аги яничарів, одна в дільниці липків³⁹⁰, і одна, перероблена з костела, поблизу садиби губернатора, з часом названої палацом Колчака-паші. У місті були також медресе, бібліотека і дві хаммами (турецькі лазні)³⁹¹.

Мета створення нової провінції полягала в тому, щоб замінити Кам'янець-Подільський, втрачений Туреччиною внаслідок Карловицького трактату 1699 р. У 1672–1699 рр. Кам'янець був центром османської розвідки та військової присутності на півночі, уможливаючи контроль над Молдавією, українським козацтвом і навіть Кримським ханатом, як і ретельне стеження за ситуацією в Речі Посполитій. Після 1714 р. цю функцію перейняв Хотин, додатково беручи на себе стеження за подіями в Росії, яка щораз ближче наближалася до османських кордонів³⁹².

На історичній арені Іляш Колчак знову з'являється в молдавській хроніці, присвяченій владцям з родини Гіків, де згаданий в контексті кампанії 1718 р., коли за допомогою угорських перекинчиків Порта змогла підняти антигабсбурзьке повстання в Семигороді під час османсько-габсбурзької війни 1716–1718 рр.³⁹³. Оскільки znana з пізніших часів мережа його кореспондентів охоплювала, крім польських прихильників Станіслава Лещинського, ще й угорських поплічників Францішка Ракочі (зокрема Адама Яворку), можемо припустити, що вже тоді Іляш Колчак робив Порті важливі розвідницькі послуги як на польському, так і на угорському напрямкові. У хроніці Гіків ця постать помилково проходить як ага лівого крила (*sol kol agası*³⁹⁴), і навіть як хотинський бей, що було анахронічно, як на 1718 р. Насправді у збережених тогочасних османських документах,

манської ери (19. VIII. 1727 – 6. VIII. 1728), у якому вона вже названа санджаком. Див. Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri no. 899. Про систему османської провінційної адміністрації див. D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672–1699*, Warszawa, 1994. S. 13–31.

³⁹⁰ Очевидно йдеться про село Румель чи Румла, що поблизу Хотина, де мешкали липки; порівн. посилання до листів 33, 176 і 327 у цьому виданні.

³⁹¹ Büyük, *Osmanlı-Rus hududunda bir kale*. S. 501; про Ібрагіма Хамді та його працу див. C. Orhonlu, *Geographical Knowledge amongst the Ottomans and the Balkans in the Eighteenth Century according to Bartınli Ibrahim Hamdi's Atlas*, in: *An Historical Geography of the Balkans*, ed. F. w. Carter, London, 1977. P. 285. Про топографію османського Хотина порівн. також C. Heywood, *Khotin*, in: *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd edition, vol. 5, Leiden, 1986. P. 39–40.

³⁹² Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim*. S. 217–218; idem, *Ottoman Podillja: The Eyalet of Kam'janec', 1672–1699*, «Harvard Ukrainian Studies», 16, 1992, no 1–2. P. 87–99.

³⁹³ Camariano, Camariano-Cioran, *Cronica Ghiculeștilor*. P. 220–223. Участь Колчака в цій кампанії підтверджує також Узунчаршили (Uzunçarşılı), див. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, t. 5, Ankara 1988. S. 132.

³⁹⁴ В оригінальному грецькому хроніки: *σολκολ-αγαση*.

конкретно з 1130 р. мусульманської ери (5. XII. 1717 – 23. XI. 1718), він фігурує як Колчак Іляш, ага правого крила[військ] гюнюллю (*gönüllü*³⁹⁵) – *gönüllüyan-i yemin agası Kolçak İlyas Aga*³⁹⁶.

Той факт, що Іляш Колчак користувався титулом аги військ правого крила, підтверджують його власні листи, вислані в 1721–1722 рр. до великого коронного гетьмана і краківського каштеляна Миколая Сенявського. У них Колчак підписувався по-польськи *Ellasz Kolczak sawkuł na Chociniu*³⁹⁷. Записане в польській орфографії слово *sawkuł* виводиться від турецького вислову *sağ kol* (означає правий бік, дослівно «праве плече»), яке турки прикладали поперемінно з терміном арабського походження *yemin*, що так само означав правий бік³⁹⁸. На той час Колчак ще не міг бути комендантом Хотинської фортеці, бо на підставі збережених документів знаємо, що в 1718 р. в Хотині урядував Мірза Мехмед-паша³⁹⁹, а в 1721 р. – Абді-паша⁴⁰⁰.

Ще як офіцер хотинського гарнізону Іляш Колчак почав розбудовувати своє становище посередника між прикордонними достойниками та владами Речі Посполитої і Високої Порти, яке з часом принесе йому визнання обох сторін та чергові підвищення. Приміром, у 1721 р. він був посередником у контактах між гетьманом Сенявським та згаданим вище Абді-пашею, влаштовуючи аудієнцію в Хотині для двох гетьманських посланців⁴⁰¹. Козацький гетьман Пилип Орлик, перебираючись зі Швеції до держави султана через землі Німеччини та Речі Посполитої, також користувався посередництвом Колчака, коли в березні 1722 р. затримався на два місяця під Хотиною. Колчак, титулований у щоденнику Орлика «полковником липканським» (очевидно через командування хоругвою литовських татар), даремно намагався організувати для Орлика аудієнцію в дуже обережного Абді-паші, а коли гетьман хворів, посилав до нього на квартиру чай, уже, як видно, відомий у Хотині (*herba the*)⁴⁰².

³⁹⁵ Дослівно «охотників». Це була формація легкої провінційної кінноти, спершу, як видно з назви, сформована з охотників. У той час ці вояки, однак, отримували регулярну платню, яка становила у випадку лінійних кіннотників від 13 до 15 аспрів денно, тобто майже удвічі більше ніж отримували вояки провінційних відділів піхоти, див. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim*, s. 166; АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паши), дело (папка) № 24, , л. 1–2 и др.

³⁹⁶ С. Димитров, *Турецкие документы о состоянии хотинской округи*. С. 151–155.

³⁹⁷ Kraków, Biblioteka Książąt Czartoryskich [далі – BCz.], rps 5855, nr 18874–18875 (листи від 18. VIII. 1721 та 20. X. 1722). У другому листі замість *sawkuł* видніється слово *skkuł*.

³⁹⁸ Порівн. вище титул *yemin agası* – «ага правого крила»; сам титул *sağ kol ağası* з'являється стосовно Колчака в пізнішому записі придвірної османської хроніки Ісмаїла Асима Ефенді, в описі подій 1140 р. мусульманської ери (19. VIII. 1727 – 6.VIII. 1728); див. нижче.

³⁹⁹ С. Димитров, *Турецкие документы о состоянии хотинской округи*. С. 153.

⁴⁰⁰ BCz., rps 5855, nr 18874.

⁴⁰¹ Ibidem.

⁴⁰² Ян із Токар Токаржевський Карашевич / Jan z Tokar Tokarzewski Karaszewicz (опр.), *Діарій гетьмана Пилипа Орлика / Diariusz hetmana Orlika*, Варшава/Warszawa, 1936. S. 83–98.

Характерний момент ретроспекції містить лист Іляша Колчака до подільського воеводи Стефана Гумецького, написаний 2 червня 1735 р. Хотинський паша згадував, що, «сидячи доти більше, ніж двадцять років згідно з фірманом найяснішого цісаря, його милості, пана мого милостивого, тут, в Хотині, [...] старався, щоб не тільки я сам, але і жоден [...] із тих, хто перебував під моїм керівництвом, не наважувався бути причиною порушення приязні»⁴⁰³. Якщо трактувати буквально згадану в листі кількість років, з'являється доказ, що Іляш Колчак перебував у складі хотинського гарнізону від часу переходу фортеці під безпосередню зверхність Порти після Андріанопольського миру 1713 р.

Важливу згадку, дотичну Колчака, вдалося знайти в османській хроніці Челебізаде Ісмаїла Асима Ефенді, який у 1723 р. обійняв становище придворного історика Мехмеда Рашида із завданням продовжити справу попередника. Серед подій 1149 року мусульманської ери (19. VIII. 1727 – 6. VIII. 1728) читаємо, що «Колчаків Іляшеві-беєві, який був агою правого крила в Хотині в ранзі мірліви (*mirliva*), надано Прізренський санджак з метою забезпечити засоби для утримання на умовах подальшого виконання згаданої служби»⁴⁰⁴. Як бачимо, Колчак отримав тоді посаду керівника санджаку з центром у Прізрені, що у віддаленому Косово, доходи з якого мали забезпечити йому засоби для утримання. При цьому згідно з султанським наказом бенефіціант мав залишитися на службі у прикордонному Хотині. Не знаємо, чи титули бея та мірліви⁴⁰⁵ Колчак отримав одночасно з посадою призренського губернатора чи раніше, як навіює дотичний фрагмент хроніки. Проте, ймовірно, що поява титулів все таки була зумовлена наданням провінції. Лише пізніше титул мірліви набув у турецькій мові значення офіцерського звання, яке відповідало рангу генерала бригади й не було пов'язане з жодною адміністративною функцією.

Іляш Колчак став хотинським губернатором лише в 1730 р. Про це свідчить, зокрема, опублікований у нашому виданні лист від 31 травня 1731 р. авторства Міхала Валеріана князя Корибута Воронецького (Веронецького), полковника й кам'янецького гродзького судді. У листі той пригадував Колчаку давній спір між теребовлянським підчашиєм Шимоном Барановським та євреєм Шаєю, підданим кримського хана, за просрочений борг, наголошуючи, що «справа [ця була] донесена ще попередникам вашої пашевої милості, навіть в присутності самої вашої

⁴⁰³ Див. лист 256 у цьому виданні (видання містить 343 листи та документи: 337 листів, позначених числами від 1 до 337, в розділі «Кореспонденція Іляша Колчака-паші», а 6 листів і документів – у Додатку I під числами від 1 до 6).

⁴⁰⁴ *Hotin'de sağ kol ağası olub mirlivâ pâyesi olan Kolçak İlyas Bey'e Prizrin sancağı ber-vech-i ma'îşet zikr olunan hidmetde bulunmak şartıyla tevcih olunub*; див. Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, hazırlayanlar A. Özcan, Y. Uğur, B. Çakır, A. Z. İzgöer, Cilt 3: 1134–1141 / 1722–1729, Istanbul, 2013. S. 1590.

⁴⁰⁵ Термін *mirliva*, дослівно «емір хорутви», арабського й перського походження, синонім турецького титулу санджакбея, тобто губернатора санджаку, бо турецький термін *sancak* первісно означав хоругву і тільки з часом почав означати провінцію.

пашевої милості минулого року вельможними їхніми милостями, панами послами Подільського воеводства, делегованими в різних справах, і до ретельного задоволення декретом за паші Мустафи, його милості, призначена [...]»⁴⁰⁶. Довідуємося, що ще минулого року хотинським губернатором значився Мустафа-паша, а Іляш Колчак перебував у його оточенні й був присутній під час переговорів з польськими делегатами. У чернігівській колекції відклався також лист коменданта Кам'янецької фортеці Флоріана Шилінга від 10 серпня 1729 р. до Іляша Колчака, титулованого «беєм прізренським» (*bej preyzrzyński*). Згодом, ще влітку 1729 р., Колчак мав титул прізренського санджакбея⁴⁰⁷. До періоду, коли Колчак перебував у Хотині, користуючись титулом прізренського бея, ймовірно з 1728–1729 рр., належить один із збережених у Москві турецьких листів, написаний якимсь Мустафою зі свити бейлербея Румелії і адресований «наразі присутньому в Хотинській фортеці Колчак-беєві» (*haliya Hotin kal'esinde olan [...] Kolçak Beg*)⁴⁰⁸.

Зміни на посаді хотинського губернатора мусили статися вже взимку, бо в листі, написаному в Хотині 21 березня 1730 р., Іляш Колчак дякував подільському воеводі Стефанові Гумецькому «за вітання мене з гонором, наданим найяснішим цісарем його милістю паном моїм милостивим»⁴⁰⁹. Правда, з листа безпосередньо не довідуємося, про який саме гонор йшлося, але в підписі видніється титул «Іляш Колчак, паша і сераскер хотинський», тому вітання, вірогідно, стосувалося призначення Іляша Колчака на посаду головнокомандувача військ (сераскера) Хотинської фортеці та надання йому гонорового титулу паші. Власне, під цими двома титулами, сераскера і паші, він буде з того часу фігурувати в польській кореспонденції, яка надходитиме до Хотина

Читач може слушно здивуватися, чому при визначенні точної дати призначення Іляша Колчака не звертаємося до османських документів, а використовуємо тільки опосередковані повідомлення з польсько-турецької кореспонденції. У московському архіві зберігся, щоправда, лист великого візира з визначенням Іляшеві Колчаку особливих обов'язків пильнування ввіреної йому фортеці, охорони підданих, збирання прикордонної інформації у зв'язку з призначенням його з ласки султана на «високу посаду мірмірана» (*rütbe-i refi'e-i mirmirani*) та надання Хотинського санджаку із завданням утримувати Хотинську фортецю⁴¹⁰. На жаль, цей документ не датований і знаємо лише, що уклав його великий візир Невшехірлі Ібрагім-паша, який перебував на цьому уряді від 1718 р. до кінця

⁴⁰⁶ Див. лист 16 у цьому виданні.

⁴⁰⁷ Див. лист 1 у Додатку I (*Aneks I*).

⁴⁰⁸ АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паши), дело (папка) № 15, л. 15–16.

⁴⁰⁹ Див. лист 1.

⁴¹⁰ [...] *hala 'avatif-i 'aliyye-i şehriyariden rütbe-i refi'e-i mirmirani ve Hotin kal'esi muhafazası şartıyla Hotin sancagı size tevcih ve ihsan olunub*; АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паши), дело (папка) № 7, док. № 414. Арабсько-перський титул «мір» (emir) був синонімом турецького титулу «бей», відповідно титул «мірміран» (emir emiriv) був синонімом титулу «бейлербей» (bey beiv)

вересня 1730 р., допоки не був страчений під час повстання (тоді поплатився тронном султан Ахмед III). Що гірше, в історії наступного османського хроніста при дворі, Субхі Мехмеда Ефенді, який посідав цей уряд у 1739–1745 рр. й описав події 1730–1744 рр., інформацію про Колчака знаходимо серед подій ще 1145 року мусульманської ери (24. VI. 1732 – 13. VI. 1733). Читаємо там, що «Колчаківі Іляшові-паші надано Хотинський санджак на умовах охорони тамтешніх кордонів з доважком санджаку Яніни»⁴¹¹. Але тогочасний турецький видавець хроніки М. Айдинер звертає у приписі увагу на те, що цієї згадки бракує хроніці Шакіра Хусейна Ефенді. Остання, охоплюючи 1145–1148 рр. мусульманської ери, слугувала в описі тих років підставою нарації хроніки Субхі Мехмеда, а тому згадку про призначення Колчака вставлено, і, правдоподібно, вставлено у невласливого місці. На жаль, помилка була закріплена, бо хронікою Субхі користувався в ХІХ ст. турецький біограф Мехмед Сюрейя, автор популярного й до сьогодні підставового компедіуму просопографічних знань про османських достойників, перевиданого через понад 20 років латинською абеткою. Тут призначення Іляша Колчака на хотинське губернаторство теж датоване роком 1145 (1732/1733)⁴¹².

Тільки зіставлення усіх зазначених вище відомостей дозволяє датувати призначення Іляша Колчака початком 1730 р. Найраніший польськомовний лист з Хотинського архіву, адресований Іляшу Колчаківі як губернатору фортеці, датований 30 березня 1730 р.⁴¹³. Це не означає, що Іляш не міг списуватися з польською шляхтою раніше (такий висновок, зрештою, впливає з наведених вище прикладів, датованих початком 1720-х рр.), але в Хотинському архіві зберігаються, видно, тільки листи з періоду, коли він був губернатором⁴¹⁴. Можливо також, що документи більш особисті, а також дотичні попередньої кар'єри та призначень Іляш Колчак переховував окремо, і вони потрапили до рук спадкоємців.

Крім питання, пов'язаного з призначенням на уряд хотинського губернатора, вимагає також з'ясування проблема титулатури, якою користувався Колчак. Взявши до уваги, що Хотин був центром не еялету, а лише санджаку, тобто провінції нижчого рангу в османській адміністративній структурі, його губернаторові автоматично давали титул санджакбея (tur. *sancak begi* tj. «бей санджаку») і привілей носіння перед процесією одного бунчука. Правда, слідом за помітною з кінця ХVІІ ст. інфляцією титулів губернатори санджаків дедалі частіше отримували

⁴¹¹ *Livâ-i Hotin serhadd-i merkum muhâfazası şartı ve Yanya sancağı ilhâkıyla Kolçak İlyas Paşa'ya tevcih olundu*; див. Subhî Mehmed Efendi, *Subhî tarihi: Sâmî ve Şâkir tarihleri ile birlikte 1730–1744 (inceleme ve karşılaştırmalı metin)*, hazırlayan M. Aydın, İstanbul, 2007. S. 173. Про санджак Янівни див. нижче.

⁴¹² Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, hazırlayan N. Akbayan, İstanbul, 1996, Cilt 3. S. 797.

⁴¹³ Це лист згаданого вище коменданта Кам'янецької фортеці Флоріана Шилінга, у якому Колчак титулований «хотинським сераскером»; див. лист 2.

⁴¹⁴ Єдиним винятком є згаданий вище лист Флоріана Шилінга з 10. VIII. 1729, адресований Іляшеві Колчаку, коли той формально ще виконував функції прізренського санджакбея; див. лист 1 у Додатку I (*Aneks I*).

гоноровий титул паші та пов'язане з ним право носіння двох бунчуків, раніше властиве тільки губернаторам великих провінцій – еялетів. Але це правило не працювало автоматично⁴¹⁵. Видається, що у випадку з Іляшем Колчаком функція губернатора Хотина від початку передбачала «двобунчужний» титул паші. Це впливає з процитованого вище листа великого візира Ібрагіма-паші⁴¹⁶, згадки (хоча й хибно датованої) в хроніці Субхі, врешті, зі змін титулатури в польсько-мовній кореспонденції з Хотинського архіву, помітних від березня 1730 р.

Іляш Колчак-паша отримав чергову посаду в 1736 р. після завершення громадянської війни в Речі Посполитій і в період російсько-турецької війни, що набирала обертів, коли армія фельдмаршала Лассі взяла в облогу Азов, а інша армія, фельдмаршала Мініха, готувалася до штурму фортифікацій Перекопа і маршу вглибину Кримського півострова⁴¹⁷. У московському архіві зберігся фірман султана Махмуда I, датований другою декадою місяця мухаррема 1149 р. мусульманської ери (22–31. V. 1736). Документ визнавав за Іляшем Колчаком «високий ранг візиря» (*rütbe-i vala-i vezaret*), з чим було пов'язане право носіння трьох бунчуків⁴¹⁸. У цьому випадку хроніка Субхі Мехмеда Ефенді виявляється придатною, бо дозволяє уточнити дату надання суланського фірману – 14 мухаррема, тобто 25 травня 1736 р.⁴¹⁹ Текст, який охоплює цей період, Субхі писав уже самостійно, не опираючись на хроніки попередників, а становище історика при дворі давало йому доступ до архіву, а також можливість використовувати оригінали документів.

Новина про призначення швидко поширилася серед кореспондентів Колчака. Уже 14 червня 1736 р. Пилип Орлик у листі, висланому з Каушан, буджацької

⁴¹⁵ У недавно опублікованій статті Андрій Живачівський переконливо доводить, що всупереч точці зору Халіла Інальчика та історіографії, яка пішла за останнім, османська провінція Кафа не отримала в 1568 р. статусу еялету і майже до кінця XVI ст. залишалася санджаком, хоча багато хто з її губернаторів носив у той час титули бейлербеїв і пашів. Перший з таких губернаторів, Касим-бей, отримав у 1568 р. титул бейлербея за протекцією великого візира Мехмеда Соколлу та через призначення командувачем у планованому на наступний рік астраханському поході. Пізніше цю посаду випало обіймати колишньому султанському виховнику, який на визнання свого статусу і заслуг отримав титул паші. Але постійно поміж такими губернаторами, які тішилися високим особистим статусом, бували губернатори в статусі «звиклих» санджакбеїв, а Кафу в османській номенклатурі майже до кінця століття називали санджаком: див. А. Zhyvachivskyi, *The Governors of Keefe and Azak in Ottoman-Muscovite Relations in the Fifteenth-Seventeenth Centuries and the Issue of Titulature*, «Acta Poloniae Historica», 2017, no. 115, P. 215–218.

⁴¹⁶ У листі візира йдеться про посаду мірмірана, тобто бейлербея (перський термін *emir-i emiran* > *mirmiran*, тобто «емір емірів» є калькою турецького *beglerbegi* > *beylerbeyi*, тобто «бей беїв»), з яким автоматично пов'язаний титул паші і право носити два бунчуки перед процесією.

⁴¹⁷ Про ці події див. лист 271 та примітки там таки.

⁴¹⁸ АВПРИ, ф. 26 (Архів Колчак-паші), дело (папка) № 6, док. № 357. Титул візира первісно мали тільки члени султанської ради на чолі з великим візиром, однак у XVIII ст. його визнавали також за губернаторами найважливіших провінцій та фортець.

⁴¹⁹ Subhî Mehmed Efendi, *Subhî tarihi*. S. 299.

резиденції хана, віншував «Вашій пашевій милості трибунчужній (trzytulnej), тобто й візирській преємінності»⁴²⁰. Цікаво, що вже двома роками раніше в першому листі, написаному з Каушан 18 квітня 1734 р., куди козацький гетьман в ситуації загострення конфлікту з Росією прибув за згодою Порти після 12-річного періоду інтернування в Салоніках, бажав «щоб у стислім часі міг вашій милості багатомилостивому панові віншувати вищого трибунчужного і сераскерського гонору, бо цього потребують сама гідність і великі заслуги вашої милості, мені багатомилостивого пана»⁴²¹. Ці слова доводять не тільки уміння вправлятися в компліментах, але й гарну орієнтацію в ієрархії османських достоїнств та урядів. З вітаннями з польського боку кордону поспішив також згадуваний вище кам'янецький гродський суддя Міхал Валеріан Воронецький (Веронецький) у листі, написаному у Жванці 4 серпня 1736 р.⁴²²

Для матеріального становища, а також престижу Іляша Колчака велике значення мав той факт, що, крім хотинського губернаторства, він одночасно тримав губернаторство санджаку Яніни (грецькою *Ioannina*, турецькою *Yanina*)⁴²³ у далекому Епірі. Ймовірно, йому йшлося тільки про додатковий прибуток, визначений у рамках так званого арпалику⁴²⁴, бо важко уявити, щоб Іляш Колчак на практиці

⁴²⁰ Див. лист 278. Вираз «trzytulna» аналогічний виразу «trójbuńczuczna» і походить від турецького слова *tuğ*, яке означає бунчук (другий термін також є турецьким словом, однак в османсько-турецькій мові тієї епохи вживали переважно перший).

⁴²¹ Див. лист 176.

⁴²² Див. лист 282.

⁴²³ Див. цитовану вище згадку з хроніки Субхі Мехмеда Ефенді. Порівн. також АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паши), дело (папка) № 4, док. № 103, 107, 172: дело (папка) № 5, док. № 212, дело (папка) № 7, док. № 418. Особливо цікавим є документ № 107, з якого довідуємося, що за надання обох провінцій Колчак мав заплатити великому візирі 3000 левкових талерів, його заступнику – 1500, шефові канцелярії (*reis efendi*) – 500, писарям – 250 за упорядкування документа і навіть чохадарові (*çohadar* – лакей) за врученням документа – 200. Піднесення таких дарів не вважалося в ті часи негожим, про що свідчить хоча б той факт, що ці суми записані, а інформацію про них тримали в архіві. Більше того, їхня величина прозоро відображає ієрархічну драбину. Урядники центральної канцелярії мусили платити за свої посади, а від великого візира очікували відповідних дарів для членів султанської родини, тому платня, яку брали від новопризначених достойників з провінції, трактувалася як відшкодування власних витрат. Звичай купівлі урядів був у ранньомодерні часи прийнятним у багатьох європейських державах.

⁴²⁴ Турецькою *arpalık* дослівно доходить «на ячмінь для коней». Надавалися губернаторові, достойникам та жінкам з султанського гарему з метою покриття їхніх особистих видатків. Зазвичай арпалики отримували губернатори прикордонних провінцій. Розумілося, що видатки таких губернаторів значно перевищували доходи, які можна було осягнути, збираючи податки на часто винищених та знелюднених землях пограниччя. Так, наприклад, губернатор османської провінції з центром у Кам'янці-Подільському, утвореної в 1672 р., отримував у вигляді арпалику доходи в Нікопольському санджакові, розташованому в кордонах сучасної Болгарії на правому березі Дунаю; див. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim*, s. 66.

керував двома провінціями, віддаленими одна від одної на майже 1500 кілометрів. З листа, написаного в липні 1732 р. його довіреним представником у Стамбулі Мехмедом Емін-агою, довідуємося, що кяхія великого візира планував відібрати у Колчака санджак Яніни та віддати комусь іншому⁴²⁵. Однак не знаємо, чи до того дійшло. Це питання вимагає дослідження. Безперечно, може дивувати, що замість того, щоб надати йому додатковий дохід у якомусь із ближніх санджаків, розміщених на болгарських землях, Порта довірила Колчакові провінцію, яка сама вимагала посиленої уваги з огляду на її прикордонний характер і стратегічне розташування. Упродовж XVIII ст., крім венеціанського флоту, який плавав у цих водах століттями, біля узбережжя Епіру дедалі частіше з'являлися французькі та британські кораблі, а в наполеонівські часи – ще й російські. Алі-паша з Тепелени, який від 1787 до 1822 р. тримав губернаторство Яніни, зробив з неї базу напів-незалежного напівдержавного утворення, не дозволяючи європейським потугам ступити до Епіру, й одночасно кидаючи виклик Порті. Це остаточно привело гордого пашу до краху, хоча й забезпечило йому безсмертя на сторінках повісті Олександра Дюма. Дивлячись з перспективи цих пізніших подій, можемо легко зрозуміти того візирського кяхію, який вважав, що Колчак мусить задовольнитися владою в одній провінції.

Згаданий Мехмед-ага, який застерігав Іляша Колчака щодо намірів візирського кяхії, відігравав ключову роль у кар'єрі хотинського паші, рапортуючи йому в численних листах про події у Стамбулі, застерігаючи перед майбутніми загрозами та стаючи посередником в пересиланні кореспонденції та полагодженні різних справ у султанській столиці. Як османські губернатори провінції, так і господарі Молдавії та Валахії тримали у Високій Порті агентів, які мали представляти своїх патронів при уряді великого візира та розбудовувати комунікаційні канали. Цих агентів називали терміном *kapı kethüdası*, у скороченій формі *kapı kahyası*⁴²⁶, що означало «представник при Порті (тобто при дворі)». Власне, таким представником спочатку і був Мехмед Емін⁴²⁷.

Через руки Мехмеда Еміна потрапляли до Колчака прохання французького посла у Стамбулі де Вільнева, щоб французькі дипломати в османській столиці та

⁴²⁵ АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паша), дело (папка) № 6, док. № 359, л. 129–130; лист датований 17 місяця мухаррема 1145 р. мусульманської ери (10. VII. 1732).

⁴²⁶ У сучасній турецькій вимові відповідно *kapı kethüdası* і *kapı kahyası*.

⁴²⁷ Оскільки термін *kethüda* чи *kahya* (звідси польське *kiahia*, а також старопольське *kihaja*) часто з'являється у джерелах без подання контексту, легко помилитися. Сам термін первісно означав керівника дому чи заступника, і в такому сенсі говоримо про кяхію (тобто заступника) великого візира у Стамбулі, але й про кяхію Іляша Колчака в Хотині. Крім того, термін *kapı kethüdası* чи *kapı kahyası* не мусив означати представника при Високій Порті. Могло йтися про представника при порті (тобто при дворі) кримського хана чи губернатора сусідньої провінції. Приміром, господарі Молдавії тримали своїх представників не тільки при Високій Порті у Стамбулі, але й при дворі хотинського паші, і в обох випадках цих представників називали *kapı kethüdası*, а у скороченій версії *kapı kahyası*.

у Варшаві могли користати з османської кур'єрської пошти на відтинку між Хотин-ном і Стамбулом для обміну кореспонденцією⁴²⁸. Мехмед Емін був посередником і в дуже тривіальних справах, передаючи, наприклад, вже згадуване прохання дружини чауша, який служив у хотинському гарнізоні, щоб Колчак-паша змусив її чоловіка переказувати їй кошти на утримання, а у випадку відмови вислати лист про розлучення. Коли в 1731 р. Мехмед Емін здійснив *паломництво* до Мекки, великий візир Кабакулак Ібрагім-паша поінформував Колчака, що функцію кяхії хотинського паші при Високій Порті до повернення Мехмеда Еміна виконуватиме заступник останнього Мустафа-ага⁴²⁹. Як бачимо, функція заступника при Високій Порті була офіційною й легітимною для обох сторін, як хотинського паші, так і візира. Після повернення з Мекки Мехмед Емін отимав посаду керівника султанського монетного двору і з того часу підписувався не тільки як ага сілахдарів⁴³⁰, але і як наглядач за монетним двором (*emin-i darbhane lub nazir-i darbhane*)⁴³¹. Почав також вписувати перед своїм іменем величний титул хаджі, що пасував особам, які відбули подорож до Мекки⁴³². Не знаємо, чи виконуючи функцію наглядача монетного двору, поєднував її з офіційною роллю кяхії Іляша Колчака при Високій Порті, чи свої послуги хотинському паші надавав з того часу неформально. Та за будь-яких обставин Мехмед Емін був першим, хто переказав Колчакові новину, що султан призначив пашу трибунчужним візирем⁴³³, а раніше інформував Іляша про те, що заходи з метою добитися його авансування на посаду чинить при султанському дворі кримський хан⁴³⁴.

⁴²⁸ АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паши), дело (папка) № 5, док. № 236; дело (папка) № 20, л. 31–32. Див. про це нижче.

⁴²⁹ [Mehmed Emin Aga] *gelinceye dek kapu kethüdalığınız hizmeti kethüdası Mustafa Aga'ya tefviz olmagın*; див. лист великого візира Ібрагіма від 26 місяця рамазана 1143 р. мусульманської ери (4. IV. 1731); АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паши), дело (папка) № 7, док. № 449.

⁴³⁰ Корпус сілахдарів (від тур. *silahdar*, дослівно «мечник», «носії зброї») був однією з формацій султанської гвардії.

⁴³¹ Див., зокрема: АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паши), дело (папка) № 19, л. 37–38; дело (папка) № 20, л. 33–34 (*emin-i darbhane*); дело (папка) № 17, л. 197–198, дело (папка) № 19, л. 85–86 (*nazir-i darbhane*); тільки останній лист датований і має дату 20 місяця реджеба 1147 р. мусульманської ери (16. XII. 1734). Титулів *emin* і *nazir* стосовно керівників монетного двору вживали поперемінно; Мехмед Емін-ага фігурує у списку наглядачів імперського монетного двору, укладеному Ю. Ф. Бюлюкбашею, як виконувач цих обов'язків у 1731–1735 рр.; див. Ö. F. Bölükbaşı, 18. *Yüzyılın ikinci yarısında darbhâne-i âmire*, Istanbul, 2013. S. 29 і 34.

⁴³² АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паши), дело (папка) № 3, док. № 72 та 91, у яких у підписі значиться титул хаджі. Перегляд османської кореспонденції XVIII ст. з московського архіву увиразнює, як багато авторів вживало перед своїм іменем титулів хаджі чи ел-хадждж. Видається, що подорож до Мекки стала в ту епоху значно популярнішою та доступнішою для членів вищих османських прошарків та чиновників, ніж в попередні століття.

⁴³³ АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паши), дело (папка) № 3, док. № 91, л. 181–182.

⁴³⁴ АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паши), дело (папка) № 6, док. № 309, л. 19–20.

Не знаємо, як розвивалася б кар'єра Іляша Колчака, якби не його передчасна смерть в 1741 р. Ймовірно, Порта й далі цінувала б його уміння й не покладала б на нього провину за капітуляцію Хотина в 1739 р. Про це свідчать численні листи, які паша отримував у петербурзькій неволі від близьких та приятелів, а також подальша кар'єра людини з подібною долею – Хатібзаде Яхії-паші, ув'язненого росіянами після штурму Очаківської фортеці в липні 1737 р. Повернувшись до Османської імперії, Яхія став у 1741 р. губернатором Бурси, а згодом у тому ж році ще й пашею Єгипту, провінції з дуже значним доходом, і аж до своєї смерті в 1755 р. виконував різні високі функції включно з тимчасовим перебуванням у 1743 р. на посаді головного адмірала османського флоту⁴³⁵. Умови неволі обох пашів у Петербурзі, очевидно, не були тяжкими, якщо з ними могла щоденно бачитися знана лікарка, мандрівниця та авантюристка Регіна Соломія з Русецьких Пільштинова, яка в той час перебувала при дворі цариці Анни⁴³⁶. Із зав'язаних тоді знайомств Пільштинова, до речі, скористалася через два роки, коли долучилася до процесу перед судом кадія в Рущуку⁴³⁷, а протекція Яхії-паші, який тоді перебував у Стамбулі, допомогла їй досягти корисного вироку⁴³⁸.

Джерела, якими оперуємо, проливають трохи світла на родину Іляша Колчака. Старший з двох його синів на ім'я Ахмед⁴³⁹ служив у Хотині офіцером⁴⁴⁰,

⁴³⁵ Orhan Kılıç, *Batı Karadeniz Kıyısındabir Osmanlı eyaleti: Özi / Silistre (İdaritaksimat ve yönetim)*, «Karadeniz İncelemeleri Dergisi», 2017, no. 23.S. 74; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Cilt 5. S. 1675–1676.

⁴³⁶ «Під час мого перебування був там в неволі Яхія-паша, турчин значних статків і першорядного розуму, муж видатний, і Колчак-паша, також великої хвали людина, з якими вільно було мені розмовляти хоча б і щодня, що не кожному було дозволено. Але мої паші Яхія-паша і Колчак-паша дуже мене любили, поважали мою думку, що я обом сторонам, як москалям, так і туркам зичу всього доброго»; див. Regina Salomea z Rusieckich Pilsztynowa, *Proceder podróży i życia mego awantur*, red. R. Pollak, Kraków, 1957. S. 109. Про нові, віднайдені, між іншим, також в московському АВПРИ докази, які увірогіднюють реляцію Пільштинової та містять додаткову інформацію про її бурхливий життєпис, див. D. Kołodziejczyk, *Na tropach Salomei Reginy Pilsztynowej: glosa do życiorysu*, w: *W cieniu wojen i rozbiorów. Studia z dziejów Rzeczypospolitej XVIII i początków XIX wieku*, red. U. Kosińska, D. Dukwicz, A. Danilczyk, Warszawa, 2014. S. 215–229.

⁴³⁷ Русе в сучасній Болгарії.

⁴³⁸ «[...] і відіслала до Стамбула з листом до Яхії-паші, який перебував у неволі в Петербургу у цариці, її милості, тоді, як я була також в Петербурзі [...], і так мій добрий паша не шкодував своєї праці, і сам поїхав до візира [...].», *Proceder podróży i życia mego*. S. 180; порівн. Kołodziejczyk, *Na tropach Salomei Reginy Pilsztynowej*. S. 220–222.

⁴³⁹ Див. нижче про його листи за 1742–1743 рр.

⁴⁴⁰ Вітання для нього надсилав отцю Юзеф Сераковський у листі, написаному 12 вересня 1732 р. (див. лист 47): «Його милості пану полковникові, синові дуже мені милостивого пана коханому, посылаю мій уклін»; важко достеменно з'ясувати, якому османському рангові відповідав ужитий тут титул полковника.

молодший також перебував при батькові⁴⁴¹. У Хотині служив і швагро Колчака⁴⁴². В одному з листів з'являється навіть дружина Колчака, коли в травні 1733 р. полковник Люзекан, комендант Окопів Святої Трійці, повідомляв хотинського пашу про запланований візит до Хотина своєї дружини і дам, що її супроводжували, й одночасно питав, чи могли б вони відвідати дружину паші⁴⁴³.

У московському Архіві Колчака є дивовижний лист, адресований до хотинського паші і підписаний «щиро віддана мати дорогого, дружина Хаджі Баби» (*el-muhlis valide-i aziz zevce-i el-Haci Baba*), в якому авторка титулує адресата «щасливий паше, мій сину» (*devletlü paşa oğlum*) і скаржиться на самотність⁴⁴⁴. Дуже правдоподібно, що лист написала матір Іляша Колчака, хоча не можна скидати з рахунку, що то була інша старша членкиня його родини чи хтось із близьких, бо звертання родинними словами до осіб, які не були членами родини, притаманне турецькій мові до сьогодні.

Дружина Іляша Колчака та його молодший син Мехмед, тоді 11-річний, перебували в Хотині під час капітуляції фортеці в 1739 р.⁴⁴⁵. Оскільки сам губернатор та близько 600 бранців були вислані до Росії, його дружину, сина, а також багатьох інших турецьких жінок фельдмаршал Мініх забрав із собою в похід до Яс, обіця-

⁴⁴¹ Той таки Юзеф Сераковський у листі від 10 червня 1733 р. долучав у постскрипті вітання: «Його милості пану полковникові і його молодшому братові, коханим синам вашої пашевої милості, дуже милостивим панам, покійно поклоняюся [...]» (див. лист 80). Подібні побажання містить також його лист від 18 липня 1733 р. (лист 92).

⁴⁴² Про це довідуємося з листа хотинського паші до белзької воеводою, в якому паша просив віддати коня, вкраденого у швагра підвладним останнього, утікачем до Речі Посполитої; див. лист 29.

⁴⁴³ «[...] згідно з декларацією, наданою моїй дружині, яка тими часами буде мати щастя навідати ясновельможну пані, її милість, вашої пашевої милості, смію просити, щоб ваша пашева милість завтра дозволив моїй дружині й усім дамам, які компанійськи супроводжують її, як приїдуть до Хотина, навідати ясновельможну пані, її милість, вашої пашевої милості; див. лист 77. Як можна судити, мета візиту полягала в тому, щоб скупитися в крамницях хотинських єврейських та вірменських купців, а також реалізувати певні товарисько-краєзнавчі задуми. І важливим пунктом програми були відвідини господи турецького паші.

⁴⁴⁴ АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паші), дело (папка) № 15, л. 55–56.

⁴⁴⁵ I. Neculce, *Opere*, ed. G. Ştrempel, Bucureşti, 1982. P. 821. Інформацію про ім'я та вік молодшого сина паші бракує в популярному виданні хроніки Йона Некулче (1955). Знаходимо її тільки в розширеному фрагменті тексту, який походить з рукопису в редакції Йоасафа Луки, майже сучасного самій хроніці (дякуємо Михайлові Васючонку за допомогу у з'ясуванні цих розбіжностей). Молдавський хроніст подає, що молодший син Колчака називався Мехмед. Але в біографії Мехмеда Сюреї знаходимо інформацію, що паша мав сина Селіма (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Cilt 3. S. 797). Тому синові навіть присвячено окрему біограму, з якої випливає, що він служив в одному з корпусів палацової гвардії (*hassa silahşorlar*), а в 1802 р. помер у Стамбулі й похований на цвинтарі Хайдарпаша (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Cilt 5. S. 1488). Або хтось із зазначених вище авторів подає помилкове ім'я молодшого сина Іляша-паші, або паша мав більше синів.

ючи на прохання Колчака відіслати їх до Стамбула⁴⁴⁶. Не знаємо, чи старший син паші потрапив з ним до російської неволі, натомість після смерті батька намагався посісти його посаду, тішачись популярністю серед мешканців Хотина і маючи патронів у Стамбулі, зокрема й Мехмеда Еміна, давнього представника Колчака при Високій Порті. Але новим губернатором твердині став тоді Сулейман-паша. Вирішальною виявилася підтримка його з боку господаря Молдавії Григорія II Гікі⁴⁴⁷. З листа прикордонного судді Яна Швирського від 19 липня 1741 р., можна зробити висновок, що цей Сулейман тотожний синові Абді-паші, першого губернатора Хотина у XVIII ст.: пишучи невдовзі після смерті Іляша Колчака, Швирський звідомлював ймовірно Яна Тарла, що «на пашенство [...] сподіваються сина великого Апті-баші, батько якого Хотин *de ruderibus extruxit*»⁴⁴⁸.

Ситуація, у якій за уряд хотинського губернатора змагалося двоє синів попередніх пашів, а в перемозі одного з них вирішальною стала підтримка господаря Молдавії, цілком вписувалася в механізми функціонування Османської держави тієї епохи, де подібно до багатьох інших держав ранньомодерної Європи кар'єрні питання вирішувалися через клієнтарні стосунки⁴⁴⁹. Ахмед-бей, старший син Іляша Колчака дочекався нарешті своєї черги, бо вже в 1742 р. обіймав посаду каймакана, виконувача обов'язків хотинського губернатора, як впливає з його підпису під листом, адресованим до Павла Бенуа, інстигатора коронного і надзвичайного посла Речі Посполитої до Стамбула⁴⁵⁰. Роком пізніше Ахмед був уже хотинським губернатором і користувався гоноровим титулом паші, підписуючись у листах до Бенуа «Ахмед Колчак, паша хотинський»⁴⁵¹. Подібно до того, як це було в часи його батька, Ахмед-паша дякував польському адресатові за новини з півночі, особливо за ті, що з Росії, і просив про продовження обміну інформацією. Секретарем нового губернатора був ніхто інший, як Ісмаїл-ага Юзефович, хотинський

⁴⁴⁶ Див. «Реляція його милості пана Гіршкорна» в: *Listy hetmańskie*. S. 271.

⁴⁴⁷ Samariano, Camariano-Cioran, *Cronica Ghiculeștilor*. P. 520–521.

⁴⁴⁸ ЦДІАУК, ф. 254 (Тарло), оп. 1, спр. 559, арк. 174.

⁴⁴⁹ Про транскордонний патронат та клієнтарні стосунки, які охоплювали також територію османських сусідів, див. M. Wasiucioneck, *The Ottomans and Eastern Europe. Borders and Political Patronage in the Early Modern World*, London 2019. Про клієнтарну систему в Османській імперії і численні аналогії з давньою Річчю Посполитою з долученням, з одного боку, праць Р. Абу-ел-Хаджя (R. Abou-El-Haj) і Дж. Хатавай (J. Hathaway), а з іншого – А. Мончака див. D. Kołodziejczyk, *Elity w Imperium Osmańskim (XV–XVIII wiek)*, w: *Afryka, Orient, Polska: prace ofiarowane profesorowi Andrzejowi Dziubińskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. S. K. Kuczyński, A. Rachuba, M. Tymowski, Warszawa, 2007. S. 109–122.

⁴⁵⁰ *Achmed Bey, syn Kolczak Paszy, kaymakan chocinski* («Ахмед-бей, син Колчака-паші, хотинський каймакан»), див. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника [далі – ЛНБС], ф. 145, оп. 1, рукопис 1, арк. 12 (лист датований 4. X. 1742).

⁴⁵¹ *Achmed Kolczak pasza chocinski*, ibidem, арк. 10 та 8 (ідентичний підпис у двох листах, датованих 20. IX. 1743 та 19. X. 1743); попередній лист того ж до того ж від 2. VIII. 1743 має підпис *Achmet pasza chocinski* («Ахмет паша хотинський»); ibidem, арк. 9.

липка і давній кореспондент Іляша Колчака⁴⁵². Секретар особисто привітав Павла Бенуа, твердячи, що «всі польські папери мною читаються і відписуються»⁴⁵³.

Мережа кореспондентів хотинського паші в Речі Посполитій

Пишучи в 1730 р. до Іляша Колчака-паші, як до новопризначеного хотинського паші, великий візир Невшехірлі Ібрагім-паша наказав йому «підтримувати добросусідські традиції, які випливають з приязні та близькості між Річчю Посполитою і Хотином»⁴⁵⁴. Кількома роками пізніше черговий великий візир Хекімоглу Алі-паша дещо доповнив цей наказ дорученням хотинському паші, щоб «був оком і вухом [стежачи за всім] в околиці та на прикордонні» (*etraf ve eknafe çeşit o guş olub*)⁴⁵⁵. Видається, що з виконанням обох жадань Іляш Колчак справлявся досконало. З польськомовної кореспонденції, збереженої в його архіві, випливає, що мережа кореспондентів паші сягала 100 осіб. До всього слід пам'ятати, що не всі листи до сьогодні збереглися. Варто зауважити, що маємо турецькі переклади багатьох листів, польські оригінали яких знайти не вдалося. Приміром, у справі (папці) № 9 в АВПРИ збереглися турецькі переклади трьох листів Станіслава Лещинського з 1734 р., написаних ним після втечі з Гданська⁴⁵⁶. Водночас серед польськомовної кореспонденції паші не зберігся жоден оригінальний лист короля. Іншим прикладом є турецький переклад листа люблінського воєводи Яна Тарла з перелицьованою на мусульманський календар датою 12 рамазана 1146 р. (тобто 16. II. 1734; лист повідомляє про коронацію Августа III у Кракові, яка відбулася в січні цього року)⁴⁵⁷. Тим часом у нашому виданні найранішим польськомовним листом Яна Тарла є документ, датований 23-м лютим,

⁴⁵² Див. лист 138.

⁴⁵³ ЛНБС, ф. 145, оп. 1, рукопис 4, арк. 200 (лист датований в Хотині 3. XI. 1742).

⁴⁵⁴ *Lehlü cumhurinin Hotina hemduşi ve ittisali olmakdan naşi hemcüvarlık merasimine ri'ayet [...]*; АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паші), дело (папка) № 7, док. № 414.

⁴⁵⁵ АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паші), дело (папка) № 17, л. 201–202. Лист не датований і підписаний лише іменем Алі; проте з тональності листа і порівняння його з іншими можна зробити висновок, що написаний великим візиром Хекімоглу Алі-пашею, який посадав цей уряд в 1732–1735 рр.

⁴⁵⁶ АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паші), дело (папка) № 9, док. 619/24–26, л. 87–92.

⁴⁵⁷ АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паші), дело (папка) № 16, л. 179–180. Згідно зі змістом листа, чи, швидше, його перекладу, саський електор виїхав до Кракова 10 шабана 1146 р., а коронація відбулася чотирма днями пізніше, тобто 14 шабана, що в перерахуванні на григоріанський календар дало б 20. I. 1734 р. Але в дійсності коронація відбулася 17. I. 1734 р.

у якому про краківську коронацію мова не йде⁴⁵⁸. У випадку зі згаданими вище листами Лещинського і Тарла можна припустити, що з огляду на особу автора чи цінність інформації їхні оригінали були переслані до Стамбула й тому відсутні в Хотинському архіві. В інших випадках, вірогідно куди численніших, втрату оригіналів спричинили бурхлива доля архіву та плин часу.

Іляш Колчак володів польською, проте в період коли посідав уряд хотинського паші, його кореспонденцією опікувався Піотр Павловський. Останній як тлумач і секретар хотинської канцелярії писав респонси від імені паші, виготовляв їхні копії, вів польськомовну частину архіву та відповідав на листи, адресовані безпосередньо йому, Павловському⁴⁵⁹. З походження, ймовірно, був дрібним шляхтичем, шукачем хліба по інший бік кордону. Не знаємо, за яких обставин опанував турецьку мову, можливо в молодості був захоплений татарами чи потрапив до турецької неволі під час війн кінця XVII ст., а може його асиміляція в османському середовищі відбулася в мирні часи. Ніщо не вказує на те, що був конвертитом на іслам⁴⁶⁰, бо ті вживали нові турецькі імена чи титули, навіть якщо (особливо у випадку шляхти) зберігали польські прізвища⁴⁶¹. У ті часи від османських тлумачів не вимагали навернення на іслам, про що найкраще свідчить кар'єра Олександра Маврокодатоса, грецького перекладача й випускника Падуанського університету, який разом з мусульманським колегою Мехмедом Рамі Ефенді підписував у 1699 р. Карловицький трактат.

Павловський урядував у Хотині, поки Іляш Колчак залишався губернатором, і підтримував інтенсивні контакти з річпосполитськими партнерами у торгово-фінансовій сфері. Під час багаторічної служби при дворі хотинського паші сформував власну мережу кореспондентів та клієнтів, а чимало шляхтичів, звертаючись до паші, особливо в дрібних справах, робило це за посередництва Павловського. Збережена кореспонденція свідчить, що польські автори нерідко висилали в одному конверті листи до хотинського паші та його секретаря, а зміст цих листів був подібним. У випадках, коли конверт не містив окремого листа до Павловського, автори неодноразово вітали секретаря в постскрипті листу,

⁴⁵⁸ Див. лист 149.

⁴⁵⁹ У своєму діаріуші посольства до Порти Юзеф Сераковський записав, що на зворотному шляху до Речі Посполитої (квітень 1733 р.) перед урочистим в'їздом до Хотина його вийшли привітати місцеві достойники, вислані хотинським пашею і серед них «його милість пан Павловський, тлумач паші»; Michał Rzepka, «Diariusz legationis JWJ Mości Pana Strażnika Wielkiego Koronnego odprawionej roku 1732. Edycja tekstu», докторська дисертація, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 2018. S. 302–303.

⁴⁶⁰ Традиційно прийнятий термін «ренегат» має дуже негативне забарвлення і вживається в польській мові асиметрично (не називаємо ренегатом мусульманина чи єврея, які прийняли християнство), тому ми вирішили послуговуватися нейтральнішого терміну «конвертит».

⁴⁶¹ Для прикладу можна навести османських перекладачів XVI ст. Ібрагім-бея (Йоахима Страша) та Саїд-бея (Яна Кердея), також тлумача ханської канцелярії XVII ст. Іслам-бея Цегельського.

адресованого паші. Проте листи до паші написано офіційнішою мовою та старанним почерком, тоді як листи до Павловського були простішими і за формою, і за змістом. Автори посилали Павловському цілі листи з переліком необхідних покупок, а також часто просячи його про посередництво під час конфліктів з османськими купцями. Наприклад, прикордонний суддя Ян Швирський просив «укоханого Павлуся», як тепло трактував секретаря, про купівлю і пересилання «окків з шість кави, тільки зеленої найкращої, [...], також мила з два окка найкращого, табличками, чубуків з два і тютюну з два окка, тільки доброго»⁴⁶². Подекуди листи набували емоційної тональності як у випадку волинського воєводи Міхала Потоцького. Той, розсерджений постійним підняттям цін певним хотинським купцем, писав до Павловського: «Не хочу тоді і коня, хоча б мені його вже давав і за найменші гроші, і ніколи в нього нічого не куплю»⁴⁶³.

Кар'єра Павловського закінчилася бурхливо. У лютому 1738 р. він позичив у хотинських міщан крупну суму в дорогоцінних каменях, після чого разом з родиною утік до Речі Посполитої, прагнучи через Поділля та Правобережну Україну доїхати до Києва. Коли поляки на жадання турецької сторони затримали втікача й почали слідство, про його звільнення клопоталися росіяни, чим викрили, що він виконував роль агента при хотинському паші. Не бажаючи наразитися на гнів жодної із сторін, які перебували у війні, влади Речі Посполитої до часу залишили Павловського під вартою, не наважуючись видати його ані туркам, ані росіянам⁴⁶⁴. Про його подальшу долю нічого не знаємо. Проте Іляш Колчак мусив відчувати відсутність польського секретаря і обходитися без його послуг. Єдиний збережений лист Колчака, написаний після втечі Павловського, хотинський паша підготував власноруч⁴⁶⁵.

Якщо Мехмед Емін був правою рукою Іляша Колчака у Стамбулі, а Піотр Павловський аж до своєї втечі – у стосунках з польсько-литовською шляхтою в Хотині⁴⁶⁶, то роль третьої «правої руки» хотинського паші виконував Алі-ага

⁴⁶² АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паши), дело (папка) № 2, л. 305–306 (лист з Кам'янця від 14.VI. 1729). Окка була османською одиницею міри, дорівнюючи 400 дірхемам (тобто 1, 3 кг).

⁴⁶³ АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паши), дело (папка) № 2, л. 310 (лист від 2. VII. 1734).

⁴⁶⁴ T. Ciesielski, *Rzeczpospolita wobec wojny wschodniej 1736–1739*, w: *Polska wobec wielkich konfliktów w Europie nowożytnej. Z dziejów dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XV–XVIII wieku*, red. R. Skowron, Kraków, 2009. S. 117.

⁴⁶⁵ Це був лист до регіментаря подільської партії Стефана Єло Малінського від 22. II. 1739 (див. лист 319).

⁴⁶⁶ Як і кожен високий османський дигнітарій Іляш Колчак мав також кяхію. Останній виручав його, виконуючи різні обов'язки і заступав у Хотині під час відсутності; не знаємо, однак, імені кяхії, а також того, чи упродовж усього періоду 1730–1739 р. це була одна й та ж особа; до невідомого на ім'я кяхії хотинського паші адресований недатований лист Яна Лінкевича, написаний правдоподібно у Жванці і вміщений у цьому виданні; див. лист 5 у Додатку I (*Aneks I*).

Рудницький, литовський татарин, титулований у джерелах полковником. Напевно, він доводився кривим решті членам родини Рудницьких у Речі Посполитій, з яких походив, зокрема, Чимбай Рудницький, тогочасний ротмістр і пізніший генерал-майор литовського війська⁴⁶⁷. Алі-бей користувався польською мовою, а його діяльність значно виходила за роль гінця. Як представник хотинського паші він брав участь у засіданнях прикордонних судів⁴⁶⁸, регулярно курсував між Хотиним і Кам'янцем, нерідко відбував конфіденційні місії вглиб Речі Посполитої⁴⁶⁹. Липки на службі хотинського паші виконували роль природних культурних посередників між Річчю Посполитою та Османською імперією. Уже згаданий османський географ Бартинлі Ібрагім Хамді у своєму Атласі будував повідомлення про Річ Посполиту на інформації від липків, мову яких опанував під час перебування в Хотині⁴⁷⁰.

У нашому виданні, яке налічує 337 листів (без листів включених до Додатку І), 205 позицій походить від вісімнадцяти кореспондентів, а саме:

- 34 листи смоленського стольника Фабіана Гедиміна, кадрового офіцера коронної армії та регіментаря подільської партії в 1733–1734 рр.;
- 25 листів київського воєводи Юзефа Потоцького;
- 16 листів старости лідського і мукаровського Юзефа Сціпіона;
- 14 листів коронного стражника Юзефа Сераковського, посла до Стамбула в 1732–1733 рр. (крім того, публікуємо один лист Іляша Колчака до нього);
- 14 листів волинського воєводи Міхала Потоцького;
- 13 листів коронного писаря, згодом подільського воєводи Вацлава Жевуського, коменданта Кам'янця в 1734–1735 рр.;
- 13 листів подільського підстоля і полковника Яна Швирського, прикордонного судді (крім того, публікуємо один лист Іляша Колчака до нього);
- 13 листів коменданта Окопів Святої Трійці до 1734 р. полковника Криштофа Люзекана;
- 12 листів коменданта Кам'янця-Подільського Флоріана Шиллінга;
- 9 листів кам'янецького підстарости і полковника Міхала Валеріана князя Корибута де Збараж Воронецького (*alias* Веронецького), судді кам'янецького ґродського і прикордонного (крім того, публікуємо один лист Іляша Колчака до нього);
- 8 листів білоцерківського старости, згодом равського воєводи Станіслава Вінцентія Яблоновського;

⁴⁶⁷ Про Чимбая Рудницького див. лист 20, а також S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Wilno, 1929. S. 276.

⁴⁶⁸ Див. листи 218 і 331, де поданий як представник (*plenipotent*).

⁴⁶⁹ Див. лист Яна Тарла від 13. III. 1734, висланий з обозу під Тарловом, у якому подавачем кореспонденції хотинського паші, скерованої до сконфедерованих прихильників Станіслава Лещинського, виступає власне полковник Рудницький (лист 158).

⁴⁷⁰ Cengiz Orhonlu, *Geographical Knowledge amongst the Ottomans*. P. 286.

- 7 листів гощинського старости й полковника Адама Тарла, коменданта Окопів Святої Трійці від 1734 р.⁴⁷¹;
- 5 листів Антуан Фелікса маркіза де Монті, французького посла в Речі Посполитій (крім того, публікуємо один лист Іляша Колчака до нього);
- 5 листів Яна Стадніцького, резидента Речі Посполитої у Стамбулі, сина белзького каштеляна;
- 5 листів чигиринського старости Яна Яблоновського (брата Станіслава Вінцентія);
- 4 листи генерального подільського старости і люблінського, а згодом сандомирського воєводи Яна Тарла;
- 4 листи червоногородського старости Базилія Загвойського;
- 4 листи мозирського чашника Яна Лінкевича, жванецького державця (крім того, публікуємо один лист Іляша Колчака до нього).

У цій групі маємо п'ять воєвод⁴⁷², а також чотирьох кадрових офіцерів, між ними багаторічного коменданта Кам'янецької фортеці (Шиллінг), регіментаря подільської партії коронного війська (Гедимін) і двох комендантів Окопів Святої Трійці (Люзекан та Адам Тарло). Вацлав Жевуцький є постаттю настільки нетиповою, що належить до обох категорій, бо в 1734–1735 рр. виконував функцію коменданта Кам'янця-Подільського, а в 1736 р. став подільським воєводою. Призначення багатого і впливового магната на посаду коменданта Кам'янецької фортеці, де він тимчасово замінив кадрового офіцера Флоріана Шиллінга, мало в очах генерального регіментаря Юзефа Потоцького, з одного боку, принести гроші на оборону фортеці, а з іншого – викликати відповідне враження в сусідніх державах та зміцнити моральний дух прибічників Станіслава Лещинського. Третя категорія – це дипломати Сераковський, Стадніцький і Монті (про яких див. нижче). Четверта – прикордонні судді Ян Швирський і Міхал Валеріан Воронецький (*alias* Веронецький). Останні підтримували з хотинським пашею регулярні контакти, які з часом перетворилися на дружні стосунки.

На тлі зазначених вище постатей, інтенсивну кореспонденцію яких із Іляшем Колчаком легко пояснити посадовими чинниками, може дивувати чимала активність такого кореспондента хотинського паші, як Юзеф Сціпіон дель Кампо, литовського шляхтича з родини, що походила з Італії. Останній, окрім Лідзького староства, тримав на Поділлі Мукаровське староство⁴⁷³. Проте ситуацію пояснює лист люблінського воєводи Яна Тарла від 23 лютого 1734 р. у якому автор пропонував хотинському паші скеровувати подальшу кореспонденцію через

⁴⁷¹ Не слід його плутати з потужнішим кузином Адамом Тарлом, ясельським староостою і пізнішим люблінським воєводою.

⁴⁷² При цьому кореспонденція Станіслава Вінцентія Яблоновського належить до часів, коли він ще не був воєводою.

⁴⁷³ Воно було раніше виділене з Барського староства.

Сціпіона⁴⁷⁴. Усі 16 листів Сціпіона написані між 28 березня і 12 серпня 1734 р., коли Ян Тарло, залучений до справ конфедерації, перебував у Центральній Польщі, а потім рушив виручати Гданськ, вдаючись до диверсій на Помор'ї. Служачи Тарлові, Сціпіон старанно розбудовував власну позицію, зіперту значною мірою на доступі до інформації, бо навзамін за постачання новин про події в Речі Посполитій та на заході Європи міг сподіватися бути добре поінформованим про ситуацію в Османській імперії та перебіг османсько-перської війни. З ініціативи Тарла Сціпіон нав'язав також листування зі французьким послом у Стамбулі маркізем де Вільньовим, використовуючи з цією метою османську кур'єрську пошту завдяки зичливості хотинського паші⁴⁷⁵.

Особливим випадком є подільський воєвода Стефан Гумецький. Зміст збереженої кореспонденції вказує на існування багаторічних дружніх контактів між старим воєводою і хотинським пашею, що, однак, не відобразилося на кількості наявних листів. У виданні вміщено тільки один лист воєводи, який до всього не походить з Архіву Колчака, проте аж 7 листів Колчака, адресованих Гумецькому. Але знову ж таки лише один із них зберігається в Хотинському архіві (у копії), а решта – в польських зібраннях⁴⁷⁶. Крім того, в останньому містяться турецькі переклади воєводських листів, яких мусило надходити до фортеці немало, судячи

⁴⁷⁴ Див. лист 149; у цьому листі Ян Тарло також пропонував хотинському паші приязні стосунки зі своїм небожем Адамом Тарлом, призначеним тоді комендантом Окопів Святої Трійці.

⁴⁷⁵ ЦДІАУК, ф. 254 (Тарло), оп. 1, спр. 597, арк. 19 (лист Сціпіона до маркіза де Вільньова, датований у Кам'янці 13. III. 1734 і збережений в, очевидно, власноруч зроблений для Яна Тарла копії). Про кар'єру Сціпіона, увінчану в 1739 р. посадою литовського надвірного маршалка, див. H. Palkij, *Scipio (Scipio del Campo, Scypion) Józef*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXVI, Warszawa–Kraków, 1995–1996. S. 81–83.

⁴⁷⁶ Чергові два листи (Колчака до Гумецького з Хотина від 25. II. 1734, а також Гумецького до Колчака з Кам'янця від 28. II. 1734) містяться в німецькомовних відписах з Дрездена, див. A. Perłakowski, *Nad granicą z Portą Ottomańską. Twierdza kamieniecka w latach 1733–1735*, w: *Rzeczpospolita między okcydentalizmem a orientalizacją*, t. I: *Przestrzeń kontaktów*, red. F. Wolański i R. Kołodziej, Toruń, 2009. S. 123. Польськомовні регести цих листів подано в Додатку II (*Aneks II*). Три листи Гумецького до Колчака (від 20. V. 1735, а також два від червня 1735 р. без вказівки на день) та відповідь паші від 2. VI. 1735 відклалися (у копіях) в архіві петербурзького Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ та військ зв'язку серед документів польової канцелярії князя Людовіка Вільгельма фон Гессен-Гомбурга, головнокомандувача російських військ, які брали участь в інтервенції на південно-східні землі Речі Посполитої (Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи, ф. 2, оп. ШГФ, № 540, л. 453–456, 470–471). Дякуємо Томашови Цесельському за цю інформацію. Про згадане зібрання див. T. Ciesielski, *Archiwum księcia Ludwika Gruno Hessen-Homburga jako źródło do dziejów polskiej wojny sukcesyjnej w latach 1734–1735*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, t. 10, Białystok 2017, s. 245–277.

з кількості збережених відповідей паші і зваживши на функції Гумецького⁴⁷⁷. Приклад кореспонденції з Гумецьким особливо увиразнює ту особливість, що нинішній стан збереженості Хотинського архіву не можна вважати дзеркальним відображенням інтенсивності контактів хотинського паші, а також впливовості його окремих кореспондентів.

Решта листів, представлених у виданні, походять від кількох десятків інших кореспондентів, серед яких маємо магнатів, шляхту та військових, а також ксьондзи та жінки.

Ляш Колчак, який володів польською, не залежав від тлумачів та посередників при контактах з партнерами з-за Дністра. Знаючи про це, всі охоче відвідували Хотинську твердиню, яка разом з турецьким пашею стала майже туристичною атракцією. Наприклад, у вересні 1733 р. Криштоф Люзекан (Christoph⁴⁷⁸ von Lösekan), німецький офіцер на службі Речі Посполитої і комендант Окопів Святої Трійці заявляв про візит свого приятеля, супроводжувати якого мала дружина Люзекана та кілька інших дам⁴⁷⁹. У березні 1734 р. під час громадянської війни в Речі Посполитій та протистояння російській інтервенції волинський воевода Міхал Потоцький посилався в листі до Колчака на свій минулий візит до Хотина і зустріч з метою обговорення справ, довірених йому двоюрідним братом, генеральним регіментарем Юзефом Потоцьким⁴⁸⁰. Навесні 1734 р. багато прихильників Станіслава Лещинського в страху перед російською інтервенцією, переховувалося в Хотинському санджакові і мало нагоду часто бачитися з пашею та дякувати за прихисток⁴⁸¹. Так само в мирні часи польська шляхта, як і в бурхливій 1733–1735 рр., регулярно перетинала Дністер, відвідуючи Хотин, оглядаючи мури фортеці, прогулюючись вулицями міста та скуповуючись у тамтешніх крамницях. Налагодження взаємної довіри та особистих контактів явно полегшував той факт, що місцевий губернатор володів польською і був знайомий зі звичаями та культурою Речі Посполитої.

⁴⁷⁷ Єдиний оригінальний лист Гумецького з Хотинського архіву адресований Піотру Павловському, а не паші (листів до Павловського це видання не містить). 29. V. 1735 подільський воевода писав з Кам'янця «Я не припиняю надсилати мою часту кореспонденцію паші його милості, інформуючи про всі наші теперішні кон'юнктури [...]; див. АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паши), дело (папка) № 2, л. 361–362.

⁴⁷⁸ Про проблеми з усталенням імені полковника Люзекана див. посилання до листа № 7.

⁴⁷⁹ «Доповідаю, що певний мій приятель у понеділок рано хоче навідати мене в Окопі, який *хоче мати* гонор побачитися з вашою пашевою милістю, тому, якщо не сприймеш за зле, то того ж дня [з] моєю дружиною і з іншими дамами буде вклонятися в Хотині»; див. лист 103.

⁴⁸⁰ Див. лист 161.

⁴⁸¹ Див., наприклад, лист 257, висланий з села Наславче Хотинського санджаку Войце-хом Поплавським. Автор, який перебував на османській території вже кілька місяців, висловлював жаль, що у зв'язку з кількатижневою хворобою не міг особисто відвідати пашу, та принагідно інформував про смерть свого сина.

Кордон регулярно перетинали не тільки шляхта та купці. Зі збереженої кореспонденції можемо довідатися, що серед подільських селян користувалася популярністю служба в турків по інший бік кордону як парубків, домашніх слуг, також на виробництві горілки та *бражки*. Існували навіть посередники, які набирали в подільських селах на служби відповідно до потреб мусульманських дворів Хотинського санджаку⁴⁸².

Частина кореспонденції хотинського паші, ясна річ, стосувалася вирішення прикордонних конфліктів, пов'язаних із грабіжництвом, крадіжками, суперечками про борги, звинуваченнями контрагентів з іншого боку кордону в непорядності. Прикордонний суддя Міхал Валеріан Воронецький скаржився на митні огляди поляків, які поверталися з покупками. На його обурення цим оглядам піддавали і шляхту. У листі до паші він скаржився, «що не тільки простолюду на тому боці всупереч давньому звичаю чиниться кривда, але і їх милостям панам землянам, коли який на той бік поїде для вирішення різних питань, починається відкрита ревізія, що проти поваги нашого народу чиниться, коли й гідних людей скрізь ревізують, чи чого не купив і приховано на нашій бік не вивозить»⁴⁸³.

Про досить трагікомічну історію доповідав кам'янецький комендант Флоріан Шиллінг у листі до хотинського паші від 24 квітня 1737 р. Читаємо, що «згаданий Мустафа, приїхавши сюди з цитринами та помаранчами, всупереч стриманості, звичаєві та його вірі, насамперед сильно напився, а потім опівночі, знайшовши помешкання її милості пані поручикової Карвовської, пасербиці його милості пана полковника Люзекана, за відсутності чоловіка, який у своїх справах за моїм дозволом поїхав до Радома на комісію, згаданій молодій дамі так непристойно погрожував, що аж до помешкання згаданого його милості пана полковника пізно вночі мусила втікати»⁴⁸⁴. Справа закінчилася полюбовно, й невдаха гвалтівник, чи може лише п'яний прихильник, був на знак добросусідської приязні відісланий до Хотина з єдиним проханням до його зверхників – належно покарати. Що цікаво, довідуємося, що про його звільнення просили в Кам'янці місцеві поштмейстер та ксьондз.

⁴⁸² Див. листи 33 і 326, також лист 66 та документ № 3 у Додатку I (*Aneks I*). Усі цитовані тут випадки задокументовані у джерелах, бо дійшло до порушення права. У першому випадку дружина жванецького вояка, як погодилася на службу за Дністром, завагітніла там і була примушена взяти шлюб з місцевим парубком; у другому випадку непорядний посередник запропонував турецькому працедавцю слугу, який обікрав останнього; у третьому, зрештою, двоє руських підданих, служачи у різних турецьких панів у Хотинському санджаку, були звинувачені в серії крадіжок по обидва боки кордону. Однак можемо взяти в розрахунок, що не всі випадки роботи за кордоном приносили працедавцям і працівникам такі **сумні** прибутки.

⁴⁸³ Див. лист 282, написаний у Жванці 4.VIII. 1736.

⁴⁸⁴ Див. лист 305; згаданий тут полковник Люзекан, *колишній* комендант Окопів Святої Трійці, також належав до кореспондентів хотинського паші.

Дивовижною є частотність кореспонденції Колчака. Переглядаючи його архів, бачимо, що найвірніші кореспонденти надсилали йому листи мало не щотижня, а у випадку спізнення вважали, що слід виправдатися. Захопливі особливості уявляє кореспонденція хотинського паші з офіцерами Окопів Святої Трійці, з якої довідуємося, що з турецько-мусульманського боку вони отримували не тільки дерево на опалення, але й вапно, яке вживали для будівництва та ремонтів⁴⁸⁵. Якою мірою цей образ узгоджується з пропагандистськими уявленнями про Польщу як передмурів'я християнства, залишаємо на судження читача.

Мережа польських кореспондентів Колчака також охоплювала дипломатів, які курсували до Стамбула і назад. Видається цілком очевидним, що дипломат, якого дорога вела через Хотин, нав'язував контакти з тамтешнім пашею. Але вже частота і хронологія листування між Колчаком і Юзефом Сераковським, послом до Туреччини в 1732–1733 рр., свідчить, що взаємні контакти підтримувалися і після завершення місії. За інформацію про події в Речі Посполитій Колчак забезпечував швидке пересилання кореспонденції територією Османської імперії та необхідні паспорти, удосконалюючи комунікацію між Варшавою і Стамбулом. Обмін охоплював не тільки інформацію, а й товари. Так, зокрема, у листопаді 1734 р. польський резидент у Стамбулі Ян Стадніцький пересилав до Польщі 5 турецьких коней, просячи в Колчака «фірман подорожній» для осіб, які переправляли цих коней⁴⁸⁶. Батько резидента Юзеф Стадніцький, відправляючи до послуг сина на час його місії додаткових 9 чоловік, просив пашу дати їм потрібні паспорти⁴⁸⁷. З листами пересилали й подарунки, найчастіше дрібні люксові предмети зі срібла чи золота. При цьому Сераковський замовляв подарунки для Іляша Колчака аж у Вроцлаві⁴⁸⁸. Взаємні стосунки охоплювали і членів родин. Листування з хотинським пашею підтримували не тільки обидва небожі-сестринці – Юзеф Сераковський і Ян Стадніцький, але й батько останнього Юзеф. З іншого боку, у постскрипті своїх листів Сераковський вітав двох синів паші, з якими мусив заізнатися під час візиту до Хотина⁴⁸⁹.

До регулярних кореспондентів хотинського паші належав маркіз де Монті, надзвичайний французький посол при польському дворі. Добре відаючи, що секретарі хотинської канцелярії володіли османсько-турецькою та польською мовами і навіть латиною, але не французькою, свої листи до Хотина наказував

⁴⁸⁵ Див. листи 48, 59, 298. Брак лісів по польський бік кордону також схилив шерегову шляхту, яка мешкала на прикордонні, просити Колчака-пашу про дозвіл вивозити дерево, а також полювати на турецькому боці на птаство та іншу звірину (див. лист 318).

⁴⁸⁶ Див. лист 243. Про місію Стадніцького див. Н. Scheel, *Die Sendung des polnischen Gesandten von Stadnicki an die Pforte (1733–1737)*, «Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin», 35, 1932, 2. Abt. S. 177–194.

⁴⁸⁷ Див. лист 97.

⁴⁸⁸ Див. лист 92.

⁴⁸⁹ Див. листи 47, 80, 92.

редагувати по-польськи⁴⁹⁰. Подібно до маркіза де Вільньова чи згаданого вище Юзефа Сціпіона, Монті мав дозвіл Іляша Колчака на використання османської кур'єрської пошти, що значно пришвидшувало обмін інформацією між французькими представництвами в Константинополі та Варшаві. У паризькій Національній бібліотеці збереглася збірка листів, які Вільньов отримував з Польщі від Монті за допомогою османської кур'єрської системи⁴⁹¹.

Більшість кореспонденції Вільньова до Монті прямувала через Хотин⁴⁹², хоча французький посол також використовував інші канали. Обмін листами між Вільньовим та Монті супроводжувався надсиланням паші дрібних подарунків. Наприклад, у грудні 1733 р. Монті долучив золоту табакерку до листа, у якому вмістив найсвіжіші новини з Польщі⁴⁹³. В одному з попередніх листів французький посол обіцяв адресатові прихильність свого володаря як знак визнання тієї приязні, що її паша засвідчував французькому народові та монарху Людовікові XV, який у польськомовному листі Монті названий імператором⁴⁹⁴.

Бажання французьких, голландських та англійських дипломатів⁴⁹⁵ використовувати османську кур'єрську мережу не було дивним, з огляду на її надійність. За допомогою розбудови на головних шляхах імперії мережі поштово-кур'єрських станцій (*menzilhane*), розташованих одна від одної на відстані 6–12 годин пересування, османський кур'єр (*ulak*, звідси також назва всієї системи і старопольський термін *ulak*) міг подолати дорогу від Хотина до Стамбула (біля 1200 км) за

⁴⁹⁰ В одному зі збережених листів маркіза де Вільньова до Піотра Павловського, секретаря хотинського паші, французький посол у Константинополі просив писати до себе по-турецьки, латині чи італійською, тільки не по-польськи, бо важко буде знайти перекладача з цієї мови; див. АВПРИ, ф. 26 (Архів Колчак-паші), дело (папка) № 2, л. 386 (лист з Константинополя від 23 вересня 1735 р.).

⁴⁹¹ Paris, Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Français 7196 «Lettres reçues de M. de Monty, ambassadeur en Pologne (1731–1733)».

⁴⁹² Згідно з нотатками, що стосуються одного з листів, той був посланий з татарським гінцем до хотинського паші: *Parti le 28 novembre 1733 par de courrier tartare [...] au Pacha de Choczyn*, Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Français 7177 «Lettres au Roi, au cardinal de Fleury et à M. de Monty, ambassadeur en Pologne (1728–1737)», fol. 337r.

⁴⁹³ Див. лист Монті до Колчака з Гданська від 10. XII. 1733 (лист 123). Зберігся також лист Монті до Вільньова за ту ж дату, надісланий разом із листом до паші; див. Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Français 7196, fol. 297–299.

⁴⁹⁴ «Інформую про все це короля його милість, пана мого милостивого, повідомляючи його королівській милості про приязнь, якою ваша милість, милостивий пан усієї нації французькій сприяєш, і про повагу, яку маєш до імператора, який панує над цим же народом так мудро і з такою до всіх ретельністю»; див. лист 79 (написаний з Варшави, ймовірно 6. VI. 1733).

⁴⁹⁵ Див. лист Антонія Гібеса, секретаря генеральної варшавської пошти від 16. I. 1738, у якому він просить хотинського пашу переслати до Стамбула кореспонденцію, доручену акредитованими при дрезденському дворі англійським та голландським послами (лист 316).

208 годин⁴⁹⁶. Враховуючи, що змінювали лише коней, а поштові відправлення всю дорогу віз той самий кур'єр (часто татарин), він, подорожуючи 15 годин на добу, мав змогу доїхати за два тижні, а відомі задокументовані випадки, що й швидше⁴⁹⁷. Читаючи один із листів, можна винести враження, що заскочений цією швидкістю був навіть сам хотинський паша: у листі від 22 лютого 1739 р., адресованому до регіментаря подільської партії, Колчак виправдовувався, що так пізно інформує про прибуття на кордон османського посла, бо той «поштою поспішив» і прибув до Стамбула несподівано швидко⁴⁹⁸.

А хоча нас кохані сусіди в наших труднощах нещасливого часу не хотіли рятувати...⁴⁹⁹

Це видання охоплює 1730–1739 р. Проте серед 319 листів⁵⁰⁰, докладну дату написання яких знаємо з датації чи змісту, 175 належить до часів політичної кризи в Речі Посполитій, а саме трьох років між елекцією Станіслава Лещинського (12 вересня 1733 р.) і початком роботи пацифікаційного сейму (25 червня 1736 р.). До всього, 79 листів походить із трохи більше ніж піврічного проміжку між входженням російських військ на Правобережну Україну та Поділля в кінці грудня 1733 р.⁵⁰¹ і капітуляцією Гданська на початку липня 1734 р.

Вторгнення в кінці 1733 р. російських військ на українські землі Речі Посполитої, координоване київським генерал-губернатором Йоганном Бернгардом фон Вейсбахом, викликало зрозумілий неспокій серед місцевої шляхти, яка доти спостерігала за перебігом військово-політичних подій у Варшаві, Кракові та Гданську з безпечної віддалі. Російським військам допомагали нерегулярні козацькі

⁴⁹⁶ C. Heywood, *Some Turkish archival sources for the history of the menzilhane network in Rumeli during the eighteenth century (notes and documents on the Ottoman ulak, I)*, «Boğaziçi Üniversitesi Dergisi. Beşeri Bilimler – Humanities», 1976–1977, vol. 4–5. P. 39–55 (особливо посилання 22 на с. 51). Подальші особливості містить посилання до листа 5.

⁴⁹⁷ Приміром, на підставі збереженого османського документа знаємо, що донесення з розташованого ще далі від Стамбула, ніж Хотин, Кам'янця-Подільського, який тоді перебував в османських руках, ішло до султанської столиці зазедве 12 днів, бо вислано його з Кам'янця 26. VI. 1699, а запис про появу в канцелярії великого візира датований 8. VII. 1699; див. D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim*. S. 129.

⁴⁹⁸ Див. лист 319.

⁴⁹⁹ Цитата з листа Юзефа Сераковського до хотинського паші від 11. XII. 1736 (лист 291).

⁵⁰⁰ Не враховуючи листів у Додатку I (*Aneks I*).

⁵⁰¹ Перша новина про це з'явилася в листі Юзефа Потоцького до хотинського паші від 28. XII. 1733 (лист 129).

та калмицькі підрозділи, а невдовзі збунтувалися місцеві козаки й селяни, що вразило місцеву шляхту не менше ніж російське вторгнення. Уже 20 січня 1734 р. корпус князя Людвіга Вільгельма фон Гессен-Гомбурга схилив до капітуляції залогу Білої Церкви, а в той самий час корпус генералів Джеймса Кейта та князя Олексія Шаховського оволодів Немировом та Брацлавськом воєводством⁵⁰². Архів Іляша Колчака містить численні турецькі переклади рапортів польських кореспондентів та агентів про переміщення та наближення московських військ. Найважливіші папери були долучені до донесень паші, надісланих до Стамбула. Приміром, подільський стольник Анджей Гуровський, колишній посол до Криму, надіслав лист, отриманий від шляхтича, який перебував при війську у Білій Церкві, про те, що до фортеці наближається 15 000-ий корпус регулярних московських військ, а також 15 000 козаків і калмиків. Автор турецького перекладу занотував, що лист було написано 2 місяця шаабана 1147 року мусульманської ери (28. XII. 1733), а надійшов до Хотина 8 шаабана того ж року (3. I. 1734)⁵⁰³.

Після захоплення Немирова та Білої Церкви росіяни на переломі лютого і березня здійснили марш, увійшовши до Північного Поділля. Тут застали підрозділи Станіслава Антонія Швідзінського, регіментаря української партії коронного війська, які діяли на Правобережній Україні, а також війська волинського воєводи Міхала Потоцького, що прибули з Волині. При цьому тили польських підрозділів прикривала Кам'янецька фортеця, яка перебувала під новою командою Вацлава Жевуцького. 19 квітня 1734 р. дійшло до сутички під Солобківцями, подільським селом, розташованим на захід від Зінкова і за майже 50 км на північний схід від Кам'янця. Підрозділи волинської партії Міхала Потоцького, які підходили з Сатанова, були тут розбиті, зазнаючи, правда, незначних втрат, але демонструючи невелику бойову цінність при зіткненні з регулярними російськими підрозділами. У підсумку Міхал Потоцький відійшов далі на захід, щоб об'єднатися у Руському

⁵⁰² Військовим діям в Україні і на Поділлі присвячено статтю Томаша Цесельського *Agresja rosyjska na Polskę 1733–1735. Walki na Ukrainie, Podolu i Wołyniu*, w: *Trudne sąsiedztwo. Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjsko-ukraińskich w XVI–XX wieku*, red. A. Szczepaniak, Toruń, 2007. S. 100–130. Див. також A. Perłakowski, *Nad granicą z Portą Ottomańską*. S. 112–129 і A. Lisek, *Rola Kamieńca Podolskiego dla obozu stanisławowskiego w województwie podolskim w latach 1733–1736*, «Rocznik Przemyski», 41, 2005, z. 4: Historia. S. 3–31. Томаш Цесельський наразі готує нове дослідження цієї кампанії, зіперте поміж іншим на невідомих джерелах з російських архівів. За надання можливості користуватися ними ще до появи публікації щиро дякуємо.

⁵⁰³ АВПРИ, ф. 26 (Архів Колчак-паші), дело (папка) № 9, документ № 620/5, л. 102. Серед польськомовних листів, які відклалися в Хотинському архіві, немає жодного листа Гуровського, подібно як і у випадку з листами Станіслава Лещинського і Стефана Гумецького, збережених лише в турецьких перекладах. Це увиразнює той факт, що відома сьогодні колекція листів (яка й публікується) далека від первісного комплекту, а висновки про кореспондентів паші та частотність листів, отримуваних від них пашею, мають бути обережними.

воеводстві з силами двоюрідного брата, генерального регіментаря Юзефа Потоцького, а підрозділ Швідзінського, не беручи участі в сутичці під Солобківцями, подався до Кам'янця.

Власне тоді перед загрозою наближення російської армії та страхом репресій і конфіскацій, прибічники Станіслава Лещинського, які мали маєтки на Правобережній Україні та Поділлі, шукали прихистку по турецький бік кордону або принаймні висилали туди родини та рухоме майно. Уже 31 січня 1734 р. Базилій Загворський листовно просив у хотинського паші дозволу, «якщо буде потреба, притулити мої худобки, тобто стадо коней та мою худобу»⁵⁰⁴. Фабіан Гедимін писав 19 квітня в день битви під Солібківцями: «А як раніше мав ласкаву декларацію вашої пашевої милості помістити у своїй державі мою худобу і стада, а оскільки неприятель перебуває вже близько, прошу якнайнижче, щоб ваша пашева милість на якийсь час за Дністер біля Устя десь близько наказав прийняти худобу і стада від злої хвилі й визначив місце, де притулити»⁵⁰⁵. Місяцем пізніше, 21 травня, шляхтич В. Роговський, перебуваючи вже на правому боці Дністра, просив секретаря паші Піотра Павловського, пишучи про стада свого повелителя (правдоподібно Станіслава Яблоновського), «щоб стада могли розміститися у Клішковцях і Ржавинцях, якщо знайде місце і траву на цьому боці Прута, бо за Прут неможливо з такою великою кількістю коней в такі неспокійні часи, а береженого Бог береже. А до всього мені взагалі не хочеться йти з-під протекції його милості паші, бо мене мій повелитель князь, його милість, віддав його милості паші під опіку, як і стадо»⁵⁰⁶.

У Хотинському архіві відклався також турецький переклад не відомого в оригіналі листа ушицького старости Юзефа Францішка Межейовського, в якому автор просив повернути раніше переправлені на турецький берег Дністра три стада (470 волів та 20 кобил) київського воєводи Юзефа Потоцького. Прохання було передане на розгляд хотинському кадю, тому й зробили переклад. Цікавою є риторика турецького перекладу, згідно з якою зауважене стадо раніше мусили «переправити на той бік зі страху перед московськими гяурами» (*Moskov keferesi korkusundan bu tarafa geçirmekle*)⁵⁰⁷.

⁵⁰⁴ Див. лист 144.

⁵⁰⁵ Див. лист 180. Уже в листі від 13. І. 1734 Гедимін просив пашу про завчасне визначення місця прихистку, посилаючись на пропозицію, зроблену адресатом раніше «під теперішню нещасливу годину прийняття худоби моєї [...] до свого краю».

⁵⁰⁶ АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паши), дело (папка) № 2, л. 283. Клішковці і Ржавинці – це села, розташовані в Хотинському санджакові на південь від Мельниці. Що показово, автор листа волів залишитися під безпосередньою турецькою владою, не переправляючись через Прут на землі молдавського господаря.

⁵⁰⁷ АВПРИ, ф. 26 (Архив Колчак-паши), дело (папка) № 6, л. 142; лист недатований, але містить нотатку хотинського кадія з датою 4 мухаррема 1147, тобто 6. VI. 1734. Підпис арабською зроблений рукою хотинського писаря чи тлумача, звучить: *bende-i Mireyovski istarosta uşiski* («раб Межейовський, ушицький староста»).

Цілі шляхетські родини переправлялися в той час за Дністер, щоб там чекати на заспокоєння ситуації. Людвіка Лінкевичова, дружина жванецького державця, яка за відсутності чоловіка вела кореспонденцію з хотинським пашею, питала із занепокоєнням у листі від 18 квітня 1734 р., «якщо ми тут можемо за протекцією ясновельможного вашої милості пана добродія сидіти у Жванці, якщо ж не можемо, то суплікую милостивого добродія будь ласкавий мене запевнити, якщо можу перебувати в ласці ясновельможного вашої милості пана добродія на тому боці, і моє підданство»⁵⁰⁸.

На «той бік» також хотів утекти інший кореспондент паші, ксьондз Станіковський з Мельниці, суплікуючи: «Якось ясновельможний ваша милість пан добродій уже декларував дати притулок під крилом ласкавої протекції [...], нехай там за панським дозволом сховаюся з людьми»⁵⁰⁹. Для призвичаєного до риторики *antemurale Christianitatis*, так охоче вживаної в ті та в пізніші часи, а також для обізнаного з мусульманськими правовими доктринами, які ділять світ на дві ворожі частини – «територія ісламу» (*dar al-Islam*) і «територія війни» (*dar al-harb*)⁵¹⁰, звучить екзотично візія католицького ксьондза та жінки, позбавленої опіки чоловіка, які вдаються під зверхність мусульман зі страху перед християнськими братами. Але ця візія цілком гармоніювала з образом польсько-турецького прикордоння, який постає на підставі змісту листів з Хотинського архіву.

Навіть роком пізніше, коли під впливом невдач чергові магнати кидали табір конфедератів, погоджуючись з пануванням Августа III, Станіслав Яблоновський далі розглядав можливість поселення в Хотинському санджаку, пишучи до Іляша Колчака, «щоб, добродію, яке село за мої гроші мені призначив, бо хочу орендувати, був би дворик, тому що приїду з дружиною та зі своїми людьми»⁵¹¹.

Уже після завершення кризи волинський воєвода Міхал Потоцький, змушений змиритися з монархом, накинутим чужим військом, дякував хотинському паші за прихисток, наданий його дружині в тяжку годину:

«Визнавши його королівську милість Августа Третього за нашого пана, і мені довелося вернутися, і став у Варшаві. Тепер з цього місця відгукуюся з моєю вашій пашевій милості уклінною та правдивою й ніколи незмінною приязню, суплікуючи вашій пашевій милості, щоб ласкаво прислухався до пана волинського підвоєводи, якого спеціально упросив, щоб подякувати моїм іменем за виказану мої дружині ласку і протекцію, що й цим листом засвідчую, уклінно дякуючи, а також

⁵⁰⁸ Див. лист 177.

⁵⁰⁹ Див. лист 186.

⁵¹⁰ Мешканців останньої в теорії очікувала примусова конверсія чи смерть. Однак уже в середньовіччі мусульманські правники й теологи впровадили третю, середню, категорію – «територія перемир'я» (*dar al-'ahd*), якою мешканців-немусульман, якщо ті визнавали бодай одну з «книг релігії», слід було залишити у спокої за умови перебування їх та їхнім володарем хоча б під номінальною зверхністю мусульманського сусіда.

⁵¹¹ Див. лист 260, написаний 6. VII. 1735.

прошу, щоб моя дружина з конвоем вашої пашевої милості могла переправитися на нашій бік»⁵¹².

Квітень і травень 1734 р. були для конфедератів порою найбільших надій на мусульман, якщо не на турецькі, то принаймні на татарські війська. Юзеф Потоцький допитувався, коли надійде з ордою хан Каплан-Гірей, тим часом видивляючись висланого в авангарді ханського сина Селіма-Гірея, а Міхал Потоцький збирав пороми на Дністрі, щоб якнайшвидше переправити на Поділля союзницьку татарську армію⁵¹³.

Капітуляція Бродів 16 червня 1734 р., а згодом і Гданська (9 липня 1734 р.) зламали дух багатьом конфедератам, серед яких був і сам генеральний регіментар Юзеф Потоцький. Тому він вів «дивну війну», стоячи табором між Бурштином і Букачівцями та уникаючи зіткнень з росіянами, які зі свого боку також не бажали генеральної битви. Згідно з петербурзькими інструкціями польсько-литовську шляхту слід було схилити до визнання Августа III попри присутність російських підрозділів та обтяжливість їхнього розквартирування. 3 грудня 1734 р. Потоцький вів уже таємні перемовини з метою визнання Августа III, яке остаточно здійснив у березні 1735 р. Після капітуляції Кам'янця 1 червня 1735 р. опір конфедератів на Поділлі фактично припинився. Тоді на турецький бік переправилися рештки підрозділів, які під орудою литовського надвірного підскарбія Юзефа Францішка Сапеги та полковника Антонія Еперіаші раніше вели партизанську війну проти російських військ з баз, розташованих між Жванцем і Брагою.

Коли в 1735 р. розпочиналася російсько-турецька війна, так раніше жадана конфедератами, військові дії в Речі Посполитій вже добігли кінця, хоча війна за польську спадщину на заході Європи тривала далі. Коли 28 червня 1736 р. війська російського фельдмаршала Мініха увійшли до Бахчисарая, у Варшаві уже три дні тривав паціфікаційний сейм.

⁵¹² Див. лист 269, написаний 2. XII. 1735. Згаданим у листі волинським підвоєводою був Станіслав Виджга, який також належав до кореспондентів паші.

⁵¹³ Див. лиси 194, 198, 201. Раніше керівники конфедерації, побоюючись обтяжень від розміщення татарської армії, пропонували, щоб хан напав на Росію, не переходячи територію Речі Посполитої. Коли ж самі опинилися перед безпосередньою загрозою з боку російських військ, то вже очікували інтервенції хана на Поділля.

Zasady edycji

Podstawę edycji korespondencji Iliasza Kołczaka stanowią oryginały listów kierowanych do paszy chocimskiego, zachowane w zbiorach czernihowskim i moskiewskim. W zbiorze czernihowskim zachowało się ponadto 13 kopii listów paszy, wysłanych do różnych adresatów w Rzeczypospolitej. Edycję zdecydowaliśmy się uzupełnić o 3 oryginalne listy do paszy chocimskiego autorstwa Stanisława Jabłonowskiego, Józefa Potockiego i Michała Potockiego, które nie dotarły do adresata i trafiły do zbiorów AGAD, 1 oryginalny list paszy z Biblioteki Kórnickiej oraz 7 listów z Biblioteki Jagiellońskiej, w tym 6 listów paszy (5 oryginałów i 1 kopia) i 1 adresowany doń list Stefana Humieckiego (w kopii).

Nie uwzględniliśmy natomiast listów Iliasza Kołczaka do Józefa Potockiego z 3 IV 1739 i 25 VII 1739, do Franciszka Antoniego Kobielskiego i Wacława Rzewuskiego z 8 VI 1739, do Stefana Jeło Malińskiego tej samej daty, a także listów do paszy pióra Kobielskiego i Rzewuskiego z 6 VI 1739, Jeło Malińskiego z 10 VII 1739, oraz Józefa Potockiego z 11 VII 1739 i 27 VII 1739, wszystkie znalazły się bowiem w świeżej edycji Tomasza Ciesielskiego⁵¹⁴. Zamieściliśmy natomiast regesty tych listów w Aneksie II (część A). Podobnie w Aneksie II (część B) zamieściliśmy regesty czterech listów, zachowanych w przekładach (trzech niemieckich i jednym francuskim) w archiwum drezdeńskim, z których wcześniej korzystał Adam Perłakowski⁵¹⁵. Wśród nich znajdują się list Iliasza Kołczaka do Stefana Humieckiego z 25 II 1734, odpowiedź tegoż z 28 II 1734, oraz dwa listy Józefa Potockiego do chocimskiego paszy zapewne z czerwca 1735 r.

W edycji nie uwzględniono również listów Iliasza Kołczaka z okresu, gdy nie był jeszcze gubernatorem chocimskim, które zachowały się w Bibliotece Książąt Czartoryskich i o których piszemy we Wstępie. Wyjątkiem jest znaleziony z czernihowskim rękopisie list Floriana Szyllinga do Iliasza Kołczaka gdy ten był sandżakbejem przyreńskim, datowany 10 VIII 1729, który umieściliśmy w Aneksie I wraz z 5 innymi dokumentami z tego rękopisu, których nie można zaliczyć do korespondencji paszy chocimskiego *sensu stricto*, rzucając jednak dodatkowe światło na niektóre z poruszanych w tej korespondencji spraw.

⁵¹⁴ *Listy hetmańskie rodu Potockich*, t. V. *Korespondencja Józefa Potockiego. Hetman wielki koronny 1739*, opracowanie, wstęp, przygotowanie do edycji T. Ciesielski, Warszawa 2019, s. 215–217, 219–220, 346, 354–355. Wszystkie te listy zachowały się jedynie w kopiach.

⁵¹⁵ A. Perłakowski, *Nad granicą z Portą Ottomańską. Twierdza kamieniecka w latach 1733–1735*, w: *Rzeczpospolita między okcydentalizmem a orientalizacją*, t. I: *Przestrzeń kontaktów*, red. F. Wolański i R. Kołodziej, Toruń 2009, s. 123.

Przygotowując edycję, staraliśmy się trzymać głównych zasad instrukcji wydawniczej z 1953 r., która choć nieraz krytykowana, nie została do dziś zastąpiona alternatywnym, lepszym i spójnym systemem edycji⁵¹⁶. Jej podstawową zasadą jest modernizacja pisowni i interpunkcji przy zachowaniu brzmienia wydawanego tekstu. Stosowanie tej zasady nie zawsze było łatwe, nasza edycja obejmuje bowiem listy wielu autorów, którzy w dodatku nieraz powierzali spisanie listu sekretarzom i kopistom, przy czym jeden nadawca mógł korzystać z usług większej liczby kancelistów (np. Józef Potocki). Posiadając tylko pojedyncze próbki pisma danej osoby, nie zawsze umiemy rozstrzygnąć, czy nietypowa pisownia odzwierciedla w danym przypadku błąd ortograficzny, archaizm pisowni, autentyczny relikw dawnej wymowy, bądź też element dialektalny. Choć zadziwiające lapsusy zdarzały się i w pismach magnatów, odstępstwa od powszechnie przyjętych już w tej epoce norm ortograficznych są szczególnie wyraźne w pismach kobiet i reprezentantów drobnej, „schłopiałej” szlachty pogranicznej, po których widać, że ich autorki i autorzy nie chadzali do szkół jezuickich. Warto ponadto pamiętać, że wśród piszących po polsku korespondentów Iliasza Kołczaka znajdowali się niemieccy oficerowie w służbie Rzeczypospolitej, po polsku pisał sam chocimski pasza, po polsku wreszcie sporządzano protokoły przesłuchań przyłapanych na kradzieży bądź rozbój Kozaków i ruskich chłopów. Wszystkie te osoby zostawiły swoje ślady językowe w publikowanej korespondencji, nakładające się na powszechne w tej epoce łacińskie makaronizmy, oraz widoczne w kresowej polszczyźnie zapożyczenia leksykalne z języków ruskiego i tureckiego.

Honorując archaizmy polszczyzny, których istnienie w tej epoce jest poświadczone, zachowano m.in. stare formy biernika widoczne w końcówkach *-ę/-ą* (np. *obligacyją*) i oboczności takich form jak *jechał/jachał*, *szczerze/szczyrze*, *bardzo/barzo*, *szlachta/ślachta*, *mnie/mię*, czy *przyszedszy/przyszedszy*. Zachowano też dawną końcówkę *-emi* (dziś *-ymi*) i dawną formę *potym*, zapisując ją łącznie gdy odpowiada współczesnemu słowu *potem*, rozłącznie zaś, gdy podobnie jak dzisiaj odnosi się do czynności następującej po innym, konkretnym wydarzeniu. Starano się również uwzględniać elementy dialektalne typowe dla Małopolski (np. udźwięczniona forma *jezdem* zamiast *jestem*). Jeśli jednak w danym liście jakiś wyraz występował równolegle w formie archaicznej/dialektalnej oraz współczesnej, jego pisownię ujednolicono do drugiej z tych form.

Wbrew instrukcji z 1953 r. zachowano oryginalną pisownię nazw osobowych i geograficznych⁵¹⁷, a także terminów tureckich, które zostały wyjaśnione w przypisach i słowniczku na końcu edycji. Nieco hojniej niż zalecała instrukcja szafowaliśmy użyciem dużej litery na początku wyrazów, a mianowicie w nagłówkach listów, uroczystych tytułach (*Chan Jego Mość*, *Najjaśniejszy Król Jego Mość*, *Pan Mój Miłościwy*, etc.),

⁵¹⁶ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lepszy, Wrocław 1953.

⁵¹⁷ Podobną zasadę przyjęli w niedawno przygotowanej edycji P. Romaniuk i J. Burdowicz-Nowicki; zob. Janusz Antoni Wiśniowiecki, *Ilias Polski (1700–1710)*, wyd. P. Romaniuk i J. Burdowicz-Nowicki, Warszawa 2018, s. 41.

i w zwrotach grzecznościowych, szczególnie odnoszących się do adresata listu. By nie mnożyć wyrazów zaczynających się z dużej litery jeszcze bardziej, zdecydowaliśmy się na pisownię słów *ojczyzna* i *boska* (w przymiotniku) z małej, choć trzeba zauważyć, że w pisowni z epoki zazwyczaj, choć nie zawsze, były one pisane z dużej litery.

Szczególnie wiele kłopotu sprawiały wydawcom stosowane przez autorów listów skróty, gdyż złożony z identycznych sigli skrót mógł oznaczać u różnych pisarzy i w różnych listach różnie brzmiące, a niekiedy wręcz zupełnie inne tytuły (np. WPM – *Wasza Paszyńska Mość* lub *Wasza Paszowska Mość*; MWM – *Mnie Wielce Miłościwy* lub *Mój Wielce Mości*, etc.). Nawet gdy spotykamy w jednym liście tytuł zapisany siglami, a obok rozpisany, nie zawsze możemy mieć pewność, że dobrze odczytamy skrót, gdyż niekiedy można spotkać dwie różne formy tego samego tytułu w tym samym liście. Co więcej, możemy sobie wyobrazić, że odbiorca listu odczytywał dany skrót inaczej, niż brzmiał on w uszach piszącego. Z tych względów zdecydowaliśmy się honorować edytowany tekst w tym zakresie, że wszystkie tytuły występujące w pełnej formie zachowaliśmy też w tej formie w edycji, nie dokonując skrótów, natomiast tam, gdzie dany tytuł występuje w postaci skrótu, zachowujemy ten skrót w edycji w podobnej postaci, zazwyczaj w postaci sigli, pisanych z dużej litery i bez kropek. Klucz do rozwiązywania tych skrótów znajdzie Czytelnik w wykazie na końcu edycji. W wypadku, gdy do jednego skrótu znaleźć można więcej niż jedno rozwiązanie, właściwy wybór umożliwia z reguły kontekst danego listu, w wypadkach zaś wątpliwych Czytelnik znajdzie się w sytuacji osiemnastowiecznego odbiorcy listu, który również musiał się domyślić znaczenia skrótów zawartych w skierowanym doń piśmie. Skróty rzadkie i nietypowe, na przykład w podpisach, których odczytanie wymagało od odbiorcy znajomości tytułów autora listu i piastowanych przezeń urzędów, zostały rozwiązane w tekście w nawiasach kwadratowych.

Listy zamieszczone w edycji opublikowane są w porządku chronologicznym, przy czym listy pochodzące z danego roku, dla których nie da się ustalić daty dziennej lub przynajmniej miesięcznej, umieszczane są na końcu korespondencji z danego roku, a listy, dla których nie da się z całą pewnością ustalić daty rocznej, umieszczone są na końcu edycji w porządku alfabetycznym według autorów. Edycję zamykają aneksy (Aneks I, zawierający publikację 6 listów i dokumentów z rękopisu czernihowskiego, nienależących do korespondencji paszy chocimskiego *sensu stricto*, i Aneks II, zawierający streszczenia 8 listów opublikowanych już przez Tomasza Ciesielskiego oraz 4 listów zachowanych w przekładach w archiwum drezdeńskim), wykaz skrótów spotykanych w listach, wykaz ważniejszych skrótów stosowanych przez wydawców, słowniczek terminów obcych i staropolskich oraz miar, biogramy korespondentów Iliasza Kołczaka, indeks osobowy i geograficzny oraz spis ilustracji.

Każdy list opatrzony jest numerem oraz nagłówkiem, zawierającym informacje o nadawcy i odbiorcy, miejscu i dacie nadania listu. W nagłówkach nie podajemy tytułów i urzędów korespondentów, które Czytelnik może znaleźć w ich biogramach zamieszczonych na końcu edycji. Do wyjątków należą osoby nieznane z imienia i nazwiska (np. Nafia pułkownikowa kałmucka czy ksiądz J.) oraz dwóch Janów Stadnickich, których ze względu na identyczne imię i nazwisko rozróżniamy w nagłówkach jako rezydenta